

Dr. Szilágyi András 1965-ben szerzett orvosi diplomát a Semmelweis Orvostudományi Egyetemen. 1979-ig a Pszichiátriai Klinikán dolgozott, neurológiából és pszichiátriából lett szakorvos. 1979-től a Székesfehérvári Megyei kórház, 1982-től a budapesti Szent Imre Kórház pszichiátriai osztályának vezető főorvosa. Emellett néhány ciklusra volt fővárosi elmeszakfelügyelő főorvos, a Pszichiátriai Társaság vezetőségi tagja, a Pszichiátriai Kollégium Tagja, a Budapesti Orvosi Kamara I. Sz. Etikai Bizottság elnöke. Szabad idejében, kirándulásai kapcsán szívesen kereste fel az ország román kori falusi templomait. Egy ilyen kiránduláson, 1971-ben, véletlenszerűen ismerte meg a karcsai rotundát,

melynek varázslatos térhatása különösen felkeltette érdeklődését. Ettől kezdve fokozatosan szenvedélyévé vált a rotundák és centrális templomok kérdésköre, nemcsak hazánk területén, hanem szerte Európában és a Közel-Keleten is. Az eltelt néhány évtized alatt módszeresen tanulmányozta e tárgykörben a szakirodalmat. Az így összegyűlt ismereteket adja most közre könyv formájában.

Célkitűzése bemutatni a Kárpát-medence összes eddig feltárt, illetve fennálló Árpád-kori, azaz román stílusú rotundáját és centrális szerkesztésű templomát. E tárgykörben 1972-ben jelent meg az első és egyben az utolsó monográfia, mely manapság már antikváriumokban sem lelhető fel. Ezt a papírkötéses, fekete-fehér fényképekkel illusztrált füzetet túlhaladta az idő, azóta e templomok közül számosat műemlékként helyreállítottak, s több tucat rotunda került azóta felszínre.

Szilágyi András összefoglalja a rotundákra vonatkozó hazai és nemzetközi irodalmat, és azt úgy igyekszik tálni, hogy ne csak a szakemberek forgassák szívesen, hanem kifejezetten az érdeklődő széleskörű olvasó közönség is.

Saját kezűleg rajzolt ábrák és maga készítette fényképfelvételei illusztrálják a könyvet, mely kiterjed a jelentősebb ókori és középkori szíriai, örmény, anatóliai, görög-római-bizánci, moszlim és európai rotundára is. A Kárpát-medencei rotundák és centrális templomok egyenkénti tárgyalásánál az építészeti, művészettörténeti információk mellett – ahol lehetséges és szükséges – művelődéstörténeti, történelmi és családtörténeti ismeretek is színesítik a kiadványt. A bőséges irodalomjegyzék további tájékozódáshoz ad segítséget. Szerző szívesen adta volna könyve címétül Domokos Pál Péter egyik munkájának címét: „Édes hazámnak akartam szolgálni”.

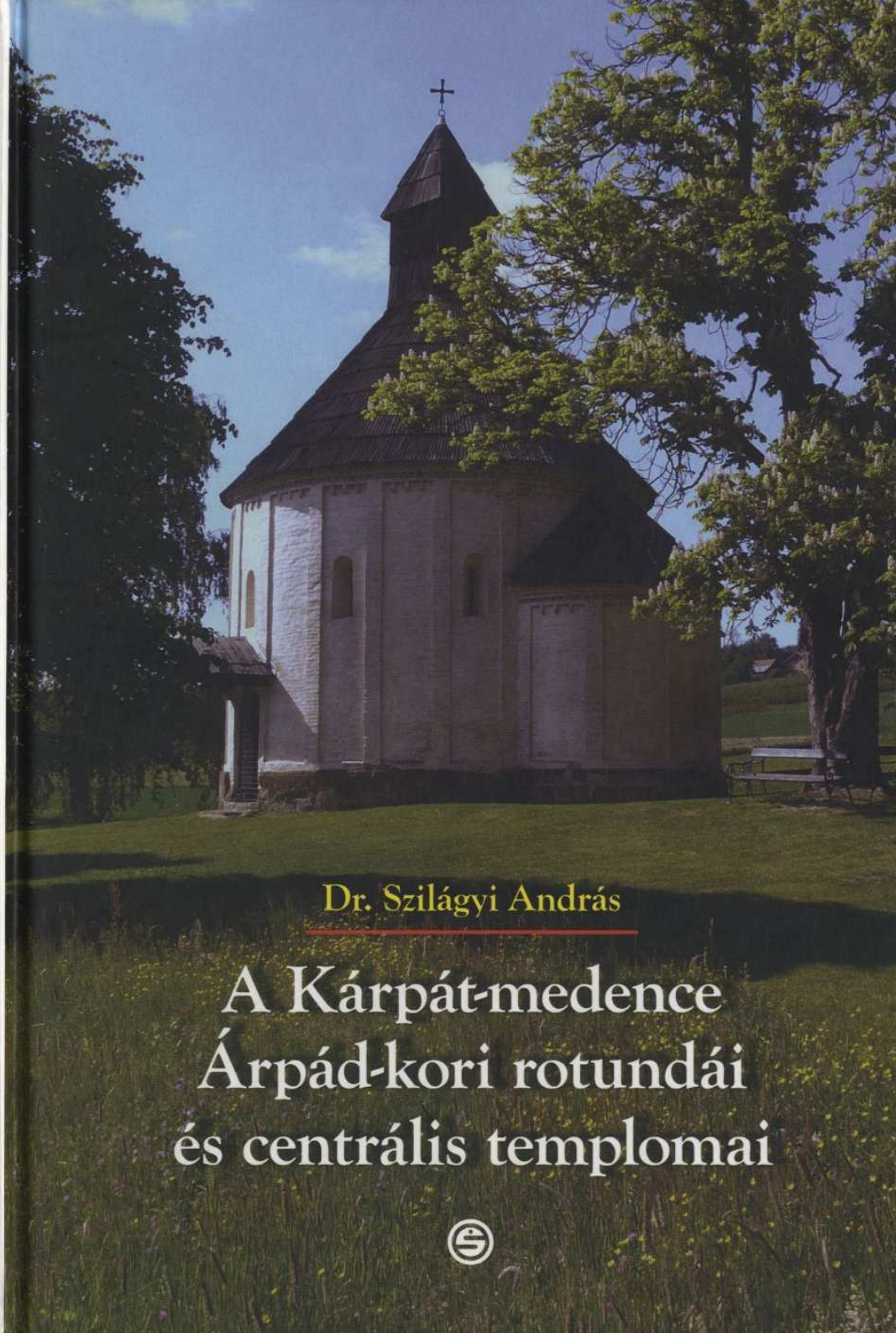
Ára: 4800 Ft

ISBN 978 963 9879 20 1

9 789639 879201

A Kárpát-medence Árpád-kori rotundái és centrális templomai

Dr. Szilágyi András

A Kárpát-medence Árpád-kori rotundái és centrális templomai

996-1002	III. Otto császár	1001	III. Kr. u. 1000 - 1300-ig	988	Nagy Vlagyimir fejedelem Izaposztoloz
999-1003	II. Szilveszter pápa				
1000	B. Boleszlo parrucius			1016	bizánci rétrítésé Bölcs Yaroszlav nagyfejedelem
	Gnezmó: Lengyel érsekség				Kijev metropolia
	Lengyel fejedelmek német hűbér			976-1014	Sámel holgár cár
	Cseh fejedelmek német birodalmi hercegek			1018	Bolgárin bizánci provincia
1024-39	II. Konrad császár	1015	Bizánci szövetség Bolgária ellen		
		1027	Ajtony		
		1030	Konrad támadása		
		1033	István halála	(1040)	Szeldsuk törökök Anatóliában)
		1044	Péter, Alba Sámuel		Szerbek bizánci asupánság
		1046	Péter német hűbères		Horvátok pápai-bizánci hűbérben
1076	II. Boleszlo lengyel király (személyre szóló)	1046	I. Béla, I. Endre	1054	3. Schizis: végleges egyházszakadás
		1077	Szent László	1075	Horvát királyság
		1095	Szabolcsi zsinat		
1073-85	VII. Gergely pápa		Könyves Kálmán	1097	Horvátország magyar bántság
	IV. Henrik császár, Canossa	1141	II. Géza		
1085	II. Ventszlav cseh király (személyre szóló)	1172	III. Béla	1186	2. Bolgár királyság
1212	Örökletes cseh királyság	1205	II. Endre	1202	IV. kereszties hadjárát
		1235	IV. Béla		Bizánc latin királyság
			kunok, jászok	1217	Független szerb királyság
		1241	Tatarjárás	1240	Mongol invázió
1247	Habsburg Rudolf, Austria				Orosz fejedelemség szét hullása
1250	Német Birodalom	1290	III. Endre		
1296	Lengyel fejedelemség szét hullása	1301	Árpád-ház kihalása	1250	Kumánia magyar hűbères fejedelemség
1310	Przemysl-ház kihal		Anjou - ház		Oszmán törökök Anatóliában
	Luxemburg-ház		Károly Róbert	1354	Bizánci török város - Isztambul
			Nagy Lajos - Mária		
			Luxemburgi Zsigmond	1390	Balkán a Török Birodalom része

XXXI. ábra

Közép-kelet-európai népek kereszténysége és államisága (folytatás)

III. A Kárpát-medence Árpád-kori rotundái és centrális templomai

Motto: „Mert csak annak, ki valamiért lángol,
Könnyű mást is kissé melegíteni.”
(Rómer Flóris)

Memento 1: 1846, Kassa: Magyar Orvosok és Természetvizsgálók VII. vándorgyűlésén 355 fő részvételével Henszlmann Imre javaslatára beadvány iratott az Országgyűlésnek a műemlékek védelme érdekében.
1867 Rimaszombat: Megalakul a Régészeti Társulat
1881 megalakul a Műemlékek Országos Ideiglenes Bizottsága

Memento 2: „Csak a hallgatag rom beszél lételéről, azt is eltiporja az idő, s akkor alig fogják tudni, hogy itt népes falu volt egykor, melyet vad pogány törölt el; buzgó keresztény nép, mely a bérceket Istennek szentelt templomokkal borítá, nép, mely munka és áhitatban élt e távol hegyzúgban... S mégis, azt Isten elhagyá, pogánykézre juttatá, mely eltörölte a földszinéről. A templom, hol utólszor fohászokdék segély és védelemért – még áll, túlélte az embert, áll, hogy emlék legyen a múltból, áll, hogy múlt idők eseményeiről regéljen az idevetődő vándornak, áll, hogy a sors változandóságát eszébe jutassa a föld büszke fiának... Körülte... magasán felnőtt terebélyes fák féltékenyen takarják e szent romokat, a mely körül uralgó ünnepélyes csendet csak a lenn elfutó folyó zúgása, a szemtelen szünnyogok bosszantó hegyes éneke, egy-egy gerlebtűgás és a harkályok egyhangú kopogása zavarja...” (Orbán Balázs)

Bevezetés

Ebben a fejezetben egyenként felsoroljuk tájegységenként a Kárpát-medence román kori és átmeneti stílusú centrális templomait és rotundáit. Ez a művészettörténeti korszak történetesen időben egybeesik az Árpád-házi királyok korával, ezért is indokolt az Árpád-kor megnevezés. Mivel az időben a Magyar Királyság területe kiterjedt az egész Kárpát-medencére, a tárgyalt anyag kiterjed a Trianon óta elcsatolt területekre is.

Az egyes objektumok szöveges ismertetése a leközölt publikációk alapján készült. (Lásd Irodalomjegyzék 2) A felhasznált irodalom jegyzéke azonban ennél bővebb. További bőséges irodalom azokban található. Szerző igyekezett a közlemények tartalmi lényegét tolmácsolni, többféle interpretáció esetén nem tudta elkerülni a szubjektív válogatás lehetőségét. Szerző csak ritkán vetemedett arra, hogy saját álláspontját is megfogalmazza.

*

A Kárpát-medence Árpád-kori centrális templomaival csak az újabb időkben kezdtek foglalkozni a szakemberek. Bár már az 1800-as évek második felétől a szakirodalomban jelentek meg közlemények, az anyag nem kapott polgárjogot az összefoglaló kézikönyvekben. Az 1934-ben megjelent Barát-Éber-Takács: A Művészet Története c. kétkötetes munka egyáltalán nem foglalkozik velük (egyedül az Aacheni palotakápolnát említi). Az 1950-ben Fülep Lajos szerkesztésében megjelent „A Magyarországi Művészet Története” mindössze egy tucat rotundát említ és sajnálkozva jegyzi meg: „a körtemplomokról kielégítő feldolgozás nincs, nemcsak monográfia hiányzik, hanem az emléktananyagoknak műhelyekre, korszakokra való beosztása is.”

Az ezt követő évtizedekben megjelent néhány jelentős publikáció – kizárólag szaklapokban, melyek már nagyobb számú objektumot tárgyaltak és többen európai, sőt eurázsiai kitekintéssel is bővítették ismereteinket. Jelentősebbek az alábbiak: Csemegi J. (1960), Gyürky K. (1963), Kozák K. (1963), Dávid K. (1974), Kozák K. (1976), Kozák K. (1985), Valter I. (1985), Valter I. (2005). Ezek a publikációk minduntalan 20-30 rotundával foglalkoztak – nem véve tudomásul a Kárpát-medence szűzül több centrális templomát. (Persze azokban az évtizedekben, abban a politikai-ideológiai környezetben nem illett felvidéki és erdélyi magyar anyagokkal foglalkozni!)

A legjelentősebb mégis Gervers-Molnár Vera monográfiája volt („A Középkori Magyarország rotundái. Budapest. 1972.)

Az általa tárgyalt anyag kiterjedt Magyarországra akkor ismert összes és a határon túli országrész jó néhány rotundájára. Az egyéb centrális templomokkal nem foglalkozott. A Felvidék templomairól a mai Szlovákia területén úttörő munkát végzett V. Mencl. Némrégiben (2000-ben) M. Vancó jelentetett meg nagy tanulmányt, mely tárgyalja csaknem a teljes felvidéki anyagot. Sajnos Erdély és a mai Románia területére került országrész centrális templomairól összefoglaló munka ez idáig nem jelent meg.

Ugyanakkor már 1982-ben Dékány Tibor így sóhajtott fel: „... a témában megjelent ez idáig egyetlen összefoglaló mű – Molnár Veré – már meglehetősen elavult és megérett az idő ismereteink újabb számbavételére...”

Jelen munka ezt az újabb számbavételt igyekszik megvalósítani.

*

Bevezető gondolatainkat Gervers Molnár Vera monográfiájának összefoglalásából kiemelt néhány alapvető megállapítása mentén vázoljuk fel.

1. A rotundák eredete Karoling és Ottó-kori bonyolultabb felépítésű, uralkodói centrális kápolnákra vezethető vissza, melyekből Közép-Európában a IX-X. században igen egyszerű építészeti forma alakult ki. Magyarországra a körtemplom, mint építészeti forma, de egyben mint uralkodói hatalmi szimbólum is, cseh, esetleg lengyel és morva területről került.
2. A legkorábbi emlékek Magyarországon nemcsak formailag hasonlóak ezekhez, hanem funkciójukban is: fejedelmi, illetve királyi kápolnákként épültek.

3. Ezt követték volna a várkápolnák, „s akik ilyet építettek, azok nyilvánvalóan az uralkodói előképeket követték és másolták.” Azonban tanulmánya 30. oldalán csak néhányat sorol fel (Ducó, Kisnána, Keszthely, Pozsony, Móricz hely, Csanád), de végül is legtöbbjét maga is megkérdőjelezi és a fejezetet azzal zárja, hogy „kerek várkápolnák csak igen csekély számban vannak képviselve”. Mint majd látni fogjuk, ebben teljes mértékben igaza volt.
4. A XI. század közepétől a körtemplomok rendeltetése megváltozott: először valószínűleg a feudális urak kezdték másolni a királyi példákat.
5. Majd ez a típus a falusi plébániatemplomok kedvelt formájává vált. A szomszédos országokkal összehasonlítva a rotunda, mint falusi templomforma a magyar építészetben vált kedveltté.
6. A rotundák és centrális épületek építésében a bizánci egyház hatása is feltehető, „bár annak jelentőségét ma még nem ismerjük kellőképpen!”
7. A XII. század végén megjelenő karnerek bizonyosan ausztriai hatásra épültek.
8. „A Szentföldi lovagrendek, főleg Templáriusok és a Johanniták is építettek kerek vagy centrális templomokat szerte Európában. E rendek magyarországi templomai ma még alig ismertek, a későbbi kutatás ebben a kérdésben sok meglepetést hozhat. Egyelőre a karcsai rotunda az egyetlen, ahol a Johanniták rendje birtokos volt.”
9. Végül az összefoglalásban nem, de a fülkekoszorús rotundák tárgyalásánál – Feldebrőt, Tarnaszentmáriát is említve – a kaukázusi, örmény-grúz építészet hatását sem tartja kizártnak, bár „hiteles történeti adatok hiányában a feltételezésen aligha mehetünk túl”.

Gervers Molnár Vera monográfiája óta eltelt több mint három évtized. Figyelemfelkeltő írása hatására többen terjedelmes tanulmányt írtak e kérdésben. Régészek azóta számos centrális épületet analizáltak, történelmi és levéltári kutatást végeztek, így nemcsak az építészeti vonatkozásokban, de az építetők, építőműhelyek vonatkozásában is gazdagodtak ismereteink. Az eltelt idő alatt több tucat újabb rotunda is felszínre került és ez várható a jövőben is.

Mindezek alapján néhány alapvető körülmény pontosabb vagy árnyaltabb megfogalmazása is lehetővé vált.

1. „A rotundák eredete a Karoling és Ottó-kori bonyolultabb felépítésű uralkodói centrális kápolnákra vezethető vissza”. Ez a szélteben-hosszában elterjedt, számos szerző által különböző megfogalmazásban ismételt állítás alapvetően nem felel meg a tényeknek. Egyrészt: „A centrális terek fejlődéstörténete” című terjedelmes fejezetben nem véletlenül vázoljuk fel ezt a több ezer éves történetet. Kellőképpen adatoltuk, hogy a Római birodalomban (a nyugatiban és keletiben egyaránt) a centrális tér a császári egyeduralom szimbóluma volt. Ezt örökölte meg a preromán és román kori Európa és szerte Európában uralmi központokban (királyok, fejedelmek, hercegek, grófok, tartományurak) és egyházi központokban (érsekségek, püspökségek) épültek centrális épületek. Ezt a hagyományt követte Nagy Károly is: mint újdonsült császár a többiekénél nagyobb, reprezentatívabb épületet emelt Aachenben (előzményei éppenséggel bizánci császári épületekre mennek vissza). Halála után a széttöredezett Karoling birodalom helyi „kiskirályai” többé-kevésbé igyekeztek utánozni, majd ez a típus kihalt. Szerte Európában azonban továbbra is épültek centrális épületek, továbbra is egyházi és világi uralmi centrumokban. Másrészt: Középkelet-Európában és Magyarországon egyetlen Aachen-típusú „Karoling” templomot nem lehet találni. (ld. I. fejezet: Aachen követői...)
2. Fentieket végiggondolva megállapíthatjuk, hogy „szokás, elvárás” volt fejedelmi, királyi és egyházi központban, püspöki székhelyen centrális típusú palotakápolnát építeni. Ennek az elvárásnak feleltek meg első királyaink és püspökeink.
3. „Magyarországra a körtemplom... cseh, esetleg lengyel és morva területről került”. Ezt az állítást is több szempontból kell árnyalni. A cseh és lengyel fejedelemségek központjaiban felépült rotundák jó fél évszázaddal előzték meg a magyarországiakat. De ezek az uralmi centrumokban épült rotundák is annak az „elvárásnak” feleltek meg és általános európai vagy konkrétan Ottó-kori német típusokat követtek. Tehát a szokás, az elvárás Cseh-

- országban, Lengyelországban és Magyarországon is egyaránt a „nyugati” szokás és elvárás megvalósítása volt. Hogy a konkrét építők, a mesterek éppenséggel a szomszédos országokból jöttek volna – ez lehetséges, de jöhetnek bárhonnan Európából: Dalmáciából, Itáliából, Bajor földről stb. Ezekből a korai rotundákból túl kevés maradt meg ahhoz, hogy „építőműhelyekre” következtetni lehetne.
4. A korai királyi centrális épületek – nem csak rotundák – éppen arra hívják fel a figyelmet, hogy a királyság több irányból, több stílusból, többféle építőműhely alkalmazásával valósította meg az alapelvet: épüljön capella regia az uralmi központban (Fehérvár: Szent Péter és Pál, Feldebrő, Tarnaszentmária, Szekszárd stb.)
 5. Néhány gondolatot meg kell fogalmazni a „morva eredeztetés” kapcsán. Mindössze négy rotunda alapjai kerültek elő e ideig. Mikulcicében mindhárom a külvárosban épült. A fejedelmi centrumban korai hosszanti hajós, egyértelműen nyugati típusú templom épült. Egyesek feltételezik, hogy a körtemplomok „bizánci” típust képviselnek és Metód működéséhez kapcsolhatók. A későbbiekben részletesebben kitérünk a körtemplomok bizánci eredzetére – most csak megelégedezünk, hogy nem tartjuk valószínűnek. Ellenben lehetségesnek tartjuk, hogy a morva fővárosban már lejátszódott egyfajta társadalmi rétegződés, kialakulhattak gazdagabb-tehetősebb családok, akik nyugati mintára hatalmuk megmutatására rotundát építettek. Bárhogy is volt, a morvákat 900 letelején a magyarok legyőzték, területüket elfoglalták, Mikulcice éppenséggel a magyarok „lakatlan” gyepűzónája határára került. Épületei minden bizonnyal elpusztultak. Mintaképző, stílussteremtő hatást nem gyakorolhattak. Két emberöltő elteltével kezdtek épülni a cseh és lengyel rotundák. Komolytalan dolog lenne működő morva építőműhelyek létét feltételezni. Miért is gondolhatnánk, hogy egy cseh vagy lengyel fejedelem egy nem létező ország nem létező templomát akarná utánozni (csak zárójelben jegyezzük meg, hogy ha hinni lehet Metód legendáinak, és bármiféle rotundát Metódhoz lehetne kapcsolni, akkor bizony még kitarthatóan kellene keresni rotundát Sirmiumban és Kocel Zalavárában, de ez ideig egyetlen sem került elő.). Minderre csak azért tértünk ki bővebben, mert a Nagymorva Birodalom eszméjének szlovák régész-történész megszállottjai nem átalják a morvák építőtevékenységét kiterjeszteni az egész Felvidékre és Észak-Magyarországra. Nem kell mindent elhinni csak azért, mert többen is kitarthatóan mondják.
 6. „Először valószínűleg a feudális urak kezdték másolni a királyi példákat”. Gervers Molnár Vera alapvetően helyes megfigyelését akkor még csak kevés konkrét esetben tudta alátámasztani. Ma már több adatunk van, de még mindig nem elegendő, ami elsősorban a kora Árpád-kor hiányos adattára miatt van. (lásd később). Mindazonáltal régészeink társzaktumák bevonásával (helytörténezesek, történezesek, levéltárosok, egyháztörténezesek stb.) kitarított munkával több esetben tudták bizonyítani, vagy nagy valószínűséggel állítani, hogy már az egészen korai időktől kezdve a fejedelmi leszármazottak, jeles nemzetségek fejei, akik tekintélyes „birtokkal” rendelkeztek szálláshelyükön, birtokközpontjukban centrális kápolnát, rotundát építettek. Ideológiai alapja ugyanaz, mint a királyi, püspöki alapításoknál: **a rotunda hatalmat, előkelőséget fejez ki.** Rotundát építettek ősi előkelő nemzetség- és családfők (Lator: Őrsúr, Szalonna: Őrsúr leszármazottja, Gyal-Kerekegyháza: Taksony nemzetsége, Rábaszentmiklós: Pok, Osl, Tét nembeliek, Abasár: Aba Sámuel nádor, Ják I.: Ják nemzetségfő stb.). De rotundát építettek a nyugatról betelepülő idegenek, akik birtokadományban részesültek: Sárvár: Gutkeled, Nyírbátor: Gutkeledek Báthory ága, Pásztó: Rátót nembeli István. Az 1200-as évek elejétől azután megindul a királyi birtokok és vármegyék népeinek „felszabadítása” – birtokadományozással nemesi rangra emelése. Akik valamilyen kiemelkedő cselekedettel vagy harci eseményekben tüntették ki magukat, nagyobb birtokot kaptak és felemelkedhettek a közép- vagy nagybirtokosok közé, a többiek egy-két falut vagy fél falut kaptak, ezek lettek a kisbirtokos-kisnemesek. Az ilyenformán magasabb társadalmi rangba emelkedettek szintén utánozták elődjeiket és birtokukon rotundát építettek. Ez ritkán maradt meg kizárólagos használatban (ott gyaníthatjuk, ahol a templom körül nem létesült köznépi temető: pl. Szügy-Kosztoliktető, Bácsszentantál, Nemesbük-Kiskarmacs). Hogy azután mi történt, valószínűséggel találgathatjuk:
- a) Kisnemes helyben maradt és templomát a faluközösség is használta.
 - b) Nemesi bandériummal hadba vonult és elesett Muhinál, a Szent Földön vagy egyéb hadi vállalkozásnál. A templomát a falu közössége tovább használta vagy a tatárok a falut is megsemmisítették és a további temetkezés megszakadt. (Baj: 25 sírt, Papegyháza: 48 sírt tártak fel).
 - c) A kisnemes birtokát eladta, máshová házasodott... a templom maradt a faluban és a közösség tovább használta.
7. „... majd ez a típus a falusi plébániatemplomok kedvelt formájává vált...” Valóban legtöbb rotundánk „hivatalos minősítése” jelenleg is „falusi plébániatemplom”. Ezzel egyetértünk, ha működésére, feladataira, állagfenntartására, papja eltartására stb. vonatkoztatjuk. De vajon lehetette-e a falusi plébániatemplom rotunda formájának építetője egy faluközösség? Régészeink százával tárták fel kora középkori falusi plébániatemplomaink alapjait. Néhány közülük szerencsésen fennmaradt. Ezek az egész országban szinte egységes minta és méret szerint kicsiny hosszanti hajós, félkör vagy egyenes szentélyzáródású típusban épültek. Kérdés, hogy volt-e mersze, joga, lehetősége egy faluközösségnek „előkelőséget”, rangosságot és vagyont szimbolizáló rotundát építeni a kora középkorban egy erős kézzel uralt, centralizált Magyarországon? A templom építéséhez engedélyt kellett kérni a megyés püspöktől. Adott-e engedélyt a püspök ilyen templom építésére? Az a véleményem, hogy nem, majdhogynem kizártan tartom. A falusi plébániatemplomok építetői a 6. pontban leírt nobilitások voltak. (Entz G.: „Az 1200-as évek falusi templomainak túlnyomó részét helyi közép- és kisbirtokos nemesek építették Erdélyben.”) Ezenkívül ismerünk néhány bizonyosan királyi alapítású (pl. Keszthely, Letenye-Csatár, Isaszeg) és püspöki birtokon (pl. Óskü) épített rotundát, mely azután falusi plébániatemplomként működött. Talán néhány városi rotunda épülhetett még „kivagyiságból”, hatalom és gazdagság fitogtatásaként, hiszen a városok királyi alapításúak voltak és nagyfokú önállósággal rendelkeztek, de konkrét példát nem tudnék felhozni. A rotundák falusi plébániaként való hosszabb-rövidebb túlélését két körülmény támaszthatja alá.
 - a) A templom hosszázal való bővítése. Nyilvánvaló, hogy a kis falvak gyarapodása, a létszám növekedése magával hozta a templom befogadóképességének növelését. Erre szép számmal találunk példákat.
 - b) A templom körüli temető és annak nagysága. Az Árpád-korban a pogány szokások kiirtása miatt kötelező volt a plébániatemplom (általában fallal körülvett) temetőiben temetkezni. (cinterem) a pap jelenlétében. (Kisnána: korai temetője, Környe: 154 sír, Fővenyes: 66 sír, Papegyháza: 48 sír, Ják: 831 sír stb.). Számos rotunda jelenleg is működő temetőben áll vagy állt: Bagod, Boda, Kissikátor stb. Több valamikori rotunda alapjai környékén falvak nyomait tárták fel vagy arra utaló cseréptörmelék, szemétdödröt stb. találtak. (Alag). Sok rotundánál számos ok folytán egyszerűen nem történt kiterjesztett ásatás, temető vagy falu nyomainak keresése. Több településen a rotundával egyidőben vagy később épült nagyobb méretű monostor-templom (Boldva, Bény, Ják, Pápoc). A rotunda azonban továbbra is fennmaradt és működött. A szerzetestemplomok ugyanis kielégítették a vasárnapi kötelező szentmisehallgatás igényét, de a legtöbb szerzetes közösségnek nem volt „plébános” jogosultsága. A keresztelés, esketés, halotti szertartás továbbra is a falu plébános papjára hárult és ezen szertartások elvégzésére a kicsiny rotundák továbbra is alkalmasak voltak.
 8. Röviden ki kell térni arra is, hogy bizonytalanság uralkodik a rotundák építetője és építési ideje vonatkozásában. (Nem is beszélve az építőműhelyek, építőközösségek kérdéséről). Maguk a rotundák egyszerű építészeti alkotások. Nagyon kevés bennük a díszítő építészeti elem (oszloplábazat, oszlopfő, kapubéllet, ablakkeret stb.), melyek alapján hazai és külföldi párhuzamokkal összehasonlítva stíluskorokat, kronológiát lehetne felállítani. Az a néhány építészeti elem, ami jobbra mindegyiknél fellelhető (alapozás módja, falazás technikája, anyaga, boltozás mikéntje, méretek, falvastagság) nemigen alkalmas pontosabb kormeghatározásra, bár bizonyos esetekben vannak ilyen törekvések. Másik lehetőség az írott források felkutatása. Ezen a téren sajnos nagyon nehéz a helyzet. A kora-középkori írásos dokumentumok a

tatárjárás és a török hódoltság idején megsemmisültek. (A dokumentumok, adományozások, birtokcserék, birtokosztások stb. iratait általában a templomokban őrizték. Pl. a Vasvári káptalan hiteles hely volt.) 1311-ben egy helyi csetepaté kapcsán a templom leégett, a teljes levéltár megsemmisült.) Néhány példa, hogy honnan lehet adatokat szerezni a templom építettségére, építési idejére:

- a) Pápai tizedjegyzék. Szentföldi háborúk idején a háborúk és az egyház központi költségeire 1214-től kezdve a pápák zsinati határozattal rendelték el, hogy bizonyos években az egyházak jövedelmük 1/10-ét fizessék be. Ezeket a tizedeket pápai megbízottak templomról templomra járva szedték be és erről jegyzéket készítettek. Magyarországon 1281-86 között volt részleges tizedgyűjtés. A legjelentősebb, az 1332-37 közötti gyűjtés, mely kiterjedt az ország egész területére, de a jegyzék hiányos. (Csak a váradai egyházmegye teljes, a nyitrai és győri egyházmegyék tizedei szinte teljesen hiányoznak). 1338-42, 1350-54, 1373-75 között volt még tizedgyűjtés. Ez az adatbázis nagyon szegényes információ: csupán annyit tudunk meg belőle, hogy pl. 1332-37 között egy helységben volt-e templom és papja mennyit fizetett. De nem tartalmaz információt arra nézve, hogy mikor épült és milyen a formája.
- b) Sokkal későbbi korokból vannak egyházlátogatási jegyzőkönyvek (canonika vizitáció), melyek néha utalnak a templom alakjára, állagára, esetleg kegyurára. Több rotunda létezéséről csak ezekből az iratokból van tudomásunk.
- c) Az egyes templomok egyházi évkönyvei.
- d) Az Esztergomi Érseki Tartomány térképeinek katalógusa. A Kalocsai Érseki Tartomány térképeinek katalógusa.
- e) Angol és skót utazók a régi Magyarországon 1542-1737.
- f) Központi levéltár, Megyei levéltárak, Családi magánlevéltárak.
- g) Egyes megyék leírásai. pl. Bél Mátyás: Gömör vármegye leírása (1749), Pesty Frigyes kéziratosa helynévtárai (1864), a Jászság leírása az 1699. évi Pentz-féle összeírásban. stb., stb.

Egyes kutatók vették a fáradságot és időt-energiát nem kímélve egy-egy templom, rotunda építéstörténetét többé-kevésbé sikerrel feltárták. Sok esetben ilyen levéltári munka nem történt. Nem csoda, hiszen idő, szorgalom, elkötelezettség, munkatársak segítsége mellett még nagy adag szerencse is kell, hogy egy ilyen kutatás eredményes legyen. Hogy a Trianonnal elszakított ország-részekben milyen akadályok állnak fenn, azt itt most csak jelezzük.

9. Visszatérve Molnár Vera összefoglalására, pár gondolatot fel kell vetni annak kapcsán, hogy „a rotundák és centrális épületek építésében a bizánci egyház hatása is feltehető”. Ez a „bizánci hatás” a legkülönbözőbb szerzőknél ismét és ismét megfogalmazásra kerül, de sajnos legtöbbször az általánosság szintjén.
 - a) Az első fejezetben vázoltuk a Közép-Kelet korai keresztény építészetét. Ez az építészeti helenisztikus, római és perzsa hagyományok ötvözésével sajátos egyéni stílust képvisel, mely sok vonatkozásban hatott a nyugati és keleti (bizánci) építészetre. A térség rövid időre – az arab hódításig – a Bizánci Birodalom része lett. Túlzott általánosításnak tűnik, ha valaki mindezt „bizánci” gyűjtőfogalomba értelmzi.
 - b) Kozák K. meglepő teóriával állt elő. A korai magyarországi keresztény téréítést két téréítő csoport tevékenységének tulajdonította.
 1. Quedlinburgi téréítők (Passau püspöke) hosszanti hajós templomokat építettek: Esztergom, Győr, Fehérvár, Pannonhalma, Pécsvárad, Bakonybél, Zalavár, Zirc stb.
 2. Bizánci téréítők (Hierotheus téréítő püspök tevékenysége) centrális templomokat építettek: Kiszombor, Csanád, Gyulafehérvár, Algyógy, Abasár, Kiszána, Veszprém, Öskü, Esztergom: Szent Vid, Duco, Szokolca.
 Meglepő, hogy a szakma erre tudomásom szerint érdemben nem reagált. Kivülállóként azonban szabadon néhány észrevételt tenni.

- a) Bizánci birodalomban centrális templom, centrális palota-kápolna antik római hagyomány alapján csak a császárt illette meg. Az erősen központosított császárságban nem jöhettek létre fejedelemségek, kiskirályságok, ahol palotakápolnák épülhettek volna. Csaknem kizártnak tekinthető, hogy egy császár által kiküldött téréítő csoport Magyarországon helyi „kiskirályoknak” – Ajtonynak, Gyulának vagy akár Gézának centrális kápolnát épített volna. A Bizánci Birodalomban épített memorialis és keresztelő-kápolnák viszont hagyományos oktagonok voltak. A felsorolt templomok egyike sem oktagon.
 - b) Nem vonjuk kétségbe, hogy volt kezdeti bizánci téréítés, de ennek mai tudásunk szerint néhány bizánci-ortodox kolostor lett az eredménye. Ezekről viszont csaknem semmit nem tudunk. Marosváron (Csanád) bizonyosan volt Ajtony szállásán Keresztelő Szent Jánosnak szentelt ortodox kolostor és templom. Ennek csekély maradványát, éppen a keresztelő-medencés részét sikerült feltárni. Ez viszont nem kör, nem is oktagon. A szerzeteseket Marosvárról Oroszlámosra telepítették át. Sajnálatos módon ebből semmi nem maradt az utókorra (a szegedi árvíz után Szeged újjáépítéséhez előbb téglagyár létesült az oroszlámosi dombon, majd a szegedi rendező-pályaudvar és az újszegedi állomás építéséhez elhordták az egész dombot. Egyetlen centrális templomról gyanítjuk megalapozottabban, hogy talán a bizánci téréítéshez köthető: Apostag, Hagios Apostolos. A centrális templomot elbontották. Egyetlen görög betűs feliratos követ múzeumba vitték, azonban „eltűnt”. A templom helyén érthetetlen módon a mai napig régészeti ásást nem végeztek. Tényleg érthetetlen!
 - c) Ha lett volna kiterjedt bizánci-ortodox téréítés, akkor épült volna néhány bizánci templom. A bizánci templomok szigorú, csaknem ökeresztény hagyományt megőrző rend szerint épültek és ezt a hagyományt ortodox módon évszázadokon át megtartották. Példái szerte a Balkánon, Moldvában megtalálhatóak. Az 1500-as évektől Magyarországra települő szerb ortodoxok is ilyen templomokat építettek (legszebb példájuk Grábóc szerb-ortodox kolostor-temploma. Az utolsó szerzetesek néhány éve hagyták el, haltak ki, de az épület áll). Az ortodox templom tipikusan **hosszanti** elrendezésű és több szektorra oszlik az ortodox rítusnak megfelelően. (részletesen lásd: II. fejezet: Az ortodox templom). Nos az Árpád-korból egyetlen ilyen elrendezésű templomot nem ismerünk. Következtetés:
 - A bizánci templom nem centrális templom
 - Magyarországon a kora középkorban érdemi bizánci téréítés nem történt. Bizánci templomok nem épültek.
 - d) Mindez azonban nem azt jelenti, hogy a magyarországi építkezéseken ne vettek volna részt bizánci mesterek, építészek, kőfaragók, festők stb. Itt természetesen bizánci „kifejezésen” örmény-grúz, szíriai, anatóliai sőt dalmáciai, velencei mestereket is értünk. (Részletesebben lásd Feldebrőnél.) Kerültek is templomainkra bizánci elemek bőségesen és így „bizánci hatásokról, bizánci elemekről” beszélhetünk – és ezek elsősorban díszítő elemekre, oszlopfőkre, freskókra stb. vonatkoznak. Levárdy F. pontosan és tömören fogalmazott (Magyar templomok művészete 1982): „A kisméretű preromán és román kori viszonylag dísztelen épületeknek ... csupán szerkezeti csomópontjaikat jelölték ornamentális faragványok. A faragások megerősítik a magyar krónika Ákos mester óbudai préposttól származó XIII. századi hozzáadásából ismert „görög mesterekről” (magistri graeci) szóló értesítését. Stílusos ösztönzések – akár Aquilea felől, akár a Karoling-kori építészeti hagyományok nyomán, akár közvetlenül a balkáni területek felől érkeztek, a bizánci építészeti jellegzetes architektonikus díszítőművészetét tükrözik”.
10. Feltétlenül ki kell térni Molnár Vera egy megjegyzésére a kereszties lovagrendek és a hazai rotundák vonatkozásában. „Egyelőre a karcsai rotunda az egyetlen, ahol a Johanniták rendje birtokos volt.” Kozák K. nagy tanulmányt írt a magyarországi téglából épített rotundákról. (Kozák K. 1976-77.) Gondolatmenete éppen a hat fülkeosztorús rotundákból (Karcsa, Kiszombor, Gerény, Kolozsmonostor) indul ki. A hatos számot mellékesnek tekinti és a téglalapépítkezést emeli csoportképző rangra. Karcsát a Johanniták építkezésének tartja és ebből

kiindulva általában a téglapítkezést a Johannitákhoz kapcsolva számos rotunda építését a Johannitáknak tulajdonítja. Néhány megjegyzés:

- a) Számomra nem eléggé meggyőző a téglapítkezés és a Johanniták összekapcsolása. Valter Ilona nagy tanulmányában (Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon) a Johannitákat e vonatkozásban meg sem említi.
 - b) A Johanniták fő székhelyei: Esztergom, Fehérvár, Csurgó. Egyik helyen sem építettek körtemplomot. Birtokaik a délnyugati országrészben voltak. Miért építkeztek volna az ország keleti felében.
 - c) Az, hogy Karcsa egy bizonyos időben a birtokuk volt, jelentheti, de voltaképpen nem azt jelenti, hogy a rotundát ők építették. A fülkekoszorús rotundáknál még erre visszatérünk.
11. Végül ki kell térni a Molnár Vera által felvetett kaukázusi kapcsolatokra... „hiteles történeti adatok hiányában a feltételezésen aligha mehetünk túl”. Nos a felvetés alátámasztására azért van néhány hiteles történeti adat. Több neves régész-építész felvetette már, hogy jó néhány centrális templomunk előzményét, párhuzamát Keleten, különösképpen pedig a kaukázusi grúz, legfőképpen pedig az örmény építészetben leljük fel. Egy részük egyértelműen kora Árpád-kori, másik részük építési ideje vitatott. A kapcsolat felvetésén túl azonban annak konkrét mikéntjére csak homályos elképzeléseket tudtak megfogalmazni.
- Cs. Tompos Erzsébet (1977) írja a bolgár kánság építészetéről: „az első birodalom (Pliszka és Preszláv) épületei Kaukázus-vidéki és iráni előképekre emlékeztetnek... Egyéb kulturális-kereskedelmi kapcsolatok eredményeképpen Bizánccal szemben bolgár területeken a XI-XII. században erőteljesen érvényesült Georgia és Armenia kulturális-művészeti befolyása.”
 - V. Mencl neves cseh régész Feldebrő és Tarnaszentmária kapcsán az Abák kabar eredetére hivatkozva egyenesen kazár, khorezmi, kaukázusi kapcsolatokra utal.
 - Csemegi J. Tarnaszentmária diszitó elemei kapcsán leszögezi: „A kazár eredetű Abák a Kaukázus vidékéről hozták ezt a formakincset.”
 - Kozák K. (1984-85) említi Feldebrő kapcsán: „Az ilyen alaprajzú és felépítményű templomok legszebb példái ugyanis Grúziában (Dzsvári) és Örményországban (Ecsmiadzin) találhatók. Ez esetben mindenképpen számolhatunk az Aba nemzetség (kabarok) még meg nem szűnt Kaukázus-vidéki kapcsolatával.”
 - Csemegi J. (1960) A hat fülkekoszorús rotundák kapcsán felsorol jó néhány örmény templomot, majd felteszi a kérdést: „... vajon kik lehettek a Kaukázus-vidék építészetének közvetítői a Kárpát-medence felé... Magam sem tagadom: bár első megközelítésben kissé kalandosnak látszik, de kizártnak mégsem tartható az a feltételezés, hogy a Tiszatáj és a Kaukázus vidéke, e két egymástól oly távol eső terület között a kapcsolatot talán maga a keletről ide származó magyarság létesítette...”

Néhány történelmi tény talán megnyugtatóan rávilágít a magyarok és örmények oly távolinak tűnő és „valószínűtlen” kapcsolatára:

- a) Árpád-házi előkelőségekkel a „biborban született” Konstantin minden bizonnyal személyesen találkozott, mert így ír (De Administrando... Moravcsik 49. o.) „Tudnivaló, hogy Teveli meghalt és az ő fia barátunk, Termacsu, aki a minap jött fel Bulcsuval, Turkia harmadik fejedelmével és karchájával...” (ez 948-ban történt, Konstantin kb. 952-ben fejezte be nagy művét). J. Skylitzes, a 900-as évek második felében írt nagy történeti munkájában írja le a gyula látogatását, mely 953-ban történt (Moravcsik 85. o.) „... nemsokkal utóbb Gyula is, aki szintén a Türkök fejedelme volt, a császári városba jön, megkeresztelkedik és ő is ugyanazon jóteteményekben részesül...” Konstantin tehát ezen előkelő magyarok szájából közvetlenül értesült a magyarok előtörténetéről, amit így rögzített le (Moravcsik 42. o.) „A türkök népének eredetéről. A türkök népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet azon a helyen, melyet első vajdájuk nevével Levedjának neveznek... De abban az időben nem

türköknek mondták őket, hanem valamilyen okból sabartoi asphaloinak nevezték. A türkök hadserege vereséget szenvedett és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé Perzsia vidékén telepedett le és ezeket a türkök régi nevén mostanáig sabartoi asphaloinak hívják (rendíthetetlen szabírok), a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel Levedivel nyugatra ment lakni az Etelközű nevezetű helyekre... Türköknek amaz előbb említett népéhez, amely kelet felé Perzsia vidékén telepedett le, ezek a nyugati vidéken lakó, előbb említett türkök mostanáig küldenek ügynököket és meglátogatják őket és gyakran hoznak választ tőlük ezeknek...”. Örményország keleti fele az időben perzsa uralom alatt volt, tehát a „Perzsia vidéke” Örményország keleti felét, a mai Azerbajdzsánnal határos türkmén területet jelentett. A magyarok ez időben már békés viszonyban voltak a besenyőkkel, tehát ez az oda-vissza kapcsolattartás a sztyepei országúton könnyen kivitelezhető volt. A szabírokat „látogató” magyarok a Kaukázuson, Grúzián és Örményországon keresztül tarthattak kapcsolatot rokonaikkal mindaddig, amíg a harcias és ellenséges kunok meg nem jelentek a térségben. (XI. század végéig). Alaposan feltételezhető, hogy ez a kapcsolattartás a királyság első évszázadában is még eleven volt és a már kereszténnyé váló magyarok rendszeres kapcsolatban voltak az örményekkel. Ez a kapcsolat a kezdetben ellenséges Kumánián keresztül már nemigen jöhetett létre, a szabírok emléke lassan feledésbe merült és az örmény kapcsolatok is – legalábbis ezen az úton – megszakadhattak.

VII. térkép

Kaukázus-vidék és a „szavárd magyarok”

- b) Az is történelmi tény, hogy Örményországot, legalábbis annak nyugati felét Bizánc „bekebelezte”. A független örmény (monophysta) egyház ellenállt a bizánci ortodox, egységesítő törekvéseknek. Az örményeket széttelepítették (Kilikia), sokan nyugat felé menekültek, és ez csak fokozódott a szeldzsuk hódítástól kezdődően (1065). Nyilvánvaló, hogy az egyházi építések oda sereglettek, ott kerestek munkát, ahol hiány volt építésben, ez pedig éppen Magyarország volt, ahol megkezdődött a kereszténység terjesztése és a templomok építése. Egyébiránt a középkorban a keresztény világ egyházi emberek számára országhatárokon túl átjárható volt. Bárki ellenőrizheti a térképen, hogy pl. Kilikia ugyanolyan távolságra volt Magyarországtól, mint Franciaország közepe. A közlekedés pedig kolostorokról kolostorra haladva egyszerűen megoldható volt. Talán nem is olyan távol eső terület a Kaukázus vidéke! (Csak a XX. században gondoljuk távolinak, amikor Örményországba Törökországon keresztül egyáltalán nem lehet utazni, repülővel pedig vagy Moszkván, vagy Damaszkuszon keresztül lehet eljutni!).
- c) A teljesség kedvéért kisérjük haza II. Andrást, az 1217-es szentföldi kalandjáról, aki a Bekaa-völgyön át Galileáig jutott el. Hazatérőben megállt Krak de Chevallier és Markab várában, részt vett a Tripoliszi gróf esküvőjén, majd hosszasan időzött Kilikiában, az Anatóliai

Örmény Királyságban. Fia András herceg számára eljegyezte az örmény király lányát: Zabelt. (A házasság nem jött létre.) Majd továbbutazva elidőzött a nikaiai (bizánci) császárnál, akinek lányát, Laszkarisz Máriát feleségül hozta haza Béla fiának (IV. Béla). Miről beszélgethettek a két hányatott sorsú nép királya Kilikiában? Milyen régi emlékeket elevenítettek fel? Nem tudjuk. Hozott magával II. András örmény építészeket? Nem tudjuk, de lehet.

- d) A mongol támadások elől a kunok nyugatabbra húzódtak és keresték a Magyar Királyság oltalmát. 1227-ben a kunok kánja megkeresztelkedett és elismerte a magyar király főségét (IV. Béla felveszi a „Kunország királyának elsőszülötté” címet). 1229-ben felállítják Milkóban a kun püspökséget. Bélában megszületett az a nagyvonalú terv, hogy a Volgáig terjedő Kunország keresztény térítése után kiterjeszti a térítést az őshazájában (Szkítia) maradt magyarokra is. A legrégebbi történetben azt olvasták, hogy a Meotisz (Azovi-tenger) mellett volt Magna Hungaria. Egy másik történetből úgy tudták, hogy Hunor és Magyar egyik testvére, Zuárd a perzsa részek felé költözött. Anonymusnál pedig azt olvasták, hogy a „dentümgöyerek” Oroszországon és az Etilen (Volgán) túl laknak. 1232-ben indult útnak négy domonkos rendi szerzetes a rokonok felkutatására. Ottó a Kaukázus vidékén kereste a magyarokat és feltehetően a Kaukázustól délre találta meg a szavárd magyarokat. Ottó hazatérve hamarosan meghalt, de rendtársainak még elmondta útvonulatát, mert újabb négy domonkos szerzetes (Julianus és három társa) szintén a Kaukázus felé indultak, de nem keltek át a hegyeken, hanem Alániából (Jászok) észak felé haladva végül a Volga-Don könyökén és Magna Bolgárián túl találtak rá a Magna Hungáriában élő magyarokra (baskírok). Ezen magyarok térítésére már nem kerülhetett sor, hiszen éppen Juliánus barát híradásából értesült a nyugati keresztény világ a fenyegető mongol invázióról, ami hamarosan be is következett. Ezzel a kaukázusi magyar kapcsolatok végérvényesen megszakadtak. A Kaukázus-vidéki örmény és (grúz) építészettel kapcsolatba hozható Kárpát-medencei centrális templomok: Feldebrő, Tarnaszentmária, Fehérvár: Szent Kereszt és Szent Péter-Pál, Szekszárd, Biharvajda, Karcsa, Kiszombor, Gerény, Kolozsmonostor és áttételesen a négykaréjosok: Ják II., Pápoc, Perkő, Székelyudvarhely; Jézus kápolna, Gyergyó: Szent Anna, Guraszáda, Haraszt.

A centrális templomok szerkesztése

A preromán és román korszakban statika tudományáról valószínűleg alig beszélhetünk. Tapasztalatok (épületek megsüllyedése, falak elválása, boltzatok beomlása stb.) alapján minden bizonynyal megterveztek az alapozás mélységét, szélességét, anyagát, a felmenő falak vastagságát stb. Úgy tűnik, hogy legtöbb esetben a biztonságra törekedve túlméreteztek. Ki is állták az idő próbáját.

Ezzel szemben sok esetben tetten érhető bizonyos szerkesztési szabályok, melyek azonban nem „statikai” szabályokból, hanem egy spirituális rangra emelt „elv”-ből, a **kör-ből** indultak ki. A körök metszéspontjai, érintő négyszögei határozták meg az épületek alakját, arányait, falvastagságát, magasságát stb.

Ósi, jeruzsálemi ókeresztény hagyomány alapján a keresztény templom szentélyének mindig Kelet felé kellett nézni, ezért egy centrális templom építésének megkezdése mindig a K-NY irány meghatározásával és a hajó körének középpontja kijelölésével kezdődött. A K-i irányt a napfelkeléssel határozták meg. Ez sok esetben eltér a „pontos” kelettől, mert attól függött, hogy a mérés mikor történt, a Nap téli és nyári napfordulója közötti processzió éppen hol tartott.

Ezután kezdődött a körök szerkesztése igen egyszerű módszerrel: két bot között egy madzaggal. Az egyik botot leszúrták a kijelölt középpontban, a másikkal rajzolták a körvet a földre. Lényeges az, hogy milyen hosszú volt a madzag! A középkorban nem ismerték a métert, viszont többféle hosszúságot használtak:

1 yard = 3 láb = 36 hüvelyk

1 róf = 2 láb = 12 hüvelyk

A „láb”-ból is többféle volt forgalomban. Általában a különböző lábak 29-31 cm között váltakoztak, de például a „párizsi láb” = 32,4 cm, az ún. „kis láb” pedig = 25 cm (amit pl. Kallósd esetében alkalmaztak). Értelemszerűen még nagyobb különbségek adódtak pl. a „magyar kirá-

lyi öl” és pl. a „bécsi öl” között. Valójában a középkori templomok esetében nem cm-ben, vagy m-ben kellene megadni a méreteket, hanem a legfontosabb méretek pl. a körtemplom átmérője esetén megadni, hogy melyik középkori mértékegység pontos – egész számú többszöröse. Pl. Mezőtárkány-Márkegyháza esetében a belső hossz 6,8 m. Itt az alapkör sugarának (a madzag) hossza: „a” sugár = 7 párizsi láb = $7 \times 32,4 \text{ cm} = 2,268 \text{ m}$. Belső hossz: $3a = 3 \times 2,268 = 6,8 \text{ m}$.

„Köríves” vagy „félköríves” szentélyzáródásról akkor beszélünk, ha a szentély körívének középpontja a hajó belső körívére kerül.

„Patkóíves” záródásról pedig akkor, ha a szentély körívének középpontja ettől kifelé a hajó faltestére, külső körívére vagy azon is kívül kerül.

„Nyújtott szentélyről” pedig akkor, ha a köríves szentélyzáródás egy négyszög alapú nyaktaggal csatlakozik a hajóhoz.

Általános elvként megfogalmazható, hogy a szentély falvastagsága a hajóéna fele – de számos kivétel van, mely szerkesztési elvekből adódik.

A hajót általában kupola fedte, melyet szaknyelven „félgömb” kupolának neveznek. A szentélyt félkupola, azaz „negyedgömb” kupola fedte. A nyújtott szentély nyaktagját rendszerint dongával vagy keresztboltzattal boltozták.

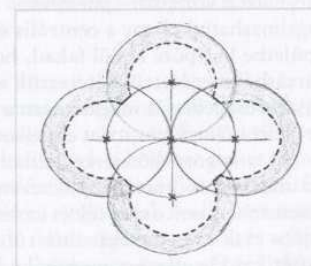
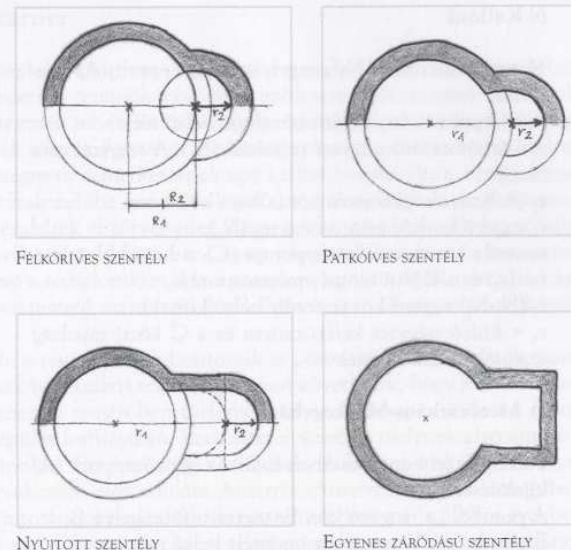
A longitudinális egyhajós templomokhoz hasonlóan a rotundáknál is előfordult „egyeses szentélyzáródás” (tehát nem köríves). Az ilyen négyszög alakú szentélyek lehettek dongával boltozottak vagy sík menyezetesek. Ritkán előfordultak „kosárirves” szentélyek, amikor a szentély íve a hajó belső körívéből mélyedt a falba.

Sem a patkóíves, sem a nyújtott, sem az egyeses szentélyeknek nem volt különösebb liturgiai oka, építészeti variációknak tekinthetők.

Bemutatunk néhány szerkesztési sémát

- a) **Bercse** (négykaréjos rotunda)

Napfelkeltekor a K-Ny tengely és a középpont kijelölése. A középpontban merőleges vonal: É-D tengely. Egységnyi „ r_1 ” sugarú kör. Ez a négy égtáj vonalát négy ponton metszi. Mind a négy metszéspontból r_1 sugárral négy kör. A tervezett falvastagsággal csökkentett r_2 sugárral újabb négy kör.

b) Kallósd

Napfelkeltekor a K-Ny tengely és a középpont (A) kijelölése.

A középponttól r_1 sugarú kör (hajó belső íve).

A körhöz érintő négyzet rajzolása (N_1). A négyzet csúcsa: B

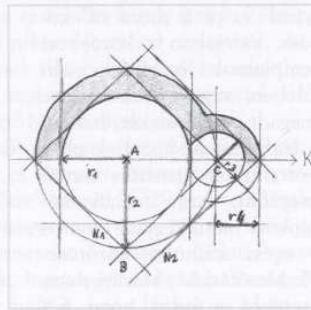
r_2 (A-B távolság) sugarú kör (a hajó külső íve),

r_2 sugarú körhöz érintő négyzet (N_2),

szentély körveinek középpontja (C): a hajó külső kör íve (r_2) és a K-Ny-i tengely metszéspontja,

r_3 (N_2-N_1) sugarú kör (szentély belső köríve),

r_4 = külső négyzet keleti csúcsa és a C közti távolság (szentély külső köríve).

c) Mezőtárkány-Márkegyháza

Főtengely (ebben az esetben É-D!) és egy középpont (A) kijelölése.

A pontból „a” sugarú kör. Ez metszi a főtengelyt: B,

B pontból „a” sugarú kör (szentély belső íve),

B kör metszi két helyen az A kört: C és D. C-D közötti vonal: a K-Ny-i tengely,

K-Ny tengely metszi az É-D tengelyt E,

F pont: A-E távolság felezőpontja „b” sugarú: F-G távolság,

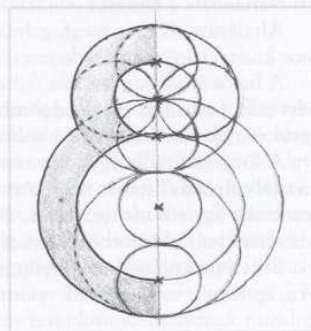
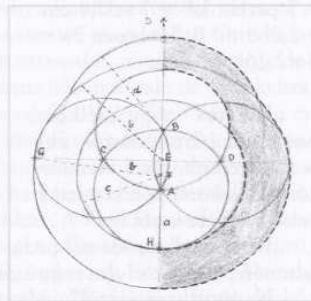
E_1 kör: E pontból „b” sugarú kör (hajó külső íve),

„c” sugarú: F-H távolság,

E_2 kör: E pontból „c” sugarú kör (hajó belső íve),

„d” sugarú: E-H távolság,

B pontból „d” sugarú kör (a szentély külső íve).

d) Vágkeresztúr – szabályos szerkesztése különösebb magyarázatot nem igényel.

Megható a középkor építészeinek misztikus ragaszkodása a „kör”-ből való szerkesztéshez. Megfogalmazhatjuk, hogy a centrális épületek és a rotundák varázslatos hatása a szemlélőre és az épületbe belépőre abból fakad, hogy szemmel nem látható módon, de valamiféle belső kisugárzásból megérezzük, átérezzük az egymást láthatatlanul metsző, érintő köröket, ami a maga egyszerűségében is magasztosan a „tökéletesség” élményét nyújtja. (A kör szimbolikájáról már az ókori bölcselők is sokat elmélkedtek.)

Ez a szigorú körszerkesztésből fakadó esztétikai élmény azért is hangsúlyozandó, mert a rotundákon és centrális épületeken általában nincs építészeti díszítő elem: sem faragványok, sem vésett frízek, sem oszlopfők és szobrok stb. Az egyedüli díszítő elem a belső freskók voltak, melyek sajnos csak ritka esetben éltek túl az évszázadokat. Így aztán bele kell nyugodjunk: a rotundák esztétikai kisugárzása magából a körélményből fogan és hat ránk. Nagyon egyszerű, nagyon nemes formáról van szó, mely gazdag mögöttes tartalmat sugároz.

Temetőkápolna, csontház, karner

Az, hogy jelenleg számos kora középkori templom – nemcsak rotunda – a helység temetőjében található nem azt jelenti, hogy eredetileg temetőkápolnának épült volna. A „pogány” szokások, rítusok szívósan túlélték a kereszténység felvételét. Különösen vonatkozik ez a temetkezés szokásrendjére: a halott mellé temették a lovát, fegyverét, eszközeit, ruhádszeit, ékszereit és élelmiszert a hosszú túlvilági útra. A keresztény temetkezésnek úgy kellett bonyolódnia, ahogy Jézust temették: ruháitól megfosztva, gyolcskendőbe csavarva, kísérő tárgyak nélkül. A pogány temetkezési szokások kiirtása céljából rendelték el törvényileg, hogy a falu templomának kerítőfallyal körülvevett kertjében („cinterem”) kellett temetkezni, ahol a pap jelenléte biztosította a keresztény elvárás betartását. Így vált temetővé a templomkert. Ha a templom tatár-töröktől pusztult, vagy új, nagyobb templomot építettek – a temető maradt eredeti helyén és így válhatott temetőkápolnává az eredeti kicsiny templom.

Idővel a kicsiny temető megtelt, a régi sírokat kibontották és „csontházba” gyűjtötték össze. Ehhez általában egy-két évszázadnak is el kellett telni. Logikusan következik, hogy a halotti szertartás ne a falu templomában, hanem a temetőben történjék, tehát összekapcsolódott a csontház és a temetőkápolna egyetlen épület formájában: kétszintes építmény, melynek alsó szintje a csontház, felső szintje a temetőkápolna. Ezt nevezzük **karnernek**. A karner szokása már Nyugat-Európában megjelent, de leggyakoribb előfordulása Ausztria. Ausztria területe lényegében megegyezik a Karoling-kori bajor örgrófságokéval, ahol a keresztény térítés már a 800-as években megindult. Néhány száz év múlva az 1200-as évek elejére teltek meg a temetők és vált általános gyakorlattá a karnerok építése és ez az épülettípus onnan került át Magyarországra, elsősorban a nyugati országrészben.

A rotundák mérete

A kora középkorban a falvak kicsinyek voltak, néhány tucat házból álltak – a férfiak és fiatalok a ház mellett jurtában laktak. Egy-egy ház nagycsaládot, kb. 15 főt fogadott be, melynek legalább fele gyermek.

A rotundák átlagos mérete: hajó belső átmérője 7 m körül volt (falvastagság átlag 1 m körül volt) 10 m feletti átmérő ritkaság. (A hosszázás falusi templomok sem voltak nagyobbak, a hajó átlag 4-6×10-12 m volt.) Egy 7 m átmérőjű rotunda befogadóképessége 30-50 fő! Bár korábban leírtuk, hogy a rotundák zömében eredetileg nem plébániatemplom céljára épültek, de adott esetben használhatták erre a célra is, és képesek voltak egy-egy falu csaknem teljes lakosságát befogadni (egy-egy felnőtt otthon kellett maradjon, vigyázni a tűzre, gyerekekre, állatokra...)

Később a falvak mérete, lakosság száma gyarapodott. Nagyobb befogadóképességű templomra volt szükség. Számos esetben a rotundát nyugaton hosszázával bővítették – a rotunda az új templom szentélye lett. Sok esetben új, nagyobb templomot építettek, a rotunda esetleg keresztelő kápolna, leginkább temető kápolna funkciót kapott. Sok esetben használaton kívül elenyészett, romosodott vagy helyére másik templomot építettek. Nem egy romos templom kőanyagát – még a jelen korban is – egyéb építkezésre felhasználták, néha még az alapokat is kibányászták.

A centrális templomok csoportosítása

a) A Kárpát-medence Árpád-kori rotundái az európai preromán-román stílusokorszak idején épültek. A gótika az 1200-as évek második felében bontogatta szárnyait. Építészetileg akkor beszélünk gótikáról, amikor a boltozás egyértelműen csúcsíves, a boltozat terhet nem a felmenő falak, hanem oszlopok, faloszlopok és a falon kívül helyezett támpillérek viselik. Ezáltal a falak elvékonyodhatnak és lehetőség nyílik nagyméretű ajtókat, ablakok alkalmazására, miáltal több fény jut a belső térbe. A gótikában kiemelkedő fontosságú a magasság és a fény. Amikor a román stílusú épületeken megjelennek a majdani gótika egyes stíluselemei, akkor késő román, átmeneti stílusról beszélünk. Sem a hajó vagy a szentély sokszögűsége, sem a

falat támasztó támpillér, sem a diadalív csúcsívessége vagy a résablak csúcsíves záródása önmagában még nem meríti ki a gótikus stílus fogalmát.

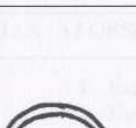

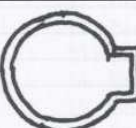
- b) A román és átmeneti stílusú centrális templomok csoportján belül számos szempontból lehetne alcsoportokat képezni, melyekből korszakokra, építőműhelyekre stb. lehetne következtetéseket levonni. A példa kedvéért felsorolunk néhány ilyen alcsoportot képző szempontot:
- **Alapozás:** mélysége, szélessége, anyaga – ezen belül kavics alapozás, döngölt agyag, vízszatarmelt döngölt föld, kváderkő, törtkő, téglá, vegyes téglá – kő... Alapozás kötőanyaga: agyag, habarcs, téglatörmelék, téglatörmelékes agyag, vagy habarcs, sőt a habarcs minősége...
 - **Felmenő fal:** vastagsága, anyaga: kváderkő, törtkő, téglá, vegyes kő – téglá. A falrakás módjai: egységes kváderkő, törtkő illetve, törtkő vastag habarccsal, kívül-belül faragott kő között oltatlan mélybe rakott vegyes kő („öntött” falazás). Téglarakás módja: lapjára, élére vagy soronként ellenkező irányban ferdén rakva (halszálka-minta, opus spicatum).
 - **Járószint:** döngölt föld, habarcsos vagy agyagos simítás, terazzo, téglá, idomtégla, kő...
 - **Térlefedés:** síkmennyezet, boltozás és annak módja (egyszerű kupola, bordázott kupola, a bordák profilozása stb.)
 - **Architektonikus elemek:** lábazat, fejezet, vállkő, heveder, faloszlop, ajtóablakok keretelése, homlokzati előfalazás, fríz stb.

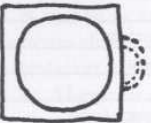

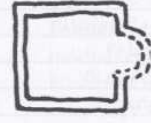
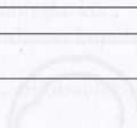

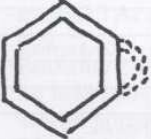

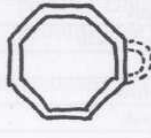
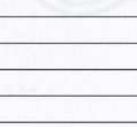

A teljes anyag ilyen csoportosítására ez idő szerint nincs lehetőség. Egyrészt azért, mert a fennálló, épségben megmaradt épületek jó részénél sem végeztek még teljes körű régészeti-építészeti felmérést. Az anyag másik, nagyobbik részét pedig csak romjaiban, alapjaiban ismerjük. Jó néhány esetben az utókor még az alapozást is kibányászta.

- c) Az építés ideje nagyon fontos csoportképző szempont lenne. Bizonyos – az előző pontban felsorolt tisztán építészeti elemek – nemzetközi összehasonlítás alapján behatárolhatják az építés idejét, de még ezekben az esetekben is az egyes szakemberek véleményei tág időhatárok között oszlanak meg. A szegényes írásos források sok esetben semmilyen támpontot nem nyújtanak. Még egy konkrétan szóba jövő ismert személyiség, mint építető esetében is szélsőségesen eltérő vélemények látnak napvilágot (példaképpen ld. Feldebrő, Gyulafehérvár, vagy Bény esetében leírtakat).
- d) **Alaprajz:** A legtöbb centrális templomunknak legalább az alaprajzát ismerjük. Így jelenleg az alaprajz tűnik az elfogadható csoportosítási szempontnak. Az alábbiakban közreadjuk az ismert alaprajzú centrális templomaink lehető teljes, táblázatos összefoglalását alaprajzi típusok szerint csoportosítva (A „vegyes” típusokat önkényesen egyik vagy másik csoporthoz soroltuk.) Az alaprajzi típusokat további két alcsoportra osztottuk (egyszerű, praktikus célból).
- e) **Fennálló:** Ezek valójában fennálló, részben működő, megtekinthető templomok műemlékileg helyreállított vagy elhanyagolt, használaton kívüli állapotban, önmagukban állva vagy utókorai hozzáépítésekkel. (50 objektum)
- f) **Alapok:** Mindazok, melyek felszín feletti romos falai fenn maradtak, vagy ásatással alapjait feltárták és vagy visszatették, vagy műemlékileg konzerválták. (76 objektum) Nem szerepelnek a táblázatban azok az objektumok, melyek valaha létezéséről van tudomásunk vagy gyanúnk – de alaprajzukat nem ismerjük. (43 objektum)

Mindösszesen 169 centrális épület.

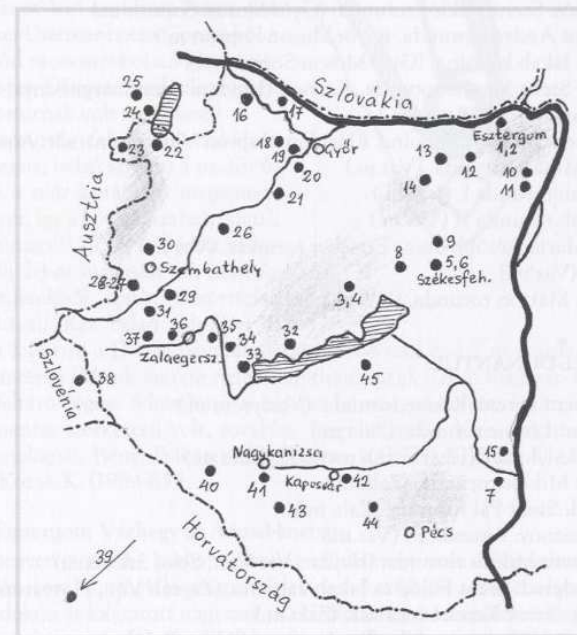
KÁRPÁT-MEDENCE ISMERT ALAPRAJZÚ CENTRÁLIS TEMPLOMAI

	Fennáll	Alapok	
	Zámoly	Bölske	Horvátjárfalu
	Kissikátor	Cinkota	Kolozsnéma
	Bagyan	Vészto	Yalsó
	Kisperlász	Nagyecsed	Túrócszentmárton
	Szepesmindszent	Abasár	Szete
	Jánoshegy	Lator	Szepesh: S. András
		Pozsony:	Poprád – Sztojány I
		- S. Salvator	Nagyvárad (?)
		- S. Miklós	Kerekegyháza (?)
		- S. Lőrinc	Fejéregyháza (?)
		- S. Anna	Szeben
		Dévény II	Szászkérd
	Bény	Esztergom	
	Süvéte	Nádasd	
	Körmöcbánya	Nyárkútrét	
		Kerekegyháza – Fülöpszállás	
		Debrecen – Újlak	
		Trencsén I	
		Trencsén II	
		Illyéd	
	Kiszombor	Kolozsmonostor	
	Karcsa		
	Gerény		
	Óskü	Vasprém: S. György I.	Csanád
	Rábaszentmiklós	Ják I	Fővényes – Kerekegyháza
	Kallósd	Gyulakeszi	Eger
	Bagodvitenyéd	Keszthely	Kisnána
	Nagyotlák	Nemesbük	Szűgy-Kosztolík.
	Szalonna	Letenye-Csatár	Mezőtárkány
	Szokolca: S. György	Mórichely	Boldva
	Vágkeresztúr	Vasvár	Sárospatak
	Nyitrasárfő	Alag	Pozsony: S. Jakab
	Selmezbánya	Baj	Ducó
	Kurima	Isaszeg	Nagyimihály
	Algyógy	Nagykörös – Homoly. I	Abaszéplak
		Bácsszentantál	Szászváros
	Ipolykiskeszi	Nagykörös – Homoly. II	
		Kispeleske	
		Pelbárthida	

	Fennáll	Alapok	
	Hidegség	Biatorbágy	
	Dejte	Biharvajda	
	Demsus	Gencsapáti	
	Tarnaszentmária	Dévény I	
	Székesfehérvár: S. Kereszt		
	Pest - Rókus		
	Kézdiszentlélek	Székesfehérvár: S. Péter és Pál	
		Feldebrő	
	Pápoc	Bercse	
	Ják II	Mosonmagyaróvár (?)	
	Haraszt	Nagykőrös - Ludaspuszta	
	Guraszáda	Mikélaka (?)	
	Székelyudvarhely	Székelyszáldobos	
	Gyergyószentmiklós		
	(Hexagon)		
	Nagypaka Pásztó	Kismarton	
	(Oktogon)		
	Kaposszentjakab	Gyál - Kerekegyház	
	Gütor (?)	Hortobágy - Papegyház	
	Szakolca: S. Anna	Lándzsásótfalu	
	Sopron	Veszprém: S. György II	
	Zágráb - Medvehegy	Nyírbátor	
	Holics	Poprád - Sztójány II	
Egyedi Megoldás		Környe	
		(Apostag?)	
		Szekszárd	

III.1. Rotundák és centrális templomok a jelenlegi Magyarország területén

DUNÁNTÚL TÁJEGYSÉG

III.1.A AZ ORSZÁG SZÍVE

1. Esztergom: Szent Vid rotunda. Capella regia. (Komárom-Esztergom m.)
2. Esztergom: Szent Lőrinc rotunda (?) (Komárom-Esztergom m.)
3. Veszprém: Szent György rotunda I. (Veszprém m.)
4. Veszprém: Szent György rotunda II. (Veszprém m.)
5. Székesfehérvár: Szent Péter és Pál templom. (Fejér m.)
6. Székesfehérvár: Szent kereszt templom. (Rózsa u. 3-5.) (Fejér m.)
7. Szekszárd: Szent Megváltó templom. (Tolna m.)
8. Óskü: Szent Kereszt rotunda. (Veszprém m.)
9. Zámoly-Kerekszenttamás: Szent Tamás rotunda. (Veszprém m.)
10. Páty - Nagykutya-hegy. Rotunda (?) (Pest m.)
11. Biatorbágy. Szent Kereszt. Rotunda (Pest m.)
12. Bercse: rotunda (?) (Komárom-Esztergom m.)
13. Baj-Kovácsi: Szent Péter (?) rotunda (Komárom-Esztergom m.)
14. Környe-Avas: rotunda (?) (Komárom-Esztergom m.)
15. Böleske: rotunda. (Tolna m.)
Dunaújváros

III.B. GYŐRI MEDENCE ÉS RÁBA-VÖLGY

16. Mosonmagyaróvár Rotunda (?) (Győr-Moson-Sopron m.)
17. Hédervár: Capella mortuorum. Rotunda (?) (Győr-Moson-Sopron m.)
18. Markotabödöge: Mindenszentek rotunda. (Győr-Moson-Sopron m.)
19. Börcs: Szent Bertalan rotunda. (Győr-Moson-Sopron m.)
20. Koroncó. Rotunda (?) (Győr-Moson-Sopron m.)
21. Rábaszentmiklós: Szent Miklós rotunda. (Győr-Moson-Sopron m.)
22. Hidegség: Szent András rotunda. (Győr-Moson-Sopron m.)
23. Sopron: Szent Jakab kápolna. (Győr-Moson-Sopron m.)
24. Szentmargita: Szent Margit rotunda. Karner. (Hajdan: Szentmargitbánya, Sopron Vm., Sanktmargarethen, Ausztria.)
25. Kismarton. Szent Márton Kápolna. ((Hajdan: Sopron Vm., Eisenstadt, Ausztria.)
26. Pápoc: Szent Mihály rotunda. (Vas m.)
27. Ják: Szent Jakab rotunda I. (Vas m.)
28. Ják: Szent Jakab rotunda II (Vas m.)
29. Vasvár: Szűz Mária, később Szent Erzsébet rotunda. (Vas m.)
30. Gencsapáti (?) (Vas m.)
31. Nádasd: Szent Márton rotunda. (Vas m.)

III.C. ZALA-VÖLGY ÉS DÉLDUNÁNTÚL

32. Gyulakeszi: Szent Ferenc Késése rotunda. (Veszprém m.)
33. Keszthely: Szent Lőrinc rotunda. (Zala m.)
34. Nemesbük-Mihályháza (Kiskarmacs): rotunda. (Zala m.)
35. Kallósd: Szent Miklós rotunda. (Zala m.)
36. Bagodvitenyéd: Szent Pál rotunda. (Zala m.)
37. Kerekboldogasszony: rotunda (?) (Vas m.)
38. Nagytótlak: Szent Miklós rotunda. (Hajdan Vas Vm., Selo, Szlovénia)
39. Zágráb-Medvedgrad: Szent Fülöp és Jakab kápolna. (Zágráb Vm., Horvátország)
40. Letenye-Csatár: Szent Kereszt rotunda. (Zala m.)
41. Móriczhely-Liszó-Várhely: rotunda. Titulusa ismeretlen. (Zala m.)
42. Kaposszentjakab: Szent Jakab kápolna (Zala m.)
43. Nagyatád-Boda-Bodvica: Szent György rotunda. (Somogy m.)
44. Kerekszentmár: rotunda (?) (Somogy m.)
45. Kereki: rotunda (?) (Somogy m.)

III.1.a Az Ország szíve

1. ESZTERGOM: SZENT VID ROTUNDA. CAPELLA REGIA.
(ESZTERGOM-KOMÁROM M.)

A Magyar Királyság első három székhelyén szinte egyidőben épült egy-egy centrális templom és mellettük korai palota maradványai kerültek elő, tehát ezek uralkodói palota-kápolnák voltak (Veszprém: Szent György I., Székesfehérvár: Szent Péter és Pál). Az esztergomi Szent Vid (Vitus) palota-kápolna ezen túlmenően első királyunk palota-kápolnája, azaz királyi kápolna: Capella regia volt. Ez okból kifolyólag a csekély maradványok ellenére részletesen ismertetjük.

A Szent Vid rotunda valójában nem tekinthető meg, mert a királyi palota többszöri átépítése során e kápolnára épült rá a hatalmas, többszintes lakótorony. Az 1970-es években régészeti feltárással kerültek elő a rotunda kőszegmentjei, melyek alapján az eredeti állapot legalább

részben rekonstruálható. A rotunda valószínűleg 995-re készült el, amikor Adalbert, Prága püspöke néhány hónapot Esztergomban töltött. Minden bizonnyal hozott magával Szent Vid ereklyét a prágai Szent Vid kápolnából és ez magyarázza az azonos titulust. (Szent Vid ereklyéit Prága első püspöke: Dietmar hozta Corvey-ből a Szent Vid monostorból a 970-es években, hiszen Dietmar eredetileg ennek a monostornak volt szerzetese.)

A rotunda fala belül szabályos kör lehetett, belső átmérő 5 m. Kívül követte a már korábban megépített várfal ívét, így a körfal „szabálytalan”, falvastagsága 0,7-1,65 m között változik. Fala 2-3-m magasán áll, homokkő kváderekből épült, öntöttfalas technikával. Két belső falpillér is

sikerült feltárni, a D-Ny-i négyzet alapú (68×68 cm) és 1,7 m magas, a D-K-i 1 m-re nyúlik be a templomtérbe (Másik mérete nem állapítható meg), 0,8 m magasán maradt meg.

A feltáró régész feltételezte a bejárat lehetséges helyét, feltételezte, hogy a rotunda belül ötszegmentes szerkezetű volt, továbbá, hogy szentélye K-en csupán egy íves bemélyedés volt a falba (analógiái: Bény, Pelbárthida). [Torma I. (1979), Gyürky K. (1963), Nagy E. (1968, 1980, 1986), Kozák K. (1984-85)]

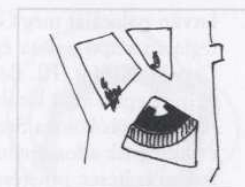
♦ Az Esztergom Várhegy az Árpád-korban

A Várhegyen a római korban katonai erődítmény volt: Strigonium. A népvándorlás korából sem szláv, sem honfoglaló magyar lelet nem került elő. A Géza-István idejében megkezdett és évszázadokon át folytatott nagyszabású királyi és egyházi építkezések jórészt elpusztultak, részben a számos várostrom, főleg az 1820-ban kezdett Bazilika építkezése miatt, amikor a terepet rendezték, azaz letarolták. A maradványok feltárása évtizedek óta folyik.

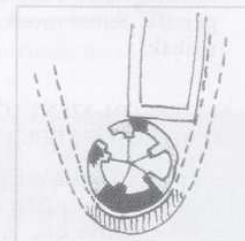
1. Géza fejedelem a Várhegy É-i részén épített egy palotát és melléje egy templomot, mely funkcionálisan palota és palota-kápolna, vagy korai keresztelők egyház lehetett. Titulusa: **Szent István protomártír**. (A passaii térítő egyház védőszentje). Valamikor 973 után épült. Feltételezés szerint az első egyház körtemplom is lehetett, melyet később hosszázassá bővítettek. Bizonyosnak vehető, hogy István ebben a palotában született, hogy ebben a templomban keresztelték és minden bizonnyal ebben a templomban zajlott le István koronázása. (Később István ezt a templomot az Esztergomban felállított érsekségné adományozta. IV. Béla a várnépek plébániatemploma céljára adta át, majd az 1391-től megalapított társaskáptalan kapta meg. A török hódoltság idején rommá vált. Romjait 1821-ben bontották el, de a bontásnál jelen volt Mathes J. még felmérte és lerajzolta. A feltárt alapok alatt több jeles egyházi személy sírját találták meg.)

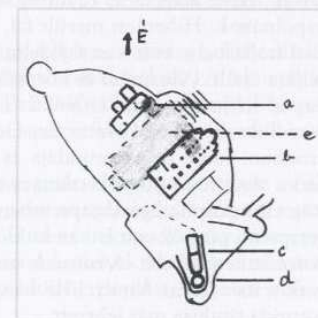
ROTUNDA ÉS PALOTA

FELTÁRÁSI HELYZET

REKONSTRUKCIÓ

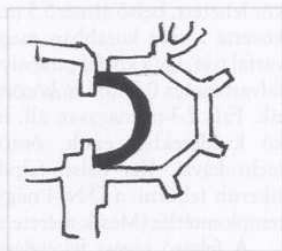
VÁRHEGY GÉZA-ISTVÁN IDEJÉN

- A) SZT. ISTVÁN,
- B) SZT. ADALBERT,
- C) GÉZA-ISTVÁN PALOTÁJA,
- D) SZT. VID ROTUNDA,
- E) JELENLEGI ERSEKI SZÉKESEGYHÁZ

2. **István palotáját** még Géza idejében kezdték építeni a Várhegy D-i kiszögellésén. Először két téglalap alapú palota épült várfallal, majd a palota és a várfal könyöke közé építették be a **Capella Regiát**. III. Béla ezt a palota- és kápolnaegyüttest szinte az alapokig lebontatta, és helyére épült az új királyi palota: a hatalmas lakótorony, az új (ma is látható) királyi kápolna, mely megőrkölte a Szent Vid titulust és az összekötő épületek. (IV. Béla a királyi palotát az érsekségnek adományozta, amikor áttelepült Budára. Az egymást követő érsekek folytatták a palota építését, bővítését, szépítését.)
3. **Szent Adalbert székesegyház**. István kezdte építeni. Ez lett az ország érseki székesegyháza. Mellette voltak a káptalan és a kancellária épületei. A templomot többször bővítették, szépítették. Szinte nyomtalanul eltűnt. Díszkapuját, a Porta speciosát töredékekből rekonstruálták.

2. ESZTERGOM: SZENT LŐRINC ROTUNDA? (KOMÁROM-ESZTERGOM M.)

Imre király adománylevelében (1202) említi a Szent Lőrinc templomot. 1332 pápai tizedjegyzékben szerepel. 1528: metszeten romként ábrázolják. A „Három szerecsen” helyén végzett ásátásnál egy gótikus szentély alatt egy korábbi, román kori félkörívet találtak: „... egy kerek templomnak... falait találhatnók...”. (De lehetett egy hosszázás templom szentélye is). [Récsey V. (1893)]

• Veszprém: Szent György rotunda I. és II. (Veszprém m.)

A veszprémi várban a Szent Mihály templom bal oldalán – nem kellően kitáblázva és otrombára sikeredett védőépület alatt – található az egymásra épült két rotunda alapfalai.

3. SZENT GYÖRGY ROTUNDA I.

Minden bizonnyal hazánk egyik legkorábbi rotundája. Alapja habarcsba rakott téglá, fala tört kő. Falvastagsága 1 m, belső átmérő 7,5 m. Patkóíves apszisa 1,7 m sugarú. Tájolása nem egyezik a mellette lévő Szent Mihály templomával, tehát feltehetően nem egy időben épült. A rotunda mellett egy épület alapfalait tárták fel, ez alapján az együttes megfelel egy palota + palotakápolnának. Hihetően merült fel, hogy mivel Veszprém Géza első szálláshelye volt – ez fejedelmi szállása és palotakápolnája céljára épült. (Veszprém és környéke fejedelmi szálláshely volt: Árpád fia Jutasé, majd ennek fia Fajsz bírta. Utána unokatestvére Taksony és őt követte fia, Géza.) Valószínűbbnek látszik azonban, hogy Eger rotundája és palotája analógiájára (lásd ott) a veszprémi püspök számára épült. Bizonyos, hogy az ország első püspöksége Veszprémben létesült, hiszen Domonkos veszprémi püspök volt István küldötte a pápához, aki vitte az ország felajánlását és a Benedictiót koronát kérő levelét. A rotunda eredeti titulusa szintén kérdéses. Ismeretes, hogy Szent György ereklyéihez István király 1018-ban a Bolgár-Bizánci háborúban jutott hozzá. Ezt megelőzően a rotunda titulusa más lehetett.

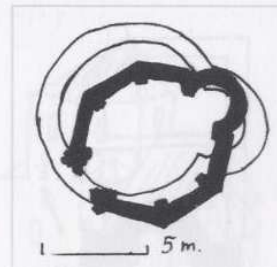
A legenda szerint Imre herceg itt tett szüzességi fogadalmat. (Nehéz hitelt adni ennek a legendának, mely nyilvánvalóan a „szentéletű herceg” toposzához költődött ki. Nehéz elhinni, hogy Géza unokája, István egyetlen fia és kijelölt utóda szüzességi fogadalmat tett volna éppen akkor, amikor családja szakított a seniorátussal és a dinasztikus királyság megalapításán dolgozott „tűz-zel-vassal”).

SZT. GYÖRGY I. ÉS PALOTA

4. SZENT GYÖRGY ROTUNDA II.

Lehet, hogy az első rotunda károsodott a tatárjárás idején is, de azt biztosan tudjuk, hogy Csák Máté 1276-ban a várat és az épületeit lerombolta. Ezért épült ugyanazon helyen, most már a Szent Mihály templommal azonos tájolással, kora gótikus ízlésben a második centrális templom. Ez már nyolcszögű oktagon, félköríves szentéllyel. A nyugati oldalon lévő késő gótikus kapu maradványai gazdagon faragott keretre utalnak. Belül a sarkokban karcsú oszlopok indulnak, valószínűleg cikkelyes klostorboltozatot tartottak. Valamikori szépségét korabeli leírás alapján sejtethetjük:

SZT. GYÖRGY II.

Nagy Lajos: „...faragott kövekből nagyon szépen épült és csodaszépen van kifestve...” Zsigmond király 1401-ben meglátogatta a Györgynapi búcsún. Vetési püspök 1473-ban kifesttette, és új oltárt építtetett. Halálakor ide temették – sírköve megmaradt. A kápolna a török háború idején pusztult el.

[Bogyay T. (1944), Gutheil et al. (1960), Gyürky K. (1963), Györfly Gy. (1977), Kralovánszky A. (1984), Kozák K. (1984-85)]

Veszprém: Szt. György rotunda I-II.

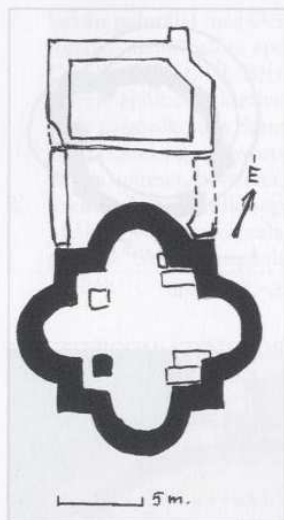
5. SZÉKESFEHÉRVÁR: SZENT PÉTER ÉS PÁL TEMPLOM (FEJÉR M.)

Ennek a nevezetes és talányos templomnak az alapjait 1971-ben tárták fel. Jelenleg a városközpontban a Szent Péter székesegyház előtt, az Arany J. utca kövezetén, fehér kövezéssel jelölték meg a helyét és formáját. (Csak az látja meg, aki keresi!)

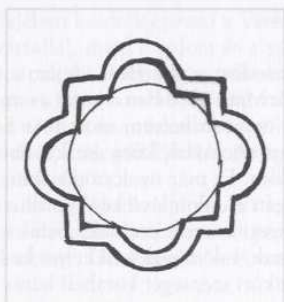
Szabályos 10×10 m négyzet alap, mind a négy lapján egy-egy félköríves exedra boltosodik ki. A falak alapozása 20×20×30 cm kváderkövekből és római téglák töredékeiből állt. A felmenő falak kívül és belül szintén kváderkövekből voltak rakva, méretük 20×30×15 cm, közöttük bőséges, 5-6 cm vastag mészhabarcs: bizánci építéstechnikára utal. Az alapozás 95-115 cm mélyen volt, az alapozás és a felmenő fal vastagsága: 120 cm.

A régészeti feltárás egyetlen pillért talált, ennek alapozása csak 45 cm mélyen volt. A Ki oldalon az exedra két oldalán részben az alapfalba vágva egy-egy sirt találtak. A feltáró régész (Kralovánszky A.) feltételezte, hogy eredetileg négy pillér volt és ezeken nyugodott tamburon egy kupola. Kozák K. ezzel szemben csak két Ny-i pillért tételezett fel, melyek karzatot tarthattak, mivel egyrészt a pillér kisebb alapozása nem enged meg nagyobb teherhordást, másrészt a sírok miatt nem lehetett keleten pillérpár.

A templom mellett egy kb. 20×20 m-es, szabálytalan alaprajzú, 120 cm falvastagságú épület alapjai is előkerültek, mely minden bizonnyal emeletes palota lehetett. Az emeletről lehetett a templom karzatára jutni. Az épületegyüttes megfelel egy palota és hozzá kapcsolt palotakápolnának.

PALOTA ÉS KÁPOLNA

MASTARA (ÖRMÉNYORSZÁG)

REKONSTRUKCIÓ

Mind a templom építése, mind építtetője, mind pedig funkciója talányos, de az biztos, hogy e templom 972 és 1030 között épült.

1. Géza építtette 972 táján saját fejedelmi keresztelőegyházának.
2. Géza építtette Sarolduval való házassága idején fejedelmi palota-kápolnának.
3. Géza építtette István-Gizella házasságkötése alkalmára.
4. Géza építtette saját temetkező kápolnájának.
5. István építtette Géza temetkezési és memóriális kápolnájának.

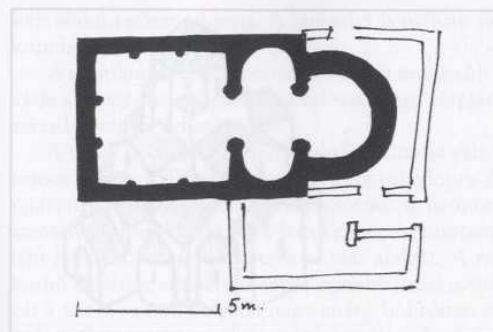
Akárhogy is volt, mindenképpen fejedelmi-királyi építkezés, képzett építőműhely alkotása. Építői egyértelműen keleti (bizánci?, kis-ázsiai?, örmény?) szakemberek lehettek. Alaposan feltételezhetjük, hogy ez az építőműhely építette a feldebrői templomot is.

Azt azért biztosan tudjuk, hogy a fehárvári erősséget és a domb tetején a várat: Alba Civitast Géza építtette és a jól értesült Hartviktól tudjuk, hogy Gézát itt temették el: „... ad ecclesiam SS. Petri et Pauli in foro sitam, in qua sepultus fuisse Gieza pater B. Stephani...” [Kralovanszky A. (1971, 1974, 1983, 1984), Kozák k. (1984-85), Siklósi Gy. (1996)]

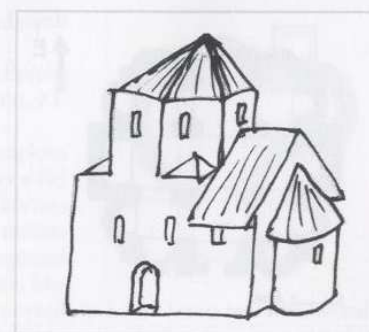
6. SZÉKESFEHÉRVÁR: SZENT KERESZT TEMPLOM (RÓZSA U. 3-5.) (FEJÉR M.)

A Rózsa u. 3-5. számú lakóházba foglalt, annak pince- és földszinti részében, védőépülettel elkülönített objektum, melyet a középkori Szent Kereszt templommal azonosítottak. Alaprajza szinte megszólalásig hasonló Tarnaszentmária templomához (lásd ott), de lényegesen egyszerűbb kivitelű. Szentélye nem emelt, nincsenek faragott díszek, nincs sírkápolnája stb. Minden bizonyosan Géza-István idején épült. A szentély itt is bizáncias triconcha. A félkörívek találkozásánál eredetileg négy oszlopocska állt, ebből három maradt fenn: egyszerű, dísztelen, fehér márvány oszlopok, a római korból valók. A hajó itt is négyzet alapú, centrális tér. A falak szépen faragott kváderkövekből épültek, egyszerű faloszlopok díszítették. Padlója terazzo. Körülötte néhány sírt találtak.

Kicsiny méretéből adódóan nyilvánvaló, hogy nem közösségi templom, hanem magán kápolna céljára épült. Mivel szentélye a bizánci szertartás igényeinek felel meg, a fejedelmi-királyi család ortodox keresztény tagja számára épülhetett. (Felmerült Géza és Sarolta, Géza testvére Mihály, esetleg Vazul. Sőt, még Géza lánya a Boleszlótlól hazaküldött Judit és annak gyermeke: Bezprym herceg is, aki később hazájába visszatérve lengyel fejedelem lett 1031-32 között.) [Éry K. (1970), Kozák K. (1984-85)]

SZT. KERESZT

REKONSTRUKCIÓ

7. SZEKSZÁRD: SZENT MEGVÁLTÓ TEMPLOM (TOLNA M.)

Még Szekszárd lakosai legtöbbjének sincs fogalma, hogy városukban a valamikori vár, később vármegyeháza udvarában egy Európában egyedülálló centrális templom alapfalai láthatók (Béla tér). A kompozíció egy négyzetes tér, közepén négy masszív pillér egy központi négyzetes alapú teret rajzol ki (felette minden bizonnyal kupola volt). A négyzet minden lapjához egy újabb négyzetes teret szerkesztettek, ezáltal egyenlő szárú görög kereszt állt elő. Az alap-négyzet négy sarkánál újabb négy tér állt elő, így az alaprajz egy kilenc osztatú tér lett. A sarkokon lévő terek mindegyikébe két-két félkört szerkesztettek.

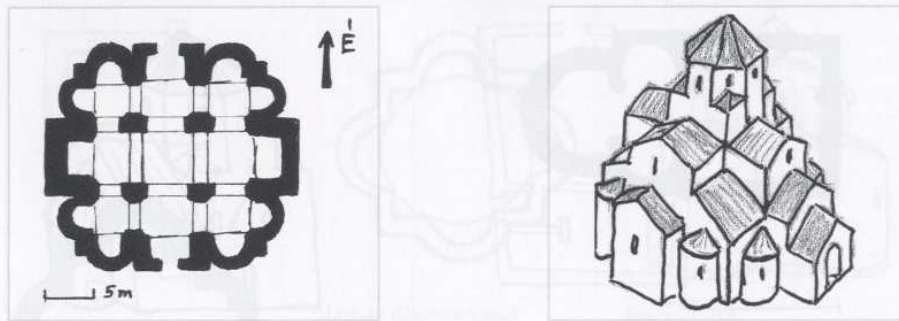
Ennek a „bizáncias” kompozíciónak előzményeit és párhuzamait az örmény és grúz építészetben lelhetjük fel. Maga a templom titulusa is az örmények felé mutat, ott találunk több „Mégváltó”, „Amenoperkics” titulust.

A templom művészi megvalósítása is kiemelkedő lehetett. A romok közül három fejezet és egy vállkő került elő (a Szekszárdi Múzeumban láthatók). A vállkőn palmettaminták, bajelhárító varázsmotívum, kalász-, hal-, griff-, életfa-, kereszt motívumok láthatók szalagfonatos keretben.

A templomot I. Béla király építtette saját temetkező kápolnájának. Méltó módon követte elődei hagyományát: István székesfehérvári, Péter pécsi, Aba feldebrői és András tihanyi bazilikáját. Viharos és fordulatokban gazdag élete volt: apját Vazult (Géza testvére: Mihálynak a fia) megva-

Szekszárd:
Szt. Megváltó,
centrális templom

kították, menekülnie kellett. Vazul öccse Szár László a kijevei fejedelemségbe menekült, felesége Premiszláva lett, Nagy Szent Vladimir lánya. András is Kijevbe menekült, felesége Anasztázia, Bölcs Jaroszláv fejedelem lánya lett. Béla pedig a Lengyel Fejedelemségben nevelkedett, felesége I. Kázmér húga: Ritchesa.

A Vata vezette pogány lázadók hívták haza Péter halála után Andrást királynak. András pedig hazahívta testvérét Bélát. Béla András mellett a „bajnok”, hadvezére és trónutódja. Ámde Andrásnak mégiscsak született egy gyermeke: Salamon, akit gyermekként meg is koronáztak. Emiatt András és Béla között testvérháború dült. András egy csatában Zámolynál belehalt sérüléseibe. Béla lett a király. Királysága rövid életű volt (1060-1063). A németek sereggel vonultak az országba, hogy Salamont ültessék a trónra. Ütközetre készülve Dömösön összeomlott Béla alatt a fa trónus, sérüléseibe belehalt. Szekszárdon temették el. A templomot 1794-ben tűzvész pusztította, kőanyagát 1800-tól az új plébániatemplom építéséhez használták. Csak az alapok maradtak meg. [Kozák K. (1970-75, 1984-85)]

8. ÖSKÜ: SZENT KERESZT ROTUNDA (VESZPRÉM M.)

A falu Anonymus által is feljegyzett Szalók nemzetség birtoka volt, a család a honfoglaláskori Ős-re vezette vissza magát. A falu neve is eredetileg Ős volt. (Villa Es) A falu a XI. század végén a veszprémi káptalan tulajdona lett. A XV. században Várpalota ura Újlaki Miklós erőszakkal elfoglalta a területet. (Macsói bán, majd erdélyi vajda, majd Bosznia királya), aki 1450-ben a faluban erődített várkastélyt épített. (Euskeu, Castrum Eskew) Ettől kezdve nevezik a falut Óskő-nek (l. Boldogkő, Kékkő, Szarvaskő).

A Basalak nevű dombon álló körtemplom hajója enyhén ovális, szentélye eredetileg félköríves volt. A hajó belső átmérője 7,3 m, falvastagsága 1,9 m. Jelenlegi teljes belső hossz 9,75 m. A hajó felmenő fala vegyesen kő és téglá - utóbbi néhol halgerinces falazású. A régészeti feltárás megállapította, hogy eredetileg kőből rakott kupola-boltozat fedhette, melyen

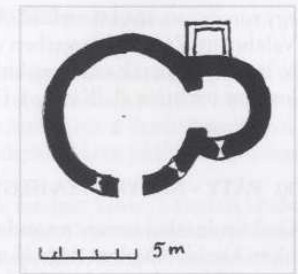

Óskü: Szt. Kereszt. Rotunda

kúp alakú tetőzet lehetett. A szentélyt is nyilván negyedgömb kupola fedte.

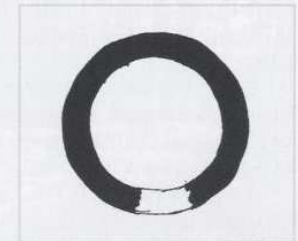
A templomra vonatkozó írott forrás nem került elő. Építési ideje az építészeti jellemzők, a falvastagsága alapján korai, XI. század közepére tehető.

A török hódoltság idején a falu lakatlanná vált, a templom romos lett. Az 1700-as évek elején az új tulajdonos Zichy család újjáépíttette. A hajó falát felmagasították, új nyújtott félköríves szentélyt építettek. Az 1976-ban befejezett, mintaszerű műemléki helyreállítás során nyerte el mai alakját. A nem egészen korhű felépítése ellenére is egyik legszebb hazai rotundának. Magát a templomot a helybéli hagyomány hol római őrtoronyként, hol ama kővár maradványának, hol török mecset maradványának tartotta. A régészeti feltárás egyértelműen igazolta a templom kora Árpád-kori eredetét, rotunda mivoltát és megtalálta a templom mellett folyó patak túlsópartján az Újlakiak egykori várkastélyának maradványait. [Koppány T. (1994)]

9. ZÁMOLY-KEREKSZENTTAMÁS: SZENT TAMÁS ROTUNDA (VESZPRÉM M.)

A Zámoly-Gánt és a Csákberény-Csákvár utak kereszteződésénél volt valamikor Kerekszenttamás falu, amely a Vitány vár birtoka volt (Csák nemzetség). Első írásos említése 1231. A falu templomát az útkereszteződéstől É-Ny-ra 50-100 m-re a domboldalon lévő bokros-rekettys szélén találták meg. Falai 2-3 m magasan állnak. Alapja szabályos kör, apszisa nincs. Falvastagsága: 1,30 m., belső átmérője 6,65 m. É-K-i falában négyszögletes szentségtartó fülke. Kapuja helyén a fal hiányzik, délen volt. A fal durván nagyolt, egyenlőtlen méretű kváderkövekből épült, öntöttfalas technikával. Építészeti dísz, temetkezés, korhatározó lelet nem került elő. A falut lakosai a török elől menekülve elhagyták, a XVI. szd.-ban már pusztá. A rotunda feltehetően már a XI. szd.-ban épült (Zámoly község déli határában is van

Zámoly: Szt. Tamás. rotunda

egy romos csücsíves templom. A „szentegyházi-hegyen” is találtak egy csücsíves templomromot.) Valahol itt: Zámoly körzetében volt egy királyi udvarház, ahol 1046-ban Péter királyt a Vata vezető lazadók elfogták és megvakították. Sebeibe belehalt. Az általa épített pécsi Szent Péter templomban temették el. [Károly J. (1899), Molnár V. (1963), Nagy L. (1966), Gervers-Molnár (1972)]

10. PÁTY - NAGYKUTYA-HEGY. ROTUNDA (?) (PEST M.)

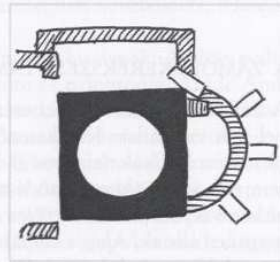
Csak említésből ismert rotunda. 1874-ben Várady J. írta: „A kutya-hegyi szőlő alatt ... egy kerek idom kisebb templom négy öl magas falakkal ... átmérője 10 öl. Az úrbéri regulatio után Cseke nevű földészé lett... aki a falakat kitermelte és közben emberi csontokat talált...” [Dercsényi (1982)]

11. BIATORBÁGY: SZENT KERESZT. ROTUNDA (PEST M.)

Bia és Torbágy egyesítéséből jött létre a település. Okiratban Biát 1192-ben, templomát 1351-ben említik először. „Chymba István fiai, Pető és István Bya birtokrészüket, melyben a Szent Kereszt tiszteletére emelt templom állt 300 budai márkáért eladták István szlavón bánnak.” A helység 1580-ban már pusztá. 1874-ben a templom romosan még állt, Arányi L. még lerajzolta.

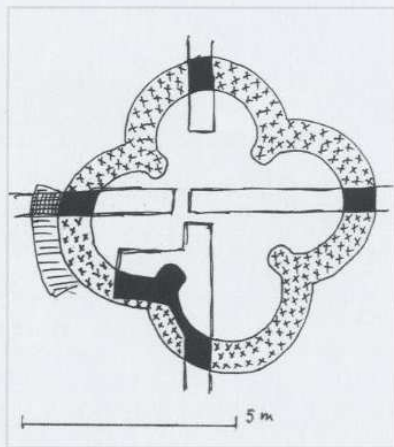
Bia református temetőjében Tettamanti S. tárta fel az alapfalakat. A rotunda a Kárpát-medencében egyedülálló típus: kívül négyzet, belül kör, apszisa nincs. (Mégközelítő analógia: Dejte, Hidegség, Vajda)

A négyzet mérete: 6,3×6,3 m, a kör átmérője 4,8 m. Építési idejét a XIII. század elejére határozta meg. Utóbb a gótikában hosszház és félköríves szentély épült hozzá. A templom körül a régi település csekély nyomait is megtalálták. [Tettamanti S. (1993, 2000), Tari E. (2000)]

12. BERCSE: ROTUNDA (?) (KOMÁROM-ESZTERGOM M.)

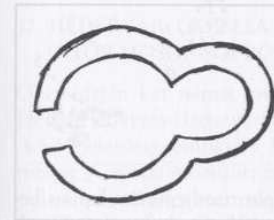
A Bajna környékén valaha létezett hat elpusztult falu egyike. Első okleveles említése 1295 Berche, Bencevár, Barátok árka. Mára „Bercse-dűlő” őrzi a hajdani falu és temploma emlékét Bajna és Epöl között. A Bajna patak felett meredek dombtetőn találták meg 1970-ben végzett ásátáskor a rotunda alapjainak negatív lenyomatát. Még az alapokat is kibányászták. Az alapozási árok nyomvonalán alapján: négykaréjos rotunda volt. Tengelye 10-10 m, a karéjok külső sugara 2,5 m, falvastagság 1 m. Feltehetően a négy karéj belső sarokpilléreiből indult a keresztboltozat bordázata. Kapuzata díszes lehetett, mert a kapu alapozása előre lépett, és mert találtak egy vörös márvány oszloptöredéket és egy kő-oroslánfej töredéket. Feltehetően az 1200-as években épült. A falu 1526-ban pusztulhatott el, utolsó okleveles említése 1514. [Horváth I. (1970, 1971)]

13. BAJ-KOVÁCSI: SZENT PÉTER (?) ROTUNDA. (KOMÁROM-ESZTERGOM M.)

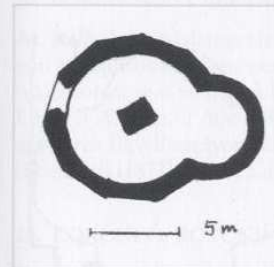
Baj község felett emelkedik az Öreg Kovács hegy (Gerecse). Itt lehetett valahol az oklevelekből ismert Kovácsi nevű falu és ennek lehetett plébániatemploma az a rotunda, melynek 0,5-1 méterig álló falait kibontották a bozótból. A közelben van a Péterkepéi tisztás, őrzi a Szent Péter kápolna emlékét. (Egy 1811-ben készült erdőterkép „Kovácsi pusztatemplom”-ként jelöli). A romokat 1993-tól tárták fel és a környező terepet szépen rendezték.

A feltárásnál előkerültek a pasztofórium darabjai, az ablakok faragott kövei, a tardosi vörös kőből csiszolt oltárlap töredékei. Festésnyomokat is találtak. A körülötte lévő temetőben 137 sírt tártak fel, mellékletként övcsatok, ruhadiszek, párták, gyűrűk és egy XIII. századi francia drágakő foglalat aranyozott kereszt került elő. Nem messze egy nemesi udvarház alapjai találhatóak, mely a XII. században épülhetett. A templombelső a XVI. században a törökök feldúlták, a padlót áttörték, a templomba temetett sírokat feldúlták. Minden bizonnyal akkor semmisült meg a falu is, a török hódoltság után nem települt újra. (Mégközelíthető: vagy Bajból az S jelzéssel vagy a Tata-Tardosbánya műútról az Agostyáni arborétum után jobbra a P jelzéssel. Ez utóbbi autóval is járható). [Torma I. (1979), Petényi S. (1992)]

Baj-Kovácsi:
Szt. Péter. Rotunda

14. KÖRNYE-AVAS: ROTUNDA (KOMÁROM M.)

Környe és Vértessomló között félfúton a homoküzem nagy földhányásánál találtak egy egészen egyedülálló, különös szerkesztésű körtemplomot, mely feltehetően a középkori Avas falu temploma lehetett. Csak az alapozás maradt meg. Leírói meglepő módon kívülről 9 oldalú sokszögnek írják, holott valójában 11 szögre szerkesztették, de két lapja helyett állt a szentély. A szentély félköríves volt, a hajó belül kör. A hajó közepén lekerekített sarkú négyzetes pillér állt - boltozást tartott?, emeletes volt? A hajó átmérője 8 m, a teljes belső hossz 12,5 m, a falvastagság 1 m. Az alaprajzi sajátosságai alapján késő román - átmeneti stílus képviselője, a XIII. század végére datálható (?) - éppenséggel lehetne korábbi is. Írásos említés nem került elő, pusztulása

idejét nem ismerjük. A körülötte lévő temetőben XIII. század végi és XIV. századi leletek kerültek elő. [Pálóczi - Horváth (1967, 1968, 1970)]

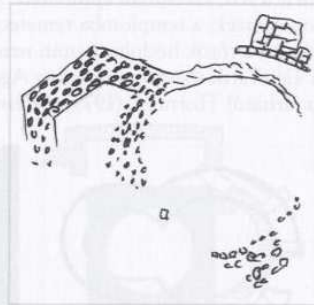
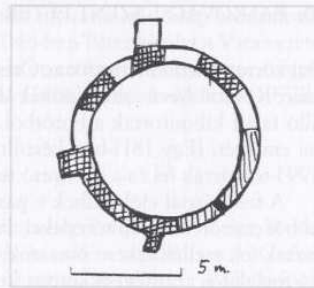
15. BÖLCSKE: ROTUNDA (TOLNA M.)

A Dunaföldvár-Paks közötti lapályos területen a kora középkorban sok kis apró falu volt, mára a lakosság Madocsa és Bölcske faluban koncentráldott. Bölcske falu első írásos említése 1291. Az 1332-34-es pápai tizedjegyzékben Bulke, Bultheke néven szerepel. A Dunakömlődre vezető út jobb oldalán találták meg az 1800-as évek végén a rotunda alapjait, mely faragott kváderkövekből épült, öntöttfalas technikával. Belső átmérő 6,5 m, falvastagság 0,7 m. (Valószínűleg azonos a madoccai apátság alapítólevelében a Budicstelkén említett kis kápolnával. XII. század vége.) A régészeti feltárás szentély nélküli rotundát ábrázol.

1991-ben a Kis- és Nagylesvölgy között egy bronzkori földvár és római kori leletek társaságában egy kicsiny rotunda alapjainak töredékét is feltárták. Átmérője kb. 5,5-6 m. A hajó belső íve paticsfalnak, külső íve talán faragott köveknek felel meg. Szentélye különös módon a hat-szög négy oldalával záródott. Ennek 1 m vastag fala apró kövekből volt rakva (valószínűleg később épült). [Szelle Zs. (1899), Szabó-Szécsi (1994), Pongrácz G. (1997), K. Németh (2001), Miklós Zs. (2007)]

♦ Dunatújváros: Ismeretlen rotunda? (Fejér m.)

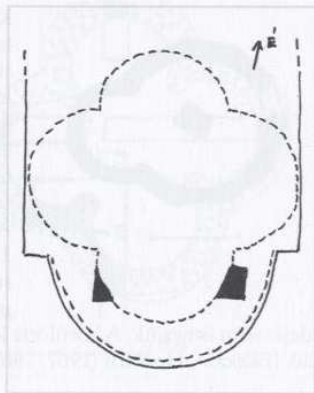
Gyurkó J. említi táblázatos kimutatásában, mely az 1332-37. évi pápai tizedjegyzék alapján készült, hogy itt egy XI. századi félköríves szentélyű centrális templomról van tudomása. Egyéb adatairól, régészeti feltárásról nem tudok. (Dunapentelénél Szalki-szigeten volt a Szent Pantaleon bazilita kolostor, mely megsemmisült. Templomának alaprajzáról nincs híradás.) [Bóna I. (1997), Gyurkó J. (2006)]

III.1.b Győri medence és Rába-völgy

16. MOSONMAGYARÓVÁR. ROTUNDA? (GYŐR-MOSON-SOPRON M.)

Erősen kérdéses, hogy volt-e rotunda a helységben. Létezésére írásos adat nem utal. A régészeti ismereteket az alábbiakban lehet röviden összefoglalni. A római Ad Flexum erőd feltehetően a mai Óvár területén volt. Az avar korban valószínűleg itt volt a Vetvar nevű helység, ahol 823-ban a Salzburgi érsek püspökséget alapított. A honfoglaláskor a Lél törzs szállta meg. Az István által alapított Moson Vármegye ispáni központja a Moson-vár, mely a városban a Király-dombnak nevezett helyen volt. (1096-ban az erősséget már említik.) A téglalap alakú gerendaszerkezetes sáncvár néhány részletét feltárták. A sáncokat feltehetően Salamon idejében erősítették meg kőfallal. Jelentősen károsodott a

tatárjárás idején, majd 1271-72-ben a cseh II. Ottokár ismételt megostromolta. (IV. Béla új várat építtetett, ezt hívják megtévesztő módon a mai napig Óvárnak.) A mosoni földvár területén a XIII. szd.-tól falusias település alakult ki, majd beolvadt a városba, melynek bizonyosan volt már plébánia temploma. Ezt az 1700-as években írott canonica vizitációk „az összeomláshoz közelállónak” írják.

- A Soproni utcában az egyik ház kökerítését még a XX. szd. közepén is a helyi hagyomány Kirchhofmauernek nevezte. A 28-as számú ház telkén 1963-ban Pusztai Rezső két ívelt kőfal szakaszt tárt fel. Szerinte ez lehetett a Váralja település plébániatemploma, mely lehetett félköríves szentélyzáródású hosszhasas templom szentélye, vagy egy négykaréjos centrális templom déli karéja. A kiszervezett falvastagság 1,5 m, a belső átmérő 12 m, az ívek távolsága 4,5 m. Merőben szokatlan lenne a szentély déli tájolása! Úgyszintén szokatlan egy falusi plébániatemplom négykaréjos volta! Hacsaknem a földvár királyi, netán vezéri, családfoi alapítását jelzi.
- A László kápolna mellett, attól délre 1932-ben kis 4x6m területű hatszögletű centrális épület alapjait tárták fel. Egyéb adat nincs róla, Aszt Á. 2006-ban nem tesz említést róla. [Pusztai R. (1979), Walter I. (1985), Aszt Á. (2006)]

17. HÉDERVÁR: CAPELLA MORTUORUM. ROTUNDA? (GYŐR-MOSON-SOPRON M.)

Géza idején két német lovag telepedett meg a Szigetközben: Hederich és Wolfger. Hederich-Heder-Hédervár-Hédervári család. A falu jelenlegi temploma 1755-ben épült. Helyén egy korábbi volt és mellette volt egy kápolna, melyet „Capella mortuorumnak” nevez a plébánia évkönyvének írója 1750-ben. Ez a halottas kápolna valószínűleg rotunda volt. Feltárás nem történt. [Ipolyi A. (1859), Ebenlöch (1871), Fehér I. (1874), Kozák K. (1966)]

18. MARKOTABÖDÖGE. MINDENSZENTEK ROTUNDA (GYŐR-MOSON-SOPRON M.)

Egy kupola boltozású kicsiny rotundát említ az 1698-as egyházlátogatási jegyzőkönyv: „...visitavi ecclesiam seu sacellum parvum rotundam satis externum ruinum...”. A falu új temploma 1752-ben épült, feltehetően az előző helyére és azonos titulussal. 1864-ben Ebenlöch a helyszínen kereste: „sajnos mai nap semmi nyoma”. [Ebenlöch (1871), Valter I. (1985)]

19. BÖRCES: SZENT BERTALAN ROTUNDA (GYŐR-MOSON-SOPRON M.)

Az 1698-as egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint itt rotunda állt: „... in Börcs visitavi sacellum jam antiquitus erectum per modum castelli alicuius in forma rotunda...”. 1864-ben Ebenlöch már nyomát sem találta. A kör alakú templom emlékét a falu német neve örzi: Rundenturm. Lengyel A. viszont úgy tudja, hogy az 1500-as években Győr megye a község temploma mellé egy kerek figyelőtornyot állíttatott a török portyázók figyelésére. Ezt nevezték Rundenturmnak. [Ebenlöch (1871), Valter I. (1985)]

20. KORONCÓ: ROTUNDA? (GYŐR-MOSON-SOPRON M.)

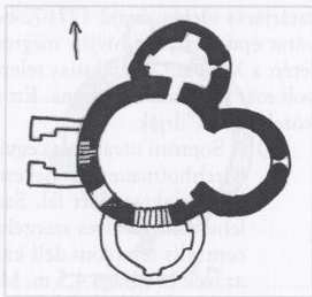
Középkori iratokban Praedium Sebes néven szerepel és a pannonhalmi apátság birtoka. Később a Poky familia birtokolja a falu nagyobb részét. 1920-ban állítólag a Marcal folyónál feltárták a román kori körtemplom alapfalait. Erről közleményt nem közöltek. A hivatkozott irodalomban (Lengyel A., Mithay S.) köztanulmányról nem tesznek említést. [Lengyel A. (1944), Mithay S. (1956)]

21. RÁBASZENTMIKÓS: SZENT MIKLÓS ROTUNDA
(GYŐR-MOSON-SOPRON M.)

A település neve 1287-ben: Byka-földe. A területre a fejedelmek korszakában besenyőket telepítettek. Első birtokosa feltehetően Byka volt. A templom a tatárjárás előtt már fennállt, de a tatárjárás után birtokosának örökös nélküli elhalálózása folytán visszaszállt a királyra. IV. László király 1287-ben Osl nembeli Imre fia Gergelynek adományozta. 1333-ban a győri püspökség lett a tulajdonos egészen a XIX. századig. Ez idő tájt a falu neve már Kerekszentmiklós, nyilván temploma alakja és védőszentje után. A török hódoltság idején a falu elnéptelenedett, 1701-ben újraterelítették. Romosodó templomát 1720-ban jelentősen átépítették, déli karéj hozzáépítésével a jelenleg is látható háromkaréjos formát öltött, és ekkor kapta nyugati homlokzati tornyát is.

Korábbi régészeti leírások gyanították, hogy eredetileg nem háromkaréjos volt, hanem szokásos egyapszisos rotunda, melyhez a barokk korban épült hozzá a két oldalsó karéj. Az 1995-2000 között végzett régészeti feltárás és helyreállítás tisztázta az eredeti formát: a patkóíves keleti szentélyű rotundához eredetileg is csatlakozott északon egy valamivel kisebb, patkóíves karéj, mely minden bizonnyal sekrestye céljából épült. A hajó és a sekrestye fala azonos kőből, azonos habarccsal készült. A sekrestye padlója egy lépcsőfokkal magasabb volt, félköríves ajtónyílással nyílt a szentélybe. A sekrestye és a szentély kőboltozása is azonos. A sekrestyében és a hajóban két-két eredeti falfülke van. A hajó eredeti bejárata délnyugaton volt. A hajó belső átmérője 6,3 m, teljes belső hossz 10 m.

A barokk hozzáépítésnél a hajó déli falát visszabontották, és széles nyílással kapcsoltak egy déli karéjt a hajóhoz, majd az új karéjt és a hajót téglával boltozták. Nyugati homlokzati torony épült, a hajó új bejárata nyugaton, a toronyaljban van. A rotunda a XIII. század elején épülhetett. Különös jelentőségét az egyidőben épült sekrestyéje adja, mely a román korban nem volt szokásban. [Ráth K. (1871), Kozák K. (1963), Valter I. (1984, 1985), László Cs. (2006)]

Rábaszentmiklós: Szt. Miklós. Rotunda

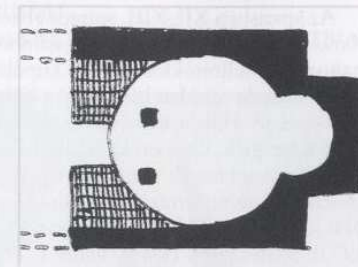
22. HIDEGSÉG: SZENT ANDRÁS ROTUNDA
(GYŐR-MOSON-SOPRON M.)

A Fertő tó déli partján, magaslatra emelt egyház nemcsak tájképi elhelyezése, de építészeti különlegessége (kívül négyszög – belül kör), de még belső freskói miatt is kiemelkedő jelentőségű és megtekintésre feltétlenül javasolt (ld. még Dejte).

A templom falai kívül és belül kváder falazásúak, közöttük öntött falazás. A hajó kívül kicsit szabálytalan négyzet (a K-i fal kicsit rövidebb): 7,9×7,9 m, belül kör, átmérője 6 m. A hajót félgömb kupola fedi. Az abszisa patkóíves, negyedgömb kupola fedi, kívül azonban 3,8×1,9 m négyszögletes tömb fogja közre. A templom teljes belső hossza 8,2 m. Az abszisa alapja két lépcsőfokkal magasabb van. A hajó alapjában Ny-on két oszlopábrázolatot tártak fel, melyek minden bizonnyal kegypári karzatot tartottak.

Hidegség: Szt. András. Centrális templom

Hidegség: Szentély

Hidegség: Kupola

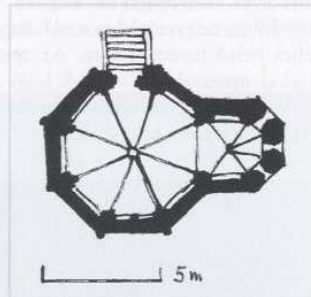
Az apszisban XII.-XIII. századi alfresco freskók: a negyedgömb kupolában Maiestas Domini Mandorlában a négy evangélista szimbólumával övezve. Az apszis körfalán tíz apostol álló alakja maiuszkulás feliratokkal. A hajó kupolájában erősen rongálódott XVI. századi falképsor.

A rotunda minden bizonnyal a XII. században épült. A helység első okleveles említése 1274: Hydegse. A Hahót nembeli Csák fiai birtokolták, 1281-től Osl nembeli Agyagosai Péter fiai, majd Kőszegiek, Csuporok, Nádasdiak, Széchenyiek birtokolták. A rotundát 1748-ban Ny felől hosszházzal toldották meg és az apszis fölé tornyot emeltek. A mintaszerű restaurálás során a hosszháztól elválasztották, de sajnos a tornyot nem bontották el. A freskókat 1949-től kezdve több menetben igyekeztek a beázásoktól megmenteni és konzerválni. [Bodor I. (1973), Lente I. (1973), Sedlmayr J. (1973), Valter I. 1985)]

23. SOPRON: SZENT JAKAB KÁPOLNA (GYŐR-MOSON-SOPRON M.)

Római-kori történelmi városrag képezte Sopron megye központját és az ispáni „várat”. Vele szemben az Ikva patak túloldalán lévő Szent Mihály dombon települt az ispáni várat kiszolgáló suburbium. Itt épült a XI. században a Szent Mihály templom, melynek helyére épült az 1400-as években a ma is álló gótikus Szent Mihály templom. Mellette a cinterem falon belül épült a XIII. század második felében a késő román átmeneti stílusú Szent Jakab kápolna, amely temetőkápolna és karnér. A nyolcszög alapú hajóhoz keleten a nyolcszög három oldalával záródó szentély csatlakozik, alatta félig a földben egyterű, külön bejárata, boltozott helyiség: csontház (karnér). A kápolna magas lábazon áll. A téglafalak éleit keskeny saroklizénák hangsúlyozzák. Támpillérek nincsenek. Az északi falon van az enyhén csücsíves kapubejárata. Oromzatában késő román faragott kődombormű: középen ötágú életfa egy-egy palmettaszerű levéllel, két oldalán egy-egy szembefordult sárkány. Belül a sarkokban oszlopocskákból indulnak a boltozati bordák, melyek közepén zárókőben végződnek. A déli falban egy nagyobb méretű félköríves záródású ablak, két kisebb csücsíves ülőfülke, a többi falban egy-egy nagyobb ülőfülke. A szentélyben két oldalt egy-egy ülőfülke, egy-egy csücsíves keskeny, kívül-belül bélletes ablakocská. A diadalív félköríves. A falakon két rétegben középkori freskómaradványokat újkori (1886) festés takar. A csontház kör alapú, apszis nélküli. Kupolaszerű boltozatát nyolc széles hasábos heveder tartja. Egyetlen szellőző ablaka van.

[Csatkai E. (1956), Sedlmayrné (1975), Kozák K. (1984), Valter I. (1985)]

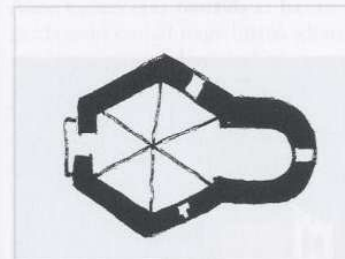

Sopron: Szt. Jakab. Oktogon

24. SZENTMARGITA: SZENT MARGIT ROTUNDA. KARNER

(HAJDAN: SZENTMARGITBÁNYA, SOPRON VM., SANKT MARGARETHEN - AUSZTRIA)

A Szent János gótikus plébániatemplom D-Nyi sarkánál hatszögű, félköríves szentélyű, kétszintes karnér áll. Az alsó szint volt a csontház (bejárata a D-i oldalon?). A kápolnát magas, hegyes kő gúlisívak fedik, a szentélyt kőkúp. Belül a boltozatot élszedett kőbordák tartják. A falu eredetileg a Gutkeled nemzetségé volt és Mayad volt a neve. XIII. század második fele. Környezetében falmaradványok kerültek elő, melyek egy korai vár maradványai. A vár 1289-ben egy ostrom során semmisült meg, kőveiből épült a gótikus plébániatemplom. [Dehio (1980), Valter I. (1985)]

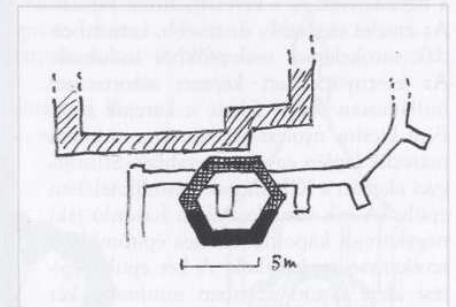

Szentmargita: Szt. Margit. Hexagon

25. KISMARTON: SZENT MÁRTON ? HEXAGON (SOPRON VM., EISENSTADT, AUSZTRIA)

A területen bronzkori, kelta, római, gót előzmények után a magyarok megszállását követően földvár épült a Burgstallon, melynek neve 1118-ban Castrum Ferreum, 1264-ben Minor-Mortin (Kis Márton), 1296-tól mint Zabumarton a Gutkeledek birtoka. A XIV. szd.-tól nevezik Eysenstadtnek. A tatárjárás után a Kanizsaiaké. Zsigmond idején városi rangra emelkedik. 1451-ben Mátyás király a magyar koronáért cserében a Habsburgoknak adta, majd fegyveresen visszafoglalta, de halála után az osztrákok elfoglalták. 1622-ben II. Ferdinánd a magyar várakat visszaadta, de Kismartont elzalogosította Esterházy Miklósnak. 1648 óta a város szabad királyi város, Burgenland fővárosa. Trianon óta ismét Ausztria része.

Kápolna a Szent Márton dóm mellett. Már 1264-ben említik a „capella Sancti Martoni”-t. Ennek alapjai a később ráépült gótikus templom alatt találhatóak. A hosszanti hajós, egyenes szentélyzárású templom déli oldala mellett találták meg a hatszögletű centrális kápolna alapjait,

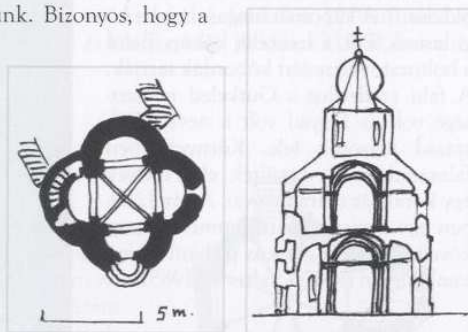
melynek nem volt apszisa. Lehet, hogy keresztelőkápolna volt, de azt is feltételezik, hogy kétszintes karner volt (ld. Sopron). Támpillérek nyomai nem kerültek elő. Feltehetően a XIII. szd. végén épült és felépitménye késő román – átmeneti stílusú lehetett. [Schmeller A. (1968), Dehio (1980), Valter I. (1985)]

26. PÁPOC: SZENT MIHÁLY ROTUNDA (VAS M.)

Ennek a kis falunak múltjáról keveset tudunk. Bizonyos, hogy a kora középkorban jelentősebb település, oppidum volt, ami azt jelenti, hogy volt iskolája, kórháza, fürdője, vendéglője, malma, vásártartási – és vámjoga. A községnek négy temploma volt. A török hódoltság idején enyészett el.

Centrális kápolnájának eredeti titulusa: Szent Lőrinc. Minden bizonnyal nem falusi plébániatemplomnak, hanem nemzeti központ kápolnájának épülhetett, de az építető nemzetséget nem ismerjük. De arra sincs régészeti adat, hogy nemzeti szentet szentelt volna.

Négykaréjos, kétszintes centrális templom. Karéjai szabályos félkörívek. Falvastagsága 1 m, belső átmérője 6,5 m. Eredeti egyszerű román ízlésű kapuja a Ny-i karéjban volt, jelenleg befalazva. A most látható díszesebb kapuját valahonnan máshonnan helyezték ide. Díszesebb kivitele, a vörös márvány oszlopok esztergomi vagy pannonhalmi formakörre utalnak. Az emeletre a Ny-i karéj falába épített lépcsőn lehet feljutni. Belül a karéjok találkozási pontjainál mindkét szinten féloszlopokból kialakított kötegek állnak, ezekből indulnak a hevederívek és a keresztboltozat bordái. Az emelet tágasabb, díszesebb, keresztbordák sarokelemes oszlopokból indulnak. Az esernyőszerűen képzett sátorboltozat hullámosan vezeti felfelé a karéjok íveit. Fent kicsiny nyolcszögű lanterna, minden második lapján egy-egy ikerablak. Stílusjegyei alapján a XII. század második felében épült. (A sok vonatkozásban hasonló jáki négykaréjos kápolnát azonos építőműhely tevékenységének vélték. A két épület építési ideje között azonban minimum két emberöltő telt el! Talán a jáki is korábban épült, csak a kődiszítványait tették hozzá az apátsági templom építői?) Mindenesetre a pápoci rotunda idővel a falu plébániatemploma volt. 1350 után Gelsei Pethő Margit perjeliséget és prépostságot alapított

ALAPRAJZ

METSZET

Pápac: Szt. Mihály. Rotunda

Pápocon. Megépült az ágostonosrendi társaskáptalan „Krisztus teste” háza – a kápolna melletti iskolaépületben feltárt gótikus részletek tanúskodnak róla. Az utca túloldalán lévő mostani klasszicizáló templomban is gótikus előzményeket találtak: ez volt az ágostonosrendiek Szent Salvator temploma, mely átvette a falu plébániájának funkcióját. A négykaréjos templom titulusa többször változott: Szent Mihály, majd a török hódoltság után Havas Boldogasszony, majd ismét Szent Mihály. Ez időben raktárnak használták. Mintaszerű műemléki helyreállítás után hirdeti régi építőművészek kiváló szakmai tudását. [Bedy V. (1939), Csányi K. (1942), Kozák K. (1963), Hajmási E. (1977), Koppány T. (1996), Valter I. (1985, 2005)]

27–28. JÁK: SZENT JAKAB ROTUNDA I. ÉS II. (VAS M.)

A jáki Szent György apátsági templom méltán híres. Szépségei miatt sokan figyelmen kívül elhanyagolják a vele szemben álló Szent Jakab kápolna mellett, holott ez a kétszintes, négykaréjos centrális kápolna a kárpát-medencei nagykaréjosok közül is kiemelkedik (pápoci társával együtt) nemes vonala és szép aránya miatt. Jelentőségét fokozza, hogy korábban (és az apátsági templomot is megelőzve) állt már egy rotunda ugyanezen a helyen, mely nyilván a helység plébániatemploma volt. Ez a Szent Jakab I. templom is megerősíti azt a gyanút, hogy pl. Bényben vagy Boldván a rotunda nem a monostorral egyidőben épült, hanem korábban. Utódja is nyilván megtartotta az alapvető plébániai feladatokat.

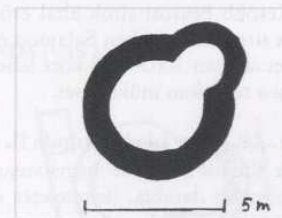
Ják helység (és Jákfa) egy ősi magyar, előkelő embertől kapta a nevét (Jakab-Jákob-Jákó-Ják). Ákos mester szerint az ős az István király korabeli bajor Vecellin volt. Az egyre terebélyesedő és gazdagodó család nagy birtokadományt kapott II. Andrásztól a szentföldi hadjáratban való részvételért. Ez a gazdasági alapja a nagyszabású építkezéseknek. A jáki templomdombon már a X. századtól biztosan létezett település.

Temető. A templomdombon 931 sírból álló temetőt tártak fel. Az első sírok talán még pogány koriak: a „soros temetkezés” és az S-végű hajkarikák még a X. századra utalnak.

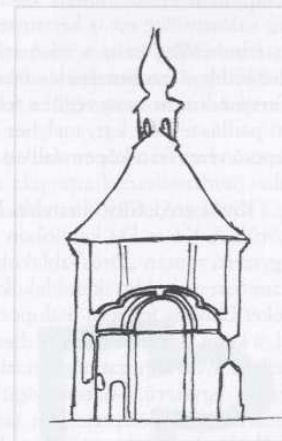
Palota. A templomdomb Ny-i végében egy háznak (udvarház) vagy palotának az alapjait tárták fel részlegesen. Az épület 6 m széles volt és a hosszanti falak 9 illetve 11,5 m hosszúságban voltak feltárhatóak. Feltehetően 16 m hosszú lehetett a ház és a falvastagság alapján (1,5 m) akár emeletes is lehetett. A XII. század elejére datálták.

Lakótorony. Az udvarházat elbontották, törmelékeit elterítették és helyére lakótoronyt építettek. A 7×7 m alapú és 1,8 m falvastagságú épület minden bizonnyal legalább kétszintes volt, hasonlíthatott a szababattyáni Kula toronyhoz.

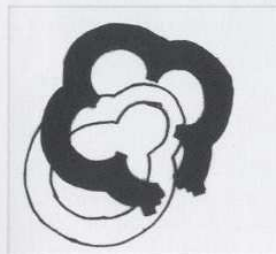
Az építkezést az 1200-as évek elején a Ják nemzetség kiemelkedő tagja: Nagy (vagy) Öreg Márton kezdte, aki ispán

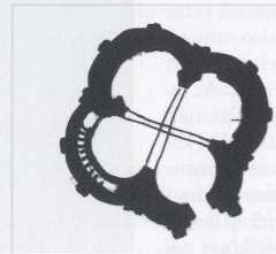
JÁK I. ALAPRAJZ

JÁK II. METSZET

JÁK I-II.

JÁK II. ALAPRAJZ

és 1200-1202 között az ország nádora volt. A lakótoronnyal egyidőben épült az apátsági templom és a rotunda I.

Szent György apátsági templomot tehát az 1200-as évek elején kezdték építeni. A tátrjárás idején félbemaradt építkezést 1245-től már az utód folytatta (egyszerűsített formában). 1256-ban szentelték fel. Az apátság Ják nembeli kegyúri családja a XIII. század végén utód nélkül kihalt. A kegyuraság visszaszállt a királyra, majd Ellerbach, Bakócz Tamás családja és az Erdődy család voltak a kegyurai. A bencés szerzetesek a török időkben elhagyták a kolostort, mely lassan elenyészett. A lakótorony is elenyészett, helyére a köveiből és a kolostor kövei felhasználásával „apáti ház” épült a barokk korban.

♦ 27. Szent Jakab rotunda I.

Az ÉK tájolású, félköríves apszisú rotunda alapjai a jelenleg fennálló kápolna alatt kerültek elő. Kör alapú hajójának belső átmérője 4,7 m, belső hossz 6,6 m, falvastagsága 1,3 m. Később beásott sírok által erősen bolygatott. A sírmellékletekben Salamon és III. Béla pénzei alapján 1063-1196 közé lehet valószínűsíteni a templom működését.

♦ 28. Szent Jakab rotunda II.

A Kárpát-medence négykaréjos rotundáinak legszebb darabja. (feltételezés szerint a pápoci épült előbb, és emez annak mintájára épült, Kőfaragványait bizonyosan az apátsági templomot építő műhely készítette). Eredetileg valószínűleg ezt is kétszintesnek tervezték, és feltehetőleg itt is a felső szint lett volna a díszesebb – erre autalnak a felső szint ablakai. Tervmódosítás után végül a felső szint egyszerű padlás-tetőtér lett, melyhez az alsó szintről lépcső vezet fel a köpenyfalban.

Kívül eredetileg díztelen köpenyfal vette körül. A K-i és D-i karéjokon az alsó szinten egyszerű román „lőrés”-ablakok a felső szinten azonban díszesebb ikerablakok vannak. Az ikeret bimbós fejezetű oszlopocskák választják el, a keret pedig golyósoros díszítésű. A D-i karéjban nyíló kapuzat nagyon izléses és arányos. Felül egyszerű, háromszögű timpanonnal lezárt enyhe előléptetésben tárul fel a befelé szűkülő, két oszloppárral taglalt félkörív záródású kőkapuzat. Felül kődombormű: Isten

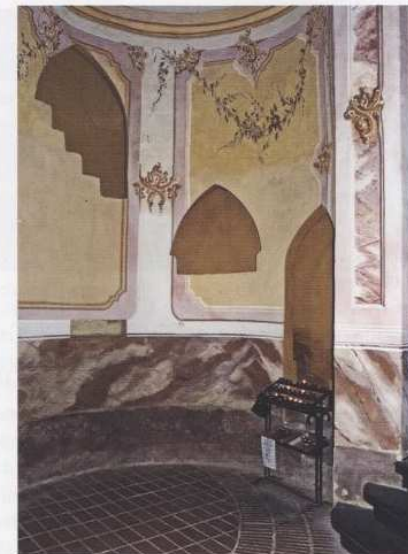

Ják: Szt. Jakab. Rotunda

Ják I.: alapja

báránnya két önmagába harapó sárkány között. (Az ikerablakok és a kapuzat az apátsági templom formakincsét ismétlik.) A köpenyfal lizénái és a tető alatti párkány a barokkban készült. Ugyancsak barokk az izléses tetőzet. A belsőben a középső teret négy félköríves karéj övezi, melyeket negyedgömb boltozat, a központi teret hasábbordás keresztboltozat fedi. (A padozaton idomtégglákkal jelölték a korábbi templom alapját). A Ny-i karéjban kis ajtó nyílik, itt vezet fel a lépcső a köpenyfalban az emeletre. Belső falát három csücsíves nyílás törli át, így a lépcső akár karzatként is szolgálhatott. A belső teret késő barokk-rocokó freskók borítják, melyek kompozíciója függetlenedik a belső tér szerkezetétől (kb. 1770), ikonográfiai programja Szent Jakab köré csoportosul. A plébánia funkciót ellátó templomot a falu kismesei tartották fent. [Csányi K. (1942), Dercsényi D. (1957), Kozák K. (1963), Kiss G. (2000, 2002), Valter I. (2005)]

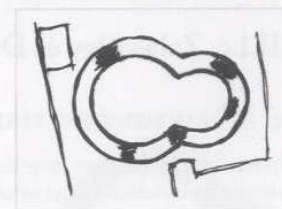

Ják II.: FALI LÉPCSŐ

29. VASVÁR: SZŰZ MÁRIA, KÉSŐBB SZENT ERZSÉBET ROTUNDA (VAS M.)

Vas megye a XI. század végén létesült a korábbi Kolon vármege területéből. Központja a Vasvár földvár volt. Az ispáni vártemplom feltehetően a Szűz Mária templom volt, melynek első írásos említése 1342, de közvetett adatokból a templom építése korábbra tehető. A földvár területén kaptak helyet a domonkosok, akik templomukat és kolostorukat itt építették fel egy 1334-es dokumentum szerint a kis kápolnától északra. Ezen dokumentumon és térképen a kápolna patrocíniuma már Szent Erzsébet. A kápolna funkcióját veszve romosodott. 1636-ban: „...a falak még nagyjából állnak, magukon hordják a régiség jegyét...”. 1742-ben úgy tudják, hogy Sárkány várúr bontatta el a vár Sárkány-féle tornyának építéséhez. Egy 1744-es kéziratot térképen még ábrázolták a félköríves rotundát. Valamikor ez idő tájt a rotunda teljesen megsemmisült, az alapjait is kibányászták.

1987-ben Hajmási Erika szondázó ásatással megtalálta több helyen az alapozási árkot és az eredeti téglapadozatot. Teljes feltárás nem történt, de a rotunda alaprajza kiserkeszthető volt. Feltehetően korai, XIXII. századi rotunda lehetett. [Járdányi-Paulovics (1949), Zágórhidi Cz. B.(1994), Hajmási E. (2005)]

30. GENCSAPÁTI: ROTUNDA? (VAS M.)

A „Schematismus dioecesis sabariensis” 1756-os bejegyzése szerint ott egy román kori körtemplom („Rundkirche”) volt. Egyéb adat nem került elő. Régészeti feltárás centrális kápolna alapját tárta fel: négyzet alapú hajóhoz szabálytalan patkóívvé szentély csatlakozik. [Valter I. (1985)]

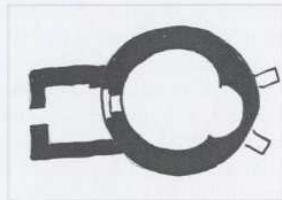

31. NÁDASD: SZENT MÁRTON ROTUNDA (VAS M.)

A jelenleg fennálló, a XIX. század végén épült r. k. templom mellett találták meg ezt a rotundát, amely a Kárpát-medencében ritka „tornyos, vagy erődített rotunda” típusba tartozik. Építési idejét a XI. századra határozták meg. Nádasd első okleveles említése 1233: Nádasd, Nadost, 1246-ban: Nadasd. A falu nevét minden bizonnyal a környék ingoványos, nádas mivoltáról kapta. Az itt birtokos család vette fel a Nádasdi nevet, melyet később y-nal írtak és a család nagy hírű országos méltóságokat adott.

A kicsiny rotunda belső átmérője 4,30 m, falvastagsága 1,13 m. Szentélye K-en belülről mélyül a falba, úgynevezett íves falfülke szentély (lsd. pl. Bény). Az így elvékonyodó falat kívül két kis támpillér erősítette. A rotundát É-on vele együtt épült torony (lakótorony) egészítette ki, melynek alapja 4,4×4,6 m, az alapozás vastagsága 0,88 m, mélysége 1,0 m. A rotunda kapuja a toronyba nyílt. Az építménynek csak az alapja, a felmenő falak indulása és helyenként a járószint maradt meg. Az alapozás: vörös kavicsba döngölt agyag. A fal kívül-belül téglából rakott, közte habarcsos téglatormelék. Eredeti helyén találták meg az egyetlen kőből lévő, a rotunda és a torony közötti küszöböt, rajta több évszázad lépéseinek kopásával.

A XIII. sz.-ban a körtemplom Ny-i szegmentje elbontásával, diadalívvel, hosszázás hajót építettek hozzá. Az 1600-as években ezt a templomot felújították, majd 1737-ben ismét, ekkor kapott új titulust: „Szent Kereszt feltalálása”. 1754-ben villámcsapás miatt a tornyot, majd 1888-ban az egész templomot elbontották, de Rómer Flóris még látta és leírta a rotunda kívül ívsoros párkányát. [Takács J. (2004)]

III.1.c Zala-völgy és Dél-Dunántúl

32. GYULAKESZI: SZENT FERENC KÉSÉSE ROTUNDA (VESZPRÉM M.)

Rómer Flóris 1861-ben még látta, felmérte és leírta: „A Gyulakeszi úton Gulács felé az úttól balra a kisded XIII. századbeli imola feltűnt kereksege miatt, melyből kelet felé az oltárhely kidudorodik ...” Falai terméskőből háromlábnyi magasan álltak, a hajóban két fülkét írt le.

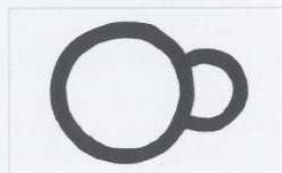
A környéken talált cseréptöredékek alapján datálta XIII. századnak. Fala 1,05 m vastag, a hajó belső átmérője 7 m, szentélye patkóíves volt.

Kőanyagát a falusiak széthordták, nyomtalanul eltűnt. [Rómer F. (1875, 1876), Entz-Gerő (1958), Koppány T. (1963), Sági K. (1976)]

33. KESZTHELY: SZENT LŐRINC ROTUNDA (ZALA M.)

A rotunda alapjai a r. k. plébániatemplom D-i oldala mellett láthatók a pázsitban. A terület királyi birtok volt és a XIII. században került a Péc nembeli Marcaliak tulajdonába. (Később Lackfi, majd Gersei Pethők a tulajdonosok.) Nem tudjuk, hogy a rotunda még királyi építkezés, vagy már a marcaliaké. Első említése 1247-ből van.

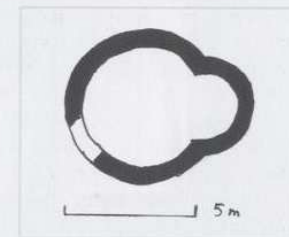
Falvastagság 0,7 m, belső átmérő 8 m, teljes belső hossz 9,7 m. Apszisa patkóíves. A XIV. században épült mellette a plébániatemplom, majd fallal körülvevett végvár lett. Vagy a plébániatemplom építéskor bontották el, vagy a török időkben pusztult el. [Koppány T. (1962, 1963), Sági K. (1976), Koppány T. (1993)]

Keszthely: Szt. Lőrinc. Rotunda

34. NEMESBÜK-MIHÁLYHÁZA (KISKARMACS): ROTUNDA (ZALA M.)

Nemesbük határában volt a középkori Kiskarmacs falu, melyet később Mihályfalvának, Egyházasmihályházakarmacsnak hívtak, jelenleg pedig helyén „Mihályháza” néven szőlőhegy van. (A másik, jelenleg is létező Karmacs a Várnépekarmacs volt.) Karmacsot 1275-ben említi először okirat a zalai vár földjeként. 1340-ben már a Kiskarmacsi család birtoka. A falu a török hódoltság idején elpusztult. Templomának, melynek titulását nem ismerjük, alapjait 1983-ban találták meg. Alapozása kő, szentélye félköríves. Belső átmérő 4,3 m, belső hossz 5,7m, falvastagság 0,6 m. Korhatározó lelet nem került elő. Kőalapozása és méretei alapján korai XI-XII. századi rotunda. [Vándor L. (1983, 2005)]

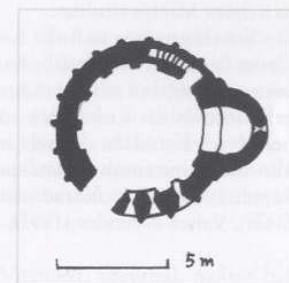
35. KALLÓSD: SZENT MIKLÓS ROTUNDA (ZALA M.)

Tájékpileg és építészeti is az ország egyik legszebb rotundája, megtekintése feltétlenül javasolt. A falu feletti dombon, temető közepén áll, uralja a tájat.

Kör alapú hajó, egyszerű lábazatból indul. A hajótest téglafalazású, kívülről téglából rakott hengeres féloszlopok, „lizénák” tagolják. Délen lapos falkiugrás közepén nyílik a kapu. Délnyugaton három csücsíves, tölcserés ablak. Belül D-K-en kettő, É-Ny-on öt csücsíves (ülő) fülke. Az északi falban lépcső vezet fel az urasági karzathoz. A hajót kupolaboltozat fedi. A szentély patkó alakú, aránytalanul kicsi. A hajófal 1,5 m vastag, az apszis 0,5 m. A hajó belső átmérője 5 m, teljes belső hossza 7,3 m. Nagyfokú hasonlóság van a bagodvitenyédi és a totlaki templommal, valószínűleg azonos építőműhely munkálkodott mindháromnál.

A templom 1263 után épülhetett. Okiratokból annyit tudunk, hogy hajdan két Kallós volt: Nagy kallós, Kiskallós. A jelenlegi Kallósd a hajdani Nagy kallós (1263: Magna Villa Kulus), mely királyi vár birtok volt, a zalai várhoz tartozott. Feltehető, hogy a templom királyi építésű. Kozák K. a Johanniták építő tevékenységéhez kapcsolja. A falu plébániatemploma volt. Az 1333-as pápai tizedjegyzékben szerepel. Mátyás király 1465-ben a falut a kapornaki bencéseknek adományozta.

A török hódoltság idején a templom jelentősen károsodott, a falu elpusztult. Az új falu a patak túloldalán települt, a templomot átépítették és újra szentelték, Szent Anna titulust kapott.

Kallósd: Szt. Miklós. Rotunda

Műemléki helyreállításánál igyekeztek visszaállítani az eredeti állapotot. Ismét újra szentelték, visszakapta a Szent Miklós titulust.

Korábban úgy tudtuk, hogy Kallósdot IV. Béla Orosz fiainak (Buda, Jakab, Karacs) adományozta, akiket várjobbágyból nemesi rangra, szerviensié emelt. Ez az adat azonban Kiskallóásra vonatkozik, mely később beleolvadt Kehidába. Kehida határában, a temetőben álló szépen restaurált román kori kápolnát (az un. Deák kápolnát) Orosz fia Karacs építtette. [Valter I. (1985, 2005), Valter – Vándor (1991), Káldi Gy. (1995)]

Kallósd

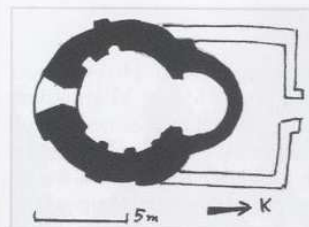

Kallósd: Szentély

36. BAGODVITENYÉD: SZENT PÁL ROTUNDA (ZALA M.)

Ez a kis templom egy zsákfalu temetőjében, egy bozótosban várta romosan a végső enyészetet, ám a mintaszerű műemléki restauráció megmentette.

A rotunda eredetileg szabályosan keletelt patkó alakú apszisos egyház volt. Egyszerű lábazatból indultak a 2,2 m vastag falak. A hajó belül szabályos kör, átmérő 6 m, kívül enyhén ovális. Anyaga téglá. A falat kívül téglából falazott félpillérek (lizénák) tagolják. Ny-on az ajtó 3 m széles előfalazás közepén nyílt, kerete egyszerű bélletes-félköríves (jelenleg befalazva). Belül D-en három, É-on kettő csúcsíves üléfülke. Eredetileg kupola fedte, a romos állapotban is a kupola indítása még látható volt (a romos állapot felmérésekor Valter I. még freskómaradványokat látott.)

Bagodvitenyéd: Szt. Pál, a rotunda alapja

Bagodvitenyéd: Szt. Pál. Rotunda

A templom feltehetően 1260 körül épült, a pápai tizedjegyzék 1333-ban már említi. A török hódoltság után 1690-ben romos. 1750-ben újjáépítik: K-en az apszist elbontják és négyszögletes alapú hajót építenek homlokzati toronnyal, az eredeti hajó lesz az új templom apszisa, az eredeti bejáratot elfalazzák. A templom tájolása így megfordult. A templom titulusa eredetileg állítólag Szent István király volt és a barokk átépítéskor kapta a Szent Pál titulust. (De akkor milyen alapon van adatunk 1371-ből a Szentpáli családról?) 1860 óta a templom elhagyatottan romoskodott és az 1970-es években alig volt hihető a megmentése. A restaurálásnál a barokk átépítést konzerválták, kívül jól jelezték a rotundát, belül a padlózatán jelezték az eredeti alaprajzot, és szemléletesen érzékeltették a kupolát.

Jelenben három falut egyesítettek közigazgatásilag: Bagod, Vitenyéd, Szentpál, melyet hol Bagodvitenyédnek, hol Vitenyéd-szentpálnak neveznek.

Megközelítés: Zalaegerszegről a 76-os úton Zalaszentgyörgy (Körmend) felé, Bagodvitenyéd központjában jobbra. Rövidesen útelágazás: a baloldali keskeny murvás úton néhány km elszórt házak között. Az út vége balra derékszögű kanyarral vezet Szentpál falu temetőjéhez. A jobboldali út vezet Zalaboldogfára. [Valter I. (1967, 2005), Káldi Gy. (2002)]

37. KEREKBOLDOGASSZONY: ROTUNDA? (VAS M.)

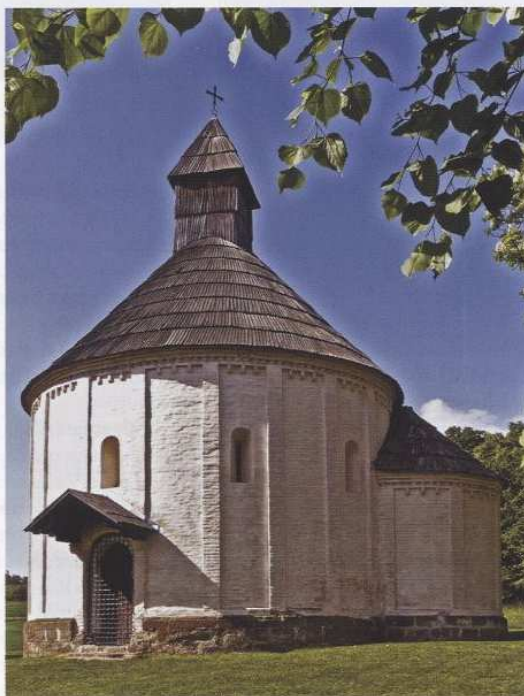
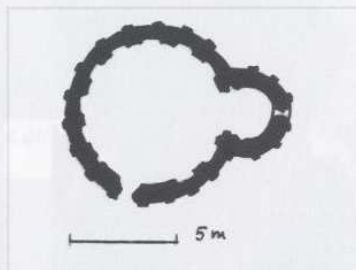
Tévesen azonosították Vasboldogasszonnal. Egyetlen okleveles adat maradt fenn: 1463-ban írott őrségi határjárásnál Kistrákoktól keletre egy út vezet „... ad ecclesiam Beate Mariae Virginis, vulgo Kerek Boldogh Azzon Eghazara”, azaz Szűz Mária templomhoz, melynek népies neve Kerek Boldogasszony. A helység elnevezése alapján temploma minden bizonnyal kerek volt. Benczik-Feist 2000-ben feltalálni vélte Kistrákos-Hegyhátszentjakab táján a Mogyoródsi patak és a Zala háromszögében. Közleményükből nem derül ki, hogy ténylegesen megtalálták-e. Alaprajzot nem közöltek. [Benczik Gy. (2000)]

38. NAGYTÓTLAK: SZENT MIKLÓS ROTUNDA (HAJDAN VAS VM., SELO, SZLOVÉNIA)

Velemérről csaknem átellenben a Magyar-Szlovén határtól néhány km-re szelíd dombok között, dús vadvirágos réten uralja a tájat Árpád-kori hazánk egyik legszebb rotundája. Kör alakú hajója kváderkö lábazatból emelkedik. A téglafalat kívül téglából rakott faloszlopok tagolják, melyeket felül tető alatti ívminőségű árkádsor zár le. D-i oldalon három román ablak a D-Ny-i bejárat egyszerű román-íves. Falvastagság 1 m, a hajó átmérője 6,6 m, a templom teljes belső hossza 8,7 m. A hajóban belül eredetileg tizenkét fülke volt. A hajót kupolaboltozás fedi. (A XVIII. században jelentősen átépítették, az apszist elbontották és helyére tornyot építettek. Ekkor pusztult el két belső fülke is a hajóban. Mintaszerű műemléki restaurálásnál a toldalékokat és a tornyot elbontották, az apszist alapozása alapján újraépítették.)

A templom minden bizonnyal 1265 után épült, építettségét nem ismerjük. Első okleveles említése 1365. (Méretek és több építészeti részlet alapján bizonyosan a badogvitenyédi és kallódsdi építőközösségnek a munkája.)

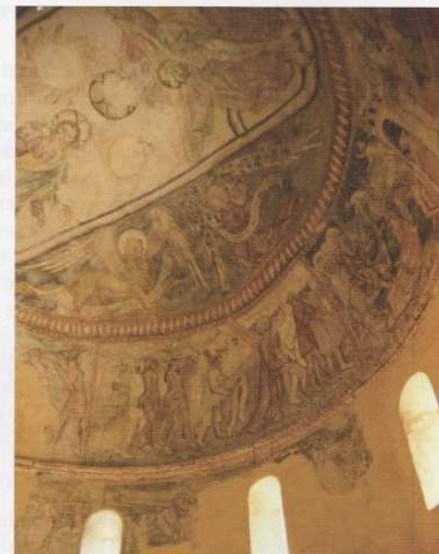
A XIV. században a templomot kifestették, ennek csekély maradványai (Háromkirályok) az északi falon láthatók. A XV. században újra kifestették al-fresco technikával, festője a „Nagyótlaki Mester” a Velemérről kifestő Aquila János tanítványa vagy munkatársa lehetett. Különösen épen maradt meg a kupola freskója: középen mandorlában Krisztus szívirványon állva, körülötte az irgalom trónus, Nap, Hold, evangélisták. A felmenő falakon körben Krisztus szenvedése, az ülőfülkékben szentek.

Nagyótlak: Szt. Miklós. Rotunda

Nagyótlak: Szt. Miklós

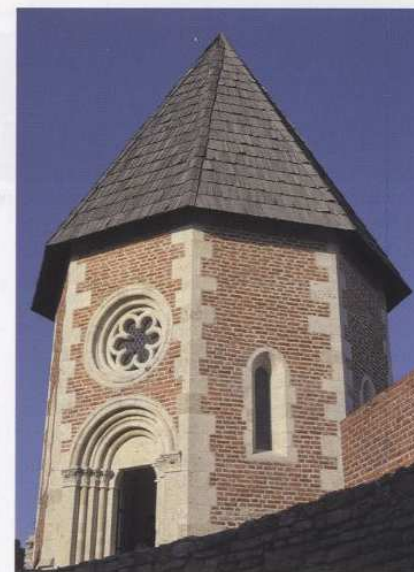
Nagyótlak: Boltozati freskók

(Legegyszerűbb megközelítése Őriszentpéter-Bajánsenye-Magyarszombatfa-Kishatár-Prosenjan-kovci (Pártosfalva)-Selo (Tótlak). Parkoló büfé, kulcs, idegenvezetés, prospektusok.) [Valter I. (1963, 2005), Zadnikar (1980)]

39. ZÁGRÁB-MEDVEVÁR: SZENT FÜLÖP ÉS JAKAB KÁPOLNA (ZÁGRÁB VM., MEDVEDGRAD, HORVÁTORSZÁG)

Zágráb fölött a Medvenica hegyen IV. Béla rendeletére épült Medvedgrad a püspökség mentsvára céljából. A kápolnát IV. Béla nyilván memóriális kápolnának szánta annak emlékére, hogy a tatárok ildözése elől a Horvát Bánságban menekült meg. A kápolna hajója oktagon, szentélye a nyolcszög öt oldalával zárul. Támpillérei nincsenek, az ajtók és ablakok típusos román stílust képviselnek.

Egy földrengés által károsodott kápolnát az elmúlt évtizedben mintaszerűen helyreállították. Jelenleg a Jugoszláviával vívott függetlenségi háború hősi halottainak emlékhelye. [Deák Varga (1998)]

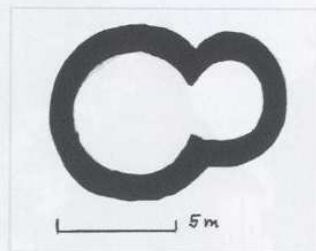
Zágráb-Medvevár: Szt Fülöp és Jakab. Oktagon

40. LETENYE-CSATÁR: SZENT KERESZT ROTUNDA (ZALA M.)

Letenye határában a „Szent Kereszt” dombon hajdanvolt Csatár falu plébániatemploma. Régészeti ásatással feltárt és visszatemetett alapok. Félköríves szentélyű rotunda. Falvastagság 2 m, a hajó átmérője 4,9 m, teljes belső hossz 8 m.

A hajóban 12 sírt tártak fel, korhatározó lelet nélkül. Körülötte Árpád-kori falu maradványai, cserépedények alapján XXIV. században volt lakott település, a török hódoltság idején pusztulhatott el.

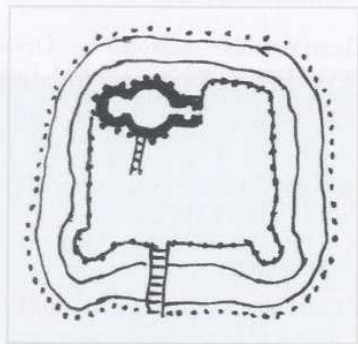
A Mura partvonalától melletti település kora Árpád-kori kell legyen (Csatár = pajzskészítők) és az ország déli gyeptőzónájában volt. A déli határ csak Szent László idejében került délebbre. Királyi birtok volt és Zala várához tartozott. A rotunda minden bizonnyal királyi építkezés volt. Kicsiny mérete és jelentős falvastagsága alapján nagyon korai X-XI. századi lehet (ld. pl. Vészto). [Parády N. (1972), Valter I. (1985)]

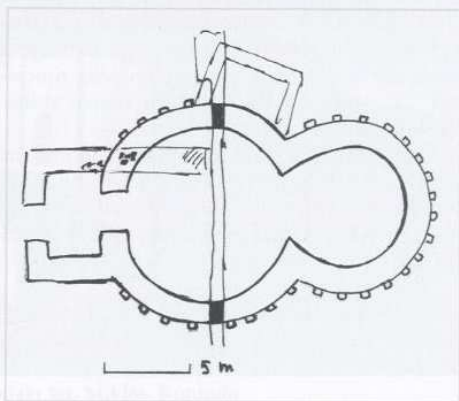
41. MÓRICZHELY-LISZÓ-VÁRHELY: ROTUNDA. TITULUSA ISMERETLEN (ZALA M.)

A Nagykanizsa melletti Móricshely várának alaprajzát csak Giulio Turco felmérési rajzáról ismertük, melyen patkóíves apszisú rotunda látható, Ny-on tornya van, támpillérei vannak. G. Molnár V. feltételezte, hogy eredetileg falusi plébániatemplom volt, és később épült hozzá a torony és a vár, ld. Kisnána. (Bár Csehországból ismertünk tornyos rotundákat is.) Az alapszerkezete tipikus román kori rotundát sejtet, a gótikára utaló támpillérek és a torony későbbi hozzáépítésnek tűntek.

Vándor L. 1978-ban szondázó ásatással megtalálta a rotundát. (A Nagykanizsa-Zákány út Ny-i oldalán, a Liszói bekötőút közelében.) Anyaga téglák. Néhány farkasfogas idomtégla. Téglaból épített nagyméretű rotunda. A Turco-féle rajzon látható „támpillérek” minden bizonnyal sűrűn épített lizénák. Ezen jegyek alapján Kallósd és köréhez kapcsolható; XIII. század közepe. Szórványos okiratokból tudhatni, hogy a falu első ismert birtokosa: Elek nevű nemes, aki örökös nélkül halt meg, a birtok visszaszállt a királyra. V. István Hahót nembeli Panyit comesnek adományozta 1259-ben. A rotundát valószínűleg ő építtette. A XIV. századtól a Móricshelyi család birtoka. A templomot először 1453-ban említi okirat. Minden bizonnyal a XVI. században épült az „erőd”, melyet 1578 után leromboltak. [G. Turco, Vándor L. (1978, 2001, 2005)]

G. TURCO RAJZA

ROTUNDA

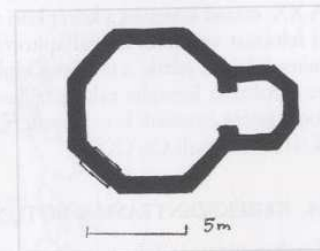
42. KAPOSSZENTJAKAB: SZENT JAKAB (?) KÁPOLNA OKTOGON (ZALA M.)

Kaposvár külterületén, a Zselic egyik nyúlványán épült fel a Szent Jakab bencés monostor, melyről a dombot Szent Jakab hegynek, a lábánál létesült falut Szentjakab falu-nak nevezték. A monostor mögött áll az ismeretlen titulusú – talán szintén Szent Jakab – oktagon (az együttest Zselicszentjakabnak is szokták hívni).

A nyolcszögletű téglalapülethez Keleten a nyolcszögletű oldalával záródó szentély csatlakozott, a bejárat D-Ny-on volt. Később román-átmeneti stílusú épület. Tekintélyes falak állnak. Körülötte középkori temetőt tártak fel.

A Koppány leverésében segédkező német lovagok egyike Geur (Győr) kapta a területet birtokadományban. Zselic-szentjakabon épült fel a Győr nemzetség központja. 1061-ben Atyha, somogyi ispán telepítette a bencéseket és építtették fel a családi monostort (egyik legkorábbi szerzetes monostor) 1067-ben szentelték fel, melyen jelen volt Salamon király és Géza herceg is. Az uradalmi központ körül falu alakult ki. Az oktagon a XIII. század végén épült, nyilvánvalóan a falusiak plébániatemploma céljára.

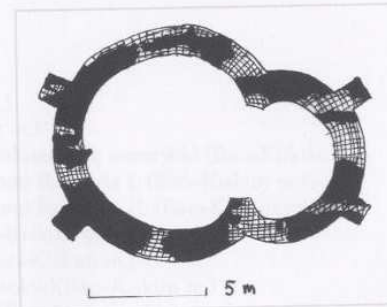
A török háborúk idején 1543-ban a szerzetesek elhagyták a monostort, az épülethez erődítménnyé alakították, mely 1564-ben elesett, a falu is elnéptelenedett, a XVII. századtól már „puszta”. Műemléki helyreállítását 2001-ben fejezték be. [Nagy E. (1973), Szabó T. (1976), Kozák K. (1984), Valter I. (2005)]

Kaposzsjakab: Szt. Jakab. Oktogon

43. NAGYATÁD-BODA-BODVICA: SZENT GYÖRGY ROTUNDA (SOMOGY M.)

Boda faluról első írott adat 1228. Temploma az 1333-as pápai tizedjegyzékben szerepel. Titulusát nem ismerjük. Alapjait csak részlegesen tudták feltárni, mert jelenleg is működő temetőben áll, környezete rendkívül bolygatott. A hajó átmérője 7,7 m, teljes belső hossza 10,7 m, alapozása 110-130 cm. Formájára nézve egyértelműen Árpád-kori rotunda, feltehetően az 1200-as években épült. (A gótikára jellemző támpillérek feltehetően későbbiek.) A körülötte feltárt sírokban korhatározó lelet II. Ulászló 1514-es ezüst dénárja. A falu 1545 után elpusztult. 1721-től horvátokkal telepítették újra (ekkor neve:

Bodvica, később Nagyatádkhoz csatolták). 1733 Canonica vizitatio bejegyzése: „Capella Murate Figurae rotunda est”. 1784-ben katonai térképen kör jelöléssel, „alt....” megjegyzéssel szerepelt. A XX. század közepén a középkori temetődombon romjai még láthatók voltak (1999-ben régészeti feltárást végeztek. Megállapították, hogy a templomot teljesen elbontották, helyét csak téglamaradványok jelzik, a területet elplanírozták.) 2002-ben régészetileg ismét feltárták, megtalálták az alapozást: agyagba rakott téglasorokat. Találtak egy-egy támpillért, mely a nyugati bejáratot fogta közre és másik két támpillért, melyek a szentélyt támasztották. [Deák Varga (1998), Magyar K. (1999), Aradi Cs. (2003)]

44. KERESZENTTAMÁS: ROTUNDA? (SOMOGY M.)

Kerekszenttamás falu temploma minden bizonnyal kerek volt. Régészeti feltárás nem történt. Lehetséges helye:

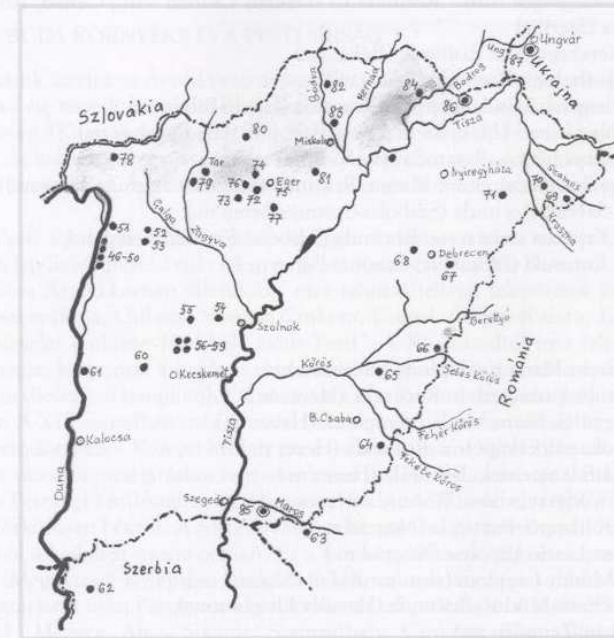
- A Zselicben Bőszenfa határában a középkorban még létezett Szenttamás nevű falu. Helyét ma Szenttamás-puszta őrzi.
- A Zselicben Lipótfával közigazgatásilag összevont hajdani Bárdudvarnok falu temploma is lehetett. Egy XIX. századi katonai térképen a Szentiváni-völgy bejáratánál jelölték „Kerekszenttamás-pusztát”, ez a Zselic turista térképén „Szenttamás oldal”-ként szerepel. [Nagy L. (1966), Deák Varga (1998)]

45. KERÉKI: ROTUNDA? (SOMOGY M.)

A falu első írásos említése 1193: Querequi. Neve feltehetően kerek templomáról származik, de ennek sem okleveles, sem régészeti bizonyítéka nincs. A falu felett vannak Fehérvő várának csekély romjai. A vár a XIV. szd.-ban épült, a XVI. szd.-ban felrobbantották, köveit jórészt szét-hordták. [Sági K. (1962), Nagy L. (1966), Deák Varga (1988)]

ALFÖLD ÉS HEGYVIDÉK TÁJEGYSÉG

III.1.D PESTI SÍKSÁG BELVÁROSI TEMPLOM

- Pest: Szent Rókus kápolna alatti „Cella trichora”
- Cinkota: Mai evangélikus templom. Rotunda.
- Kerekegyháza: rotunda. Soroksár-Gyál: Várdomb
- (Nyir-)Palota. Rotunda (?)
- Rákosszentmihály. Rotunda (?)
- Alag: Szűz Mária rotunda (Pest m.) (Jelenleg Dunakeszi: Alagi major)
- Vácszentlászló: rotunda (?) (Pest m.)
- Isaszeg: R. k. templom...(Pest m.)

III.1.E DUNA-TISZA KÖZE

- Abony - Mikelaka. Rotunda (?) (Pest m.)
- Cegléd - Mártonvölgy. Rotunda (?) (Pest m.)
- Nagykörös - Ludaspuszta: rotunda (Titulusát nem ismerjük) (Bács-Kiskun m.)
- Nagykörös - Homolytájpuszta (Szörhalom) Rotunda I. (Bács-Kiskun m.)
- Nagykörös - Homolytájpuszta (Szörhalom) Rotunda II. (Bács-Kiskun m.)
- Nagykörös - Nyárkútrét: rotunda (Bács-Kiskun m.)
- Kerekegyháza-Fülöpszállás: rotunda. (Bács-Kiskun m.)
- Apostag: Apostolos Hagios (Szent Apostolok)(Bács-Kiskun m.)
- Bácsszentantál: Szent György rotunda. (Bács Vm., Szerbia)

III.F TISZÁNTÚL

63. Csanád: Boldogságos Szűz. Rotunda (?) (Hajdan Csanád Vm., Cenad, Románia) Oroszlámos (Szerbia)
64. Fövenyes-Kerekegyháza. Rotunda (Békés m.)
65. Vésztő-Mágorhalom. Rotunda (Békés m.)
66. Berekböszörmény: Mindenszentek. Rotunda (Hajdú-Bihar m.)
67. Debrecen-Nagycsere: Újlak: Szent János. Rotunda (Hajdú-Bihar m.)
68. Hortobágy-Papegyháza. Rotunda (Hajdú-Bihar m.)
69. Szamosangyalos-Jánosi: Szent Margit. Rotunda (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.)
70. Nagyecsed-Sárvár. Rotunda (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.)
71. Nyírbátor: Krisztus szent teste. Rotunda (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) Tiszadada. Rotunda (?) (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.)

III.G HEGYVIDÉK

72. Feldebrő: Szent Márton templom. (Heves m.)
73. Abasár: Titulusa ismeretlen. Rotunda. (Heves m.)
74. Tarnaszentmária: Szent Mária ? templom. (Heves m.)
75. Eger: Püspöki palotakápolna. Rotunda (Heves m.)
76. Kiszána: Mindenszentek. Rotunda (Heves m.)
77. Mezőtárkány-Márkegyháza: Rotunda (Heves m.)
78. Szűgy-Kosztolík-tető: Rotunda (Nógrád m.)
79. Pásztó: Szent László kápolna (Nógrád m.)
Tar: Szent Mihály templom (nem rotunda!) (Nógrád m.)
80. Kissikátor: Szent Miklós. Rotunda (Havasboldogasszony). (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
81. Sály-Lator: rotunda: titulusa ismeretlen. (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
82. Szalonna: Antiochiai Szent Margit. Rotunda (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
83. Boldva: Antiochiai Szent Margit. Rotunda (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
84. Sárospatak: Szent Mihály. Rotunda (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)

III.H HAT-FŰLKEKOSZÓRÚS ROTUNDÁK:

85. Kiszombor: Szent Anna? Szent Margit? Rotunda (Csongrád m.)
86. Karcsa: Szent Margit. Rotunda (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
87. Gerény: Szent Anna. Rotunda (Valamikori Ung Vm.-Máramaros, ma Horjany, Ukrajna.)
Kolozsmonostor: Szent Miklós (?) Rotunda (Hajdan Kolozs Vm., Cluj-Napoca, Románia)

III.I.d Pesti síkság

PEST - BUDA KÖRNYÉKE ÉS A PESTI SÍKSÁG

Krónikáink szerint az Árpád-vezette fejedelmi törzs a Csepel-szigetet és Délpesten Soroksártól a Rákos vízéig terjedő területet Kurszán, Árpád seregvezére (a gyula) pedig Buda-Óbuda térséget szállta meg. (Kurszán valamikor 902-905 táján halt meg. 904-ben a bajorok Kurszánt lakomára hívták, de kíséretével együtt lemészárolták. Az egyeduralom Árpád kezében összpontosult.) A fejedelmi korszakban Árpád utódai a Duna mentén lefelé és felfelé alakították ki szállásközpontjaikat.

A Pesti fejedelmi központ köré telepített katonai-védelmi szerepet betöltő törzsi egységek neveit települések nevei őrzik: Megyer, Jenő, Keszi, Nyék, Örs, Besenyő.

A kora Árpád-korban állandóbb, már falusias jellegű települések jöttek létre a Pesti síkságon: Csabarákosa, Gubacs, Nevegy, Cinkota, Csepel, (Rákos-)Palota, Kerekegyháza. Pest város első okleveles említése 1061-ből „locus Pesti”. A XI. századtól már jelentős városias település. Városmagja, központja a hajdani római erőd és annak DK-i részére épült, korai Boldogasszony templom (Belvárosi templom). Két főutcája a mai Kossuth Lajos utca és a Váci utca nyomvonalán lehetett. A XII. században már városfal övezte, melynek nyomvonala nagyjából Régiposta utca - Petőfi Sándor utca - Károlyi Mihály utca - Cukor utca - Nyári Pál utca.

Pest városa a tatárjáráskor teljesen elpusztult. IV. Béla a várost a Budai várhegyen alapította újra, de Pest régi kiváltságlevelét is megújította. Az 1200-as évek végétől Pest újraépült és fokozatosan körkörösén bővült. A gótikus város falai, tornyai és városkapui a XV. századra épültek meg nagyjából a kiskörút nyomvonalán. Ez a város is csaknem teljesen elpusztult a török hódoltság idején. (Megmaradt középkori épületeit a XIX. századi nagy építkezések idején pusztították el!)

A tatárjárás után Pest városa körül falusias településhálózat alakult ki: Jenő, Besenyő, Párdi, Regtelek, Megyer, Alag, Sikátor, Szentmihály, Cinkota, Kőér, Börkényföld, Csabarákosa, Pósarákosa, Szentlőrinc, Gubacs, Soroksár, Kerekegyháza, Szentdienes. Néhányuk templomát is sikerült megtalálni. Ezek egységesen kicsiny, hosszanti hajós, egyenes vagy félköríves szentélyzárodású egyházak voltak. Néhány rotunda is feltárára került. [Gerevich L. (1971), Nagy E. et al. (1973), Írásné Melis K. (1975, 1983), Tari E. (1991)]

Belvárosi templom: alatt állítólag Lux Kálmán egy cella-trichorás alakú keleti centrális templomot vélt, mely a római erőd délkeleti saroktornyába épült volna bele. Ennek keleti félkörívéből épült a korai román templom apszisa. A hivatkozott irodalomban azonban semmilyen erre vonatkozó adatot, feltárási leírást nem találtam. Tény viszont, hogy a Boldog Asszony titulusú első templomra vonatkozó első adat 1046-ból van, és hogy közvetlenül az Esztergom érseki székesegyház alá tartozott. Feltehetően királyi alapítás volt. [Lux K. (1933), Gerevich L. (1971)]

46. PEST. SZENT RÓKUS KÁPOLNA ALATTI „CELLA TRICHORA”

Ez a rejtélyes kis épület a Rókus kápolna alatt található, lejárta a kápolna hajójából. A Rókus kápolna 1711-ben a pestis járvány után fogadalomból épült „kora középkori falak felhasználásával”. A Rókus kápolnát 1945-ben bombatalálat érte. A helyreállításakor került felszínre az alatta lévő épület. Műemléki helyreállítása 1978-ban történt. A templomocskaja majdnem négyzetes alapú: belül 5,9×5,0 m, kívül 7,9×7,5 m, falvastagsága 1-1,2 m. Az épület három oldalán szabálytalan körívű exedrák vagy apszisok találhatóak. A helyreállító építész vázlatosan bemutatta valószínű térformáját egyszintes és kétszintes változatban is. Kiinduló pontja mindenképpen a római kori ókeresztény cella trichorák analógiája volt. Figyelemre méltó a közlemény szerkesztői megjegyzése „... nem nyúlunk vissza a - telepítésben sem igazolható - római ókeresztény időkig” Valóban nehezen képzelhető el, hogy ókeresztény kápolna vagy sírkápolna épült volna Pannónia dunai limese túloldalán, a „barbár” szarmata-jazig földön, ahol germán népek is sű-

rún ostromolták a limest. Netán a birodalom fennállásának utolsó évszázadában épült, amikor valamiféle föderáció alakult ki a rómaiak és a szarmaták között a germán betörések ellen? Aquincum keresztényei építették volna a szarmaták keresztelő egyházául? Hajlanánk arra, hogy a korai Pest település temető kápolnája lehetett. (Néhány 100 méterrel távolabb a Rákóczi út egyik saroktelkén volt az 1800-as évekig Pest város vesztőhelye és a hóhér telke, mely telken nyilván rossz emléke miatt a legutóbbi időkig nem állt ház, üres telek volt).

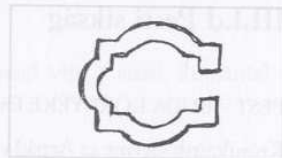
A barokk Rókus kápolna 1711-ben egy pestisjárvány után épült a pesti polgárok felajánlásából, azon út mentén, mely a hajdani hatvani kaputól a gödöllői uradalom felé vezetett (Rákóczi út). A szentély falához épült egy remetelak. A városi magisztrátus 1746-ban a remete köteletségévé tette a környező akácok mindennapi megöntözését (a remete 1806-ban halt meg). Ez a templomocska szántóföldek, városi majorságok között állott és a „régí” Pest betegségek, mormoló körmenetek, hitek, akácok és örömök halvány, finom rajzú emléke. [Vidos Z. (1966), Bardon A. (1986)]

47. CINKOTA. ROTUNDA. MAI EVANGÉLIKUS TEMPLOM

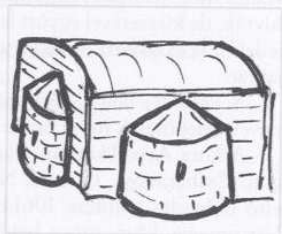
J. Melis Katalin 1983-ban a ma is álló XVIII. században épült evangélikus templomban végzett ásások alapján korai, kicsiny körtemplom alapjait írta le. Építtetője ismeretlen. Funkciója: minden bizonnyal korai keresztelő egyház. (XI. század?) Belső átmérője 3,8 m, falvastagság 1,6 m, szentélye nem volt. A XII. században Ny felé hosszanti hajóval bővítették, a rotunda az új templom szentélye lett. A templomot kerítőfal övezte, sírokat sem a templomban, sem a cinteremben nem találtak. A feltárt részletek arra utalnak, hogy a gótika korában is még fennállt. Feltehetően a török hódoltság idején vált rommá. [Írásné Melis K. (1975, 1983), Tari E. (2000)]

48. KEREKEGYHÁZA. ROTUNDA. SOROKSÁR-GYÁL: VÁRDOMB. OKTOGON?

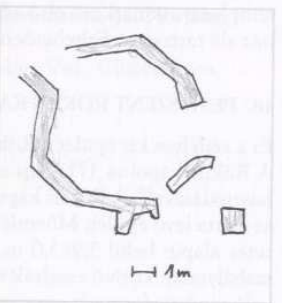
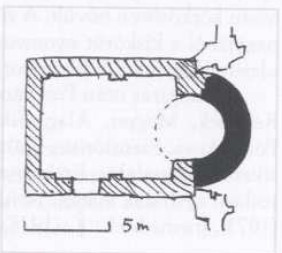
A középkori Kerekegyháza (1323: Kerekyghaz, 1343: Kerek-egház) falu templomának csekély maradványait Délpest határában, a Gyáli patak mellett emelkedő „Várdombon” találták meg az M0 autópálya építése kapcsán 1992-ben. A templomot még a középkorban elbontották (vagy romossá vált), de a falak maradványai 1968-ban még láthatóak voltak. Az Országos Geodéziai magassági pontot éppen a templom közepében építették ki, így az alapokat és a körülötte lévő sírokat szétműlták. A maradványokból egy nyújtott nyolcszög alakú építmény alaprajza volt rekonstruálható, melynek nagyobbik átmérője 10 m, kisebbik 8 m. Késő román-átmeneti stílusú templom lehetett. A környezetében talált III. Béla pénzérméje is kormeghatározó. [Írásné Melis K. (1983, 1992)]

ALAPRAJZ

REKONSTRUKCIO

49. (NYÍR-)PALOTA. ROTUNDA (?)

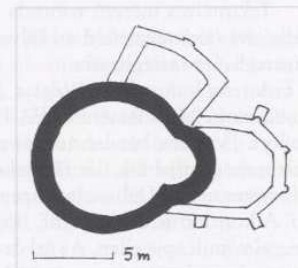
Egy 1673 keltezésű (Pongrácz-féle) térképen kör alakú templomot jelöltek. Helyét nem találták meg. Feltételezhető, hogy a Rákospalota XV. kerület Sin utca: „Püspökvilla” területén 1892-ben részlegesen feltárt, 171 sírt tartalmazó Árpád-kori sírmező táján volt. Korhatározó sírleletek I. László – Imre idejére (1077-1204) kelteznek a temetőt. [Írásné Melis K. (1983)]

50. RÁKOSSZENTMIHÁLY: SZENT MIHÁLY. ROTUNDA (?)

Említésből ismert rotunda. Rómer Flóris jegyzetfűzetében szerepel: „... a templom alapja... mint az alagi...” (1866). (Lsd. Alag rotunda). [Tari E. (2000)]

51. ALAG: SZŰZ MÁRIA. ROTUNDA (PEST M.) (JELENLEG DUNAKESZI: ALAGI MAJOR)

Eredetileg szabályos rotunda volt: kerek hajóval és félköríves apszissal. A hajó belső átmérője 7,65 m, falvastagság 1 m. A hajó kváder-falazással épült és lábzaatmagasságig maradt meg. Félköríves szentélyét a későbbi átépítésnél elbontották, de csekély maradványából kiserkeszthető. Bejárata délnyugaton volt. A régészeti feltárás során előkerült: egy oszlop-lábzaat (nyilván a román kori kapuépítmény tartozéka) és egy háromeres levél- és indamotívumos fejezet. Ezek és a kváder-falazásos technika a XII. század második felére valószínűsítik az építés idejét. Később hozzáépült észak felől egy szabálytalan, négyszög alaprajzú épületrész („sekrestye”), melynek kőfalazása átlag 2 m magasan maradt meg. Végül a XIV-XV. században az eredeti szentély elbontásával új, gótikus szentélyt építettek, mely a nyolcszög három oldalával zárul. Ennek falai 2,5-5 m magasságig maradtak fenn. A falakon megmaradtak a gótikus bordák indításai, melyek valószínűleg csillagboltozatot tartottak. Építtetőjéről írásos dokumentum nincs. Minden bizonnyal Alag falu plébániatemploma volt. A falu valószínűleg a templomtól délre volt, ahol a talált cseréptöredékek XIII-XV. századi települést valószínűsítene. A falu későbbi birtokosai Alaginak nevezték magukat és évszázadokon át pereskedtek egymással. Alag 1546-tól „puszta”. A török hódoltság után a falu a jelenlegi Alagra (Dunakeszi része) települt újra, a régi Alag már Alagi major néven szerepel. [Entz G. (1958), Fülöp A. (1993, 2000, 2003)]

Alag: Szűz Mária. Rotunda

52. VÁCSZENTLÁSZLÓ: SZENT LÁSZLÓ. ROTUNDA (?) (PEST M.)

Csak említésből ismert rotunda. A helység Szent László tiszteletére szentelt temploma a régi temetőben állott. Régi egyházlátogatási jegyzőkönyvekben írják, hogy kicsiny, kör alakú volt, s hogy a hagyomány szerint Szent László Király építtetett azon a helyen, ahol a mogyoródi csata idején sátora állott. A Pongrácz féle térképen mint kisdud tornyos templom látható. Az 1702-es vizitáció kör alakúnak írja. 1746-ban: „Régi templom”. 1772-ben: „Elhagyott”. Köveiből épült a mai plébánia pincéje és az uradalmi istálló. Mára nyoma sincs. Régészeti feltárásról nincs adat. [Chabot F. (1915), Aggházi M. (1958)]

53. ISASZEG: R. K. TEMPLOM... (PEST M.)

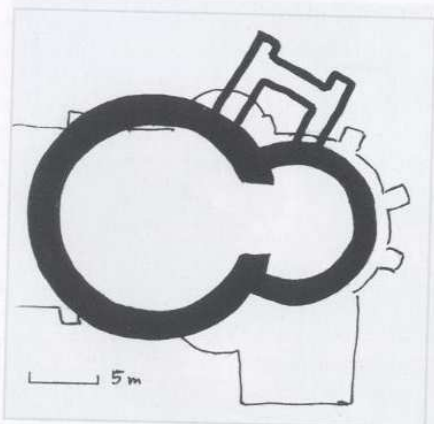
A vasútvonal mentén dombtetőn álló barokk küllemű templom műemléki feltárásnál találtak meg a középkori rotunda alapfalait, melyeket a helyreállításnál igyekeztek bemutatni.

Tekintélyes méretű rotunda lehetett: a hajó belső átmérője 15 m, a belső hossz a nyújtott félköríves szentélynél 22 m. Falvastagság 2,6! Isaszeg első írásos említése: 1275: IIsuaszeg, később: Irsaszegh, Irswaszegh, stb.

A templom valószínűleg az „Isaszegi csatára” emlékező, engesztelő, memorális kápolnának épülhetett. Mint ismeretes IV. Béla és fia a későbbi V. István között éveken át ádáz küzdelem zajlott. IV. Béla, bár István fiát megkoronáztatta, mégis ifjabbik fiát Bélát kedvelte, akit Horvátország és Dalmácia hercegévé nevezett ki. A konfliktus odáig fajult, hogy István se reggel vonult apja ellen. Az ütközet Isaszegnél zajlott le és István fényes győzelmével zárult (1265). Ennek az Isaszegi csatának emlékére épülhetett ez a rotunda valamikor 1265-75 között (apa és fia végül kibékült a Nyulak szigeti kolostorban Margit közreműködésével és István elnyerte az ország keleti felében a „hercegi tartományt” – dukátust; majd 1270-től ő lett V. Istvánként a király). A rotundát minden bizonnyal V. István építtette. [Czeglédy I. (1985)]

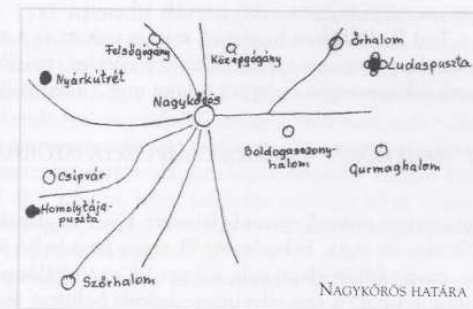
Isaszeg: R. k. templom a temetőben

III.1.e Duna–Tisza köze

Ez a tájegység a kora középkorban kiválóan megfelelt a nomadizáló, nagyállattartó honfoglaló magyarságnak. A fokozatos letelepüléssel párhuzamosan falvak sűrű hálózata alakult ki. A falvakban templomok épültek. A tatárjárás során ezek a települések és templomaik jórészt mind megsemmisültek. Az újratelepülés és a kunok betelepítése ismét sűrű faluhálózatot hozott létre, mely a török hódoltság idején ismét megsemmisült. A lakosság mezővárosokba tömörült. Nagykőrös körzetében 21 Árpád-kori faluhelyről van tudomásunk.

A falvak egymástól 4-7 km távolságra voltak. Egy-egy falu átlag 70 házból (családból) állt, azaz kb. 300-350 fő lakta. 18 falunak volt temploma. Ezekből 9 falut sikerült megtalálni és feltárni. 7 falunak volt temploma, közülük 3 falunak volt rotundája. Ezek a falvak és templomaik mind a Tatárjáráskor semmisültek meg. A pusztulást egyedül Nagykőrös élte túl. A többiek helyét néhol „puszta” név őrzi. Így érthető, hogy ebben a tájegységben egyetlen rotunda sem úszta meg a pusztítást, pusztulást, egyetlen rotunda sem áll fenn. Az alábbi rotundáknak csak romjai, alapfalai kerültek elő gondos oklevélnyomozás és régészeti munka eredményeképpen. Ez idáig mintegy 7-8 rotunda valamikori létezéséről van tudomásunk. [Szabó K. (1938), Tari E. (1991)]

54. ABONY – MIKELAKA. ROTUNDA (?) (PEST M.)

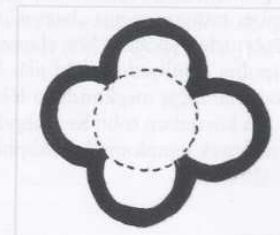
Említésből ismert rotunda. Az elpusztult Mikelaka falu nevét határrész őrzi meg Cegléd-től délre 5 km-re. Okiratosan: 1450, Mikelaka elpusztult hely. Dinnyés I. idézi Márton F. 1896-os kéziratát, miszerint az 1880-as években kiásták a templom alapjait, ami lóhere alakú volt. Találtak néhány faragott követ és körülötte a hajdani falu felszíni nyomait, XII. – XIII. századi cseréptöredékeket. 1993-ban azonosították a helyszínt a Mikelaka-dűlőben, építési törmeléket, emberi csontokat és Árpád-kori cserepeket találtak. [Dinnyés I. (1988), Tari E. (2000)]

55. CEGLÉD – MÁTÉVÖLGY. ROTUNDA (?) (PEST M.)

Csak említésből ismert rotunda. A telektulajdonos Bíró M. mondta el, aki kiásta a templom köveit, hogy „Ott kerektemplom volt, hozzá egy kisebb kerek rész is. Ott több emberi csontváza bukkantunk. Nem bontottuk el az egész alapot... az alját otthagytuk, földet hánytunk rá...”. Tari E. 1993-ban már nem találta meg. [Hidvégi L. (1984), Tari E. (2000)]

56. NAGYKÖRÖS – LUDASPUSZTA. ROTUNDA (TITULUSÁT NEM ISMERJÜK) (BÁCS-KISKUN M.)

Az országban egyedülálló épület lehetett (alaprajza a prágai Szent Vitusra emlékeztet). Csak az alapozás maradt meg. A hajó főköréhez négy félkör csatlakozik. Az alapja döngölt vályog. A 70 cm mély alapfalak kőből rakottak. Vastagsága 1,3 m, a belső kör átmérője 7 m, a belső hossz 14,6 m. A Ny-i karéj nagyobb, a főkör alapozása mélyebb (90 cm), minden bizonyosan gömbsüveg boltozatot tartott. A karéjok negyedgömb boltozásúak lehettek. A törmelék között vörös és fehér márvány darabokat, sárga festésű simára munkált vakolatdarabokat

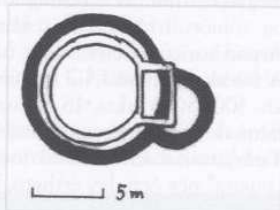

találtak, amik igényes belsőre utalnak. Szintén erre utal az a törmelék között talált aranyozott réz körmeneti kereszt, melyen korpusz, két mellékalak és ékkő volt. Építetője minden bizonnyal igényes, tehető, fontosabb személy lehetett.

Tari E. 1997-ben hitelesítő ásatást végzett és a négykaréjos centrális templomot nem találta meg. „Létezése nem igazolódott.” Félköríves szentélyzáródású téglalap alapú hajóval épített egyszerű falusi templom alapjait találta meg. [Balanyi B. (1989), Tari E. (2000)]

57. NAGYKÖRÖS - HOMOLYTÁJPUSZTA (SZÓRHALOM) ROTUNDA I. (BÁCS-KISKUN M.)

Tekintélyes méretű rotunda lehetett. Csak az alapjai maradtak meg: 90 cm mély alapfalak, döngölt alapon tégl. Falszélesség 91 cm, a hajó belső átmérője 10,8 m, a belső teljes hossz 12,4 m. Az apszis félkör alapú volt, sugara 1,8 m. A hajót valószínűleg süvegboltozat, a szentélyt negyedgömb boltozat fedte. (Öskühöz lehet hasonlítani.)

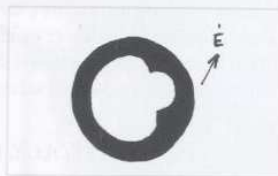

58. NAGYKÖRÖS - HOMOLYTÁJPUSZTA (SZÓRHALOM) ROTUNDA II. (BÁCS-KISKUN M.)

Az előző pusztulása után pontosan az előző helyére épült a csaknem azonos tájolású, de valamivel kisebb rotunda. Ez már átmeneti stílusú, feltehetően a XIV. század elején épült: falvastagsága keskenyebb, szentélye téglány alapú, egyenes záródású. A 70 cm mély alapok kőből rakottak, a felmenő falak kő és téglá vegyesen. Falvastagság 45 cm, a hajó belső átmérője 8 m, a szentély 2,8×4,4 m. Vékony falai alapján valószínűleg nem volt boltozva, sík mennyezetes lehetett.

59. NAGYKÖRÖS - NYÁRKÚTRÉT. ROTUNDA (BÁCS-KISKUN M.)

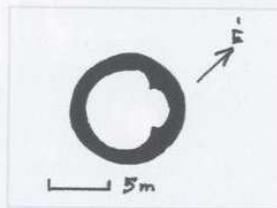
Ritkán előforduló szerkesztésű rotunda. A kívül szabályos kör alakú falba belülről a szentélyt kosárv alakban mélyítették be. 1,9 m mélységű, 1,9 m széles döngölt vályogra rakott alapozáson tekintélyes falvastagságú (1,2 m) téglafalból épült a rotunda. Belső átmérő 8,1 m. A törmelék között talált csiszolt vörös márvány töredékek igényes belsőre utalnak. [Balanyi B. (1989)]

60. KEREKEGYHÁZA-FÜLÖPSZÁLLÁS. ROTUNDA (BÁCS-KISKUN M.)

Kecskeméttől É-Ny-ra Kerekegyháza falu határában találták meg ennek a rotundának alapjait, mely csaknem azonos a Nyárkútrét rotundáéval. Feltehetőleg azonos építőműhely építette mindkettőt. Belső átmérő: 7,5 m, belső hossz: 9 m. (Ott jártamkor a falu határában egy lóval szántogató idős parasztember mutatta meg a „hegyet”, amelyen már csak apró meszes kötőrmelék jelölte a kör alapot. Emberem még hozzátette: „a kápolna elsüllyedt a föld alá. Éjszakánként szoktam hallani, hogy harangja megkondul a föld alatt...”.

A körzetben több Kerekegyház helységről tudnak a helységnevtárak, nevüket minden bizonnyal kerek templomaikról kapták – de ez idáig nem kerültek elő (ld. Gervers 242. jegyzet.) [Bálint L. (1956)]

61. APOSTAG: APOSTOLOS HAGIOS (SZENT APOSTOL) (BÁCS-KISKUN M.)

A falu neve 1217: Apostog, 1318 Apostag, 1332 Apostuk, 1417 Apostag. A falu neve nyilván temploma patrocíniumából ered: Apostolok-Apstok-Apostag. A templomot 1806-ban a református templom építésekor elbontották. A szemtanú Jankovich Miklós, aki egy görög betűs feliratos követ múzeumba szállított, mely idővel elkallódott – így ír: „... a 12 apostol tiszteletére vala építve, 12 oldalon gömbölyűen, melynek kereksege vagy inkább átalagja több nem vala 5 ölnél alkottatott, minden oldalon láttattak a kinyúlt metszett kövek, melyeken bizonnyal az apostolok oszlopai állottak ...”. Az elnagyolt és szakszerűtlen leírás alapján legvalószínűbb alakja: kívül kör, belül 12 belső karéj lehetett. Egy bécsi öl = 1,89 m, tehát átmérője mintegy 10 m lehetett. Feltehetően kupola fedte. Ugyanígy az is lehetséges, hogy a rotunda kívül volt 12 szöges, amire láthatunk példákat a karoling időkben (ld. Aachen követői).

Györfly Gy. a korai görög térítéshez kapcsolja. Apostag és környéke a fejedelmi törzs szállásterületén van, közelében találhatóak Fajs és Solt községek, tovább északra Tas és Taksony. Apostagot István király a Veszprém-völgyi bazilissa kolostornak adományozta, mely szintén görög rítusú volt, tehát a rotunda építési idejét 995 és 1030 közé teherjük. Többben a görög ortodox építőműhely által épített preszlávi fejedelmi kápolnához hasonlítják, mely szintén 12 karéjos rotunda. A templom 1318-ban nevezetes esemény helyszíne volt. Az apostagi zsinaton a püspökök felszólították Károly Róbertet, hogy tartson országgyűlést. A falu az 1686-os török elleni háborúk idején elnéptelenedett, temploma ettől kezdve pusztult.

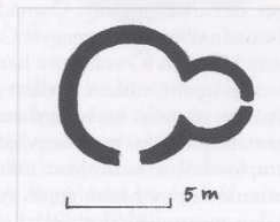
Megjegyzés: A református templom és a parokhia közötti meglehetősen nagy szabad területen a mai napig nem végeztek régészeti feltárást, holott Babucsik Pál tanár úr lelkes helytörténész ezt többször is szorgalmazta. Végül 2000-ben a helység „Rotunda-emlékhelyét” épített a református templom elé. [Jankovich M. (1812), Holl I. (1970), Gervers - Molnár (1972), Györfly Gy. (1977), Szabó V. (1996), Babucsik (2000), Nagy I.-né (2000)]

62. BÁCSSZENTANTAL: SZENT GYÖRGY. ROTUNDA (BÁCS VM., SZERBIA)

A hajdani Bácszentantal Szent Antal titulusú, gótikus hosszanti hajós kápolna közelében a Mosztonga patak mentén egy kis dombon tárta fel Henszlmann I. 1872-ben a Szent György rotunda alapjait. Az alapok szépen faragott kváderkövekből épültek, rajta római téglákból épült sorokat talált. Szentélye félköríves. A hajó átmérője 6,5 m, belső hossz 8 m, a falvastagság 1,26 m.

Bács megyét Szent István alapította. Bács korai Ispáni várát nem találták meg, helyén a tatárjárás után kezdett és Károly Róbert idején felépült gótikus vár romjai állnak. Ebben van a Szent Antal gótikus várkápolna. Bács városban székelte egykor a kalocsai érsekség és ide telepítettek Szerém várból az ortodox püspökséget is.

Henszlmann Imre személyesen járt az 1870-es években Bács várában. A romos várban a díszteremtől keletre van a Szent Antal torony, mely kör alakú. Legmagasabb emeletén látta a várkápolnát, melynek fala téglá, de építészeti tagozatai faragott kőből voltak. Átmérője 4,2 m, szentélye poligonális, a nyolcszög három oldalával zárul. Belül hengertagokból induló boltozatgerinceket még leírt. Sorsáról nincs további hírünk. [Henszlmann I. (1870, 1871, 1872, 1876), Csorba Cs. (1991)]

III.1.f Tiszántúl

63. CSANÁD: BOLDOGSÁGOS SZŰZ. ROTUNDA ?
(HAJDAN CSANÁD VM., CENAD, ROMÁNIA)

A helység eredeti római neve: Morosium, magyar neve: Marosvár. Itt volt Ajtony szállásközpontja. Ajtony nagyhatalmú vezér volt, az ún. fekete magyar törzsek feje. Amikor többhónapos ostrom után Bazileiosz a bolgároktól visszafoglalta Vidint (Bödön), akkor Ajtony személyesen megjelent a császárnál és felvette az ortodox kereszténységet 1002-ben, ami jó diplomáciai érzékre vall. Nyilván régi bizánci hagyomány alapján gazdag jutalomban részesült. Ajtony tekintélyes katonai erővel rendelkezett és a bizánci támogatás tovább növelte erejét. Ahogy Gellért nagyobb legendája fogalmaz: „Hatalmát a görögöktől vette”. Marosvári szállásközpontjába ortodox, bazilita szerzeteseket telepített, templomuk a Keresztelő Szent János titulust viselte. Alapjait és a keresztelő medencés két helyiséget régészetileg feltárták.

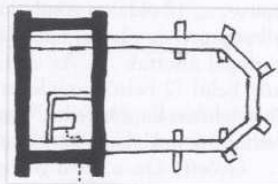
Valószínű, hogy István szemében szálla volt Ajtony hatalma, hiszen sorra számolta fel a tartományurakat. De a konfliktusra közvetlenül az adott okot, hogy Ajtony „hatalmat gyakorolt a király Maroson lejövő sója felett”. István haddal vonult Ajtony ellen és a döntő ütközet Oroszlánosnál volt. (A közelben van Nagyszentmiklós, ahol a híres aranykincseket találták. Nyilván Ajtony ásta el az ütközet előtt.)

István seregvezére Csanád volt. Győzött. Ajtony meghalt. István Ajtony birodalmából megyét szervezett, ispánja Csanád lett. Marosvárt jelölték megyeközpontnak, melyet fokozatosan Csanádnak hívtak, a megyét Csanád megyének. Csanád megye püspökének pedig Gellértet nevezte ki István (Ő volt Imre herceg nevelője).

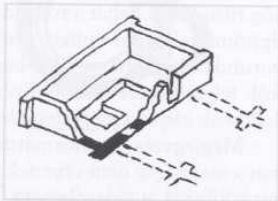
Az ispáni várban Gellért két templomot épített: Szent György püspöki székesegyházat és a Boldogságos Szűznek szentelt püspöki magánegyházat. A keresztelő Szent János templomból a bazilitákat átköltöztették Oroszlánosra, ahol számukra új monostor épült. A Szent János templom a tatárjáráskor megrongálódott, ezért a XIII. században helyébe, föléje építették a Szent Üdvözítő templomot (ez lett a társakáptalan egyháza).

A csanádi várhegy és a rajtuk lévő templomok a török hódoltság alatt súlyosan károsodtak, romosodtak, de a végső halálos ítéletet az osztrák császár mondta ki rájuk. 1792-ben a Karlócai Béke értelmében a török kézen maradó várakat le kell rombolni. Megmaradt a Bolognai Egytemi Könyvtárban Csanád-vár lerombolása előtti és utáni helyszínrajza, melyet Marsigli készített a várak lerombolására kirendelt császári biztos: „Kimutatás a császár őfelsége által a Magyar Királyság területén lévő néhány erődnék és megerősített helynek legkegyelmesebben elhatározott és sürgősen elvégzendő megsemmisítéséről”.

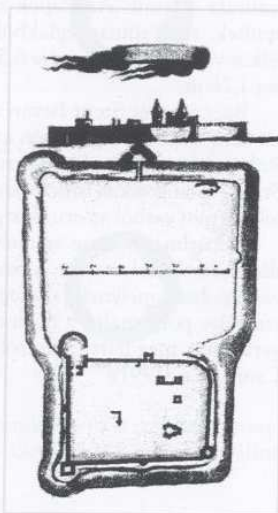
E rajzon egy kis félköríves apszisú rotunda látszik. Feltételezésünk szerint ez volt Gellért magán egyháza, a Boldogságos

SZT. JÁNOS ALAPRAJZ

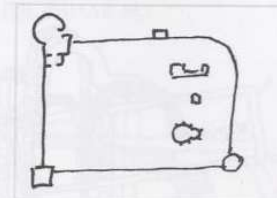

SZT. JÁNOS: KERESZTELŐ MEDENCE

MARSIGLI RAJZA

Szűz kápolna. Feltehetően keresztelő egyházként működött. A Gellért legenda így ír: „Özönlöttek Gellérthez a környék nemesei, gazdagok és szegények, sokakat pedig az ispánok vittek oda, hogy megkereszteljék őket...”. Az Aba Sámuel halála után kitört pogány lázadás során Gellért és néhány püspök társa mártírhálált halt. László király kezdeményezte szentté avatásukat. [Henszlmann I. (1871, 1876), Ortvai T. (1875), Juhász K. (1926), Dávid K. (1974), Hrenkó P. (1986)]

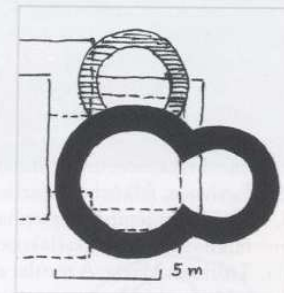

BOLDOGSÁGOS SZŰZ (?)

♦ Oroszlámos (Banatsko Arandelovo mellett, Majdán község helyén, Rábé mellett, Szerbia) A domb tetején némi alapfalakat, a domb aljában X. századi temetőt tártak fel. 1280-ban a kunok lázadása idején pusztulhatott el. 1337-ben már nem említik. (Arra nézve tehát nincs adatunk, hogy a Csanádról Oroszlámosra áttelepített baziliták milyen templomot építettek maguknak, és építettek-e egyáltalán körtemplomot.)

64. FÖVENYES-KEREKEGYHÁZA. ROTUNDA (BÉKÉS M.)

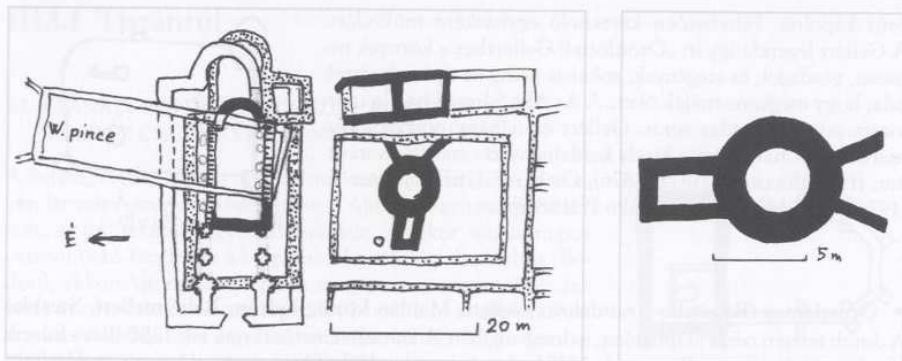
Fövenyest korábban Kerekegyházának hívták kerek templomáról. (Gyulától Ny-ra feküdt.) A falu a török hódoltság idején elpusztult, mint ahogy nyoma sincs az egykori Ajtós falunak, mely a Fehér Körös jobb partján volt, egész közel Gyulához, ahonnan „Ajtósi” Dürer származott. Eredetileg 1934-ben Implom J. tártta fel a templomot és körülötte 66 sírt. A leletek és a dokumentáció eltűnt. Scherer újabb feltárása megtalálta a rotundát, szokatlan tájolásúnak véleményezte, mert szentélyét É-ra nézően találta meg. Szatmári I. 1985-ben hitelesítő ásatással tisztázta a helyzetet: a rotundának K-en volt a szentélye és a hajóhoz később építettek északon egy csaknem köríves toldalékot. A hajó belső átmérője 5,5 m. Minden bizonnyal nagyon korai, XI. századi lehetett, mert még a román korban helyére építettek egy keleti tájolású, egyenes szentélyzáródású templomot. (Aminek szintén csak az alapjai maradtak meg.) A feltárásnál „felszínre került egy homokkőből faragott oszlopfő és egy relief darabja, amely valamelyik szent vagy apostol, esetleg az építető arcát ábrázolja román stílusra valló technikával. Temetőjében sikerült hat teljesen ép sírt feltárni. Mindegyik csontváz szájában egy-egy Árpád-házi királyok korabeli dénár, valamennyi a XI. századból.” [Scherer F. (1938), Szatmári I. (1985, 2004)]

65. VÉSZTŐ-MÁGORHALOM. ROTUNDA (BÉKÉS M.)

Békés megyében a mágori domb régészeti és természetvédelmi terület. Maga a domb kilenc méter magasan emelkedik ki a Körös lapályából: Közép-Európa legnagyobb településhalmaza (tell). Kr. e. 3500, újkőkortól a fejlett bronzkorig egymásra rétegződött emberi településeket tártak fel. A kora Árpád-kortól ismét lakott terület. A török hódoltság idején pusztul el, 1654-ben már pusztá. A dombra a Venckheim család 1810-ben pincét épített. A pince alatt végzett ásatások leleteit az ott berendezett bemutató teremben lehet megtekinteni. A domb tetején négy középkori templom alapjait tárták fel.

1. **Rotunda:** csak az alapozását találták meg. A kör külső átmérője 6,6 m, falvastagsága 1,4 m. Kicsinységéhez képest a rendkívüli falvastagság igen korai építésre utal. K-en két sugárirányú „támpillér” (?), vagy körszeletre utaló toldalék (apszis?). Ny-on hosszúkás előtér. A téglalapozás felett feltehetően kő vagy vegyes kő-tégla falazású körtemplom lehetett. A körtemplomot az első bizánci térítéshez (950 után) lehet kapcsolni, vagy még inkább: lévén a terület Ajtony

MÁGORHALOM ÉPÜLETEI

VÉSZTŐ: ROTUNDA

fennhatósága – Ajtony 1002-ben történt ortodox keresztelkedése után nem sokkal épülhetett, de még az Ajtony-István háború előtt. Mindenképpen hazánk egyik legkorábbi egyháza, rotundája. Titulusát nem ismerjük. Funkciója minden bizonnyal „keresztelő” egyház volt. Itt említjük meg Kozák K. ötletét: a kiszombori és karcsai körtemplomoknál az alapozás széles, csaknem 2 m; un. sávalapozás. Vésztő esetében is hasonlóra lehet gondolni. „A kis méretű építménynél indokolatlannak tűnik a másfél méter falvastagság egy mindössze 3,5 m átmérőjű belső térhez. Arra gondolhatunk, hogy Vésztő esetében is egy kívül kör, belül hatkaréjos rotunda épült. Tovább erősíti a rokonítást a feltételezhető Ny-i előépítmény lehetősége (ld. Kiszombor) és a téglá alkalmazása. Ez esetben ez volna a Kárpát-medence ötödik hat fülkekoszorús rotundája.”

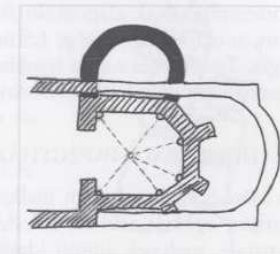
2. Egyhajós, félköríves apszissal záródó „falusi” plébánia templom alapfalai. XI. század.
3. Előbbire ráépítve háromhajós, nyújtott szentélyű, félkörívrrel záródó templom, melynek D-i falához kolostor csatlakozott. XII. század. Ennek a kerengő-udvarában találták a rotundát. Titulusa: Mária. A terület ekkor már a Csolt nemzetség szállásterülete volt. A Csoltok annak a Vatanak a leszármazottjai, aki 1046-ban kirobbantotta a „pogány lázadást” Péter király ellen.
4. Az előző részbeni elbontásával épült kegyúri-karzatos, háromhajós, szentélyrekesztős, két homlokzati tornyos román stílusú templom. XII. század vége. Titulus: Mindenszentek. A török hódoltság idején pusztult el. A romos templom tornyai 1733-ban még álltak, majd a romok köveit a lakosság széthordta. [Juhász I. (1979, 1992), Istvánfi Gy. (1985)]

Vésztő: Rotunda

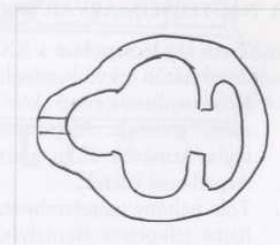
66. BEREKBŐSZÖRMÉNY. MINDENSZENTEK. ROTUNDA (HAJDÚ-BIHAR M.)

A mai klasszicista megjelenésű református templomnak román kori és gótikus előzményei vannak. 1998-ban került elő a templom É-i falánál kívül egy körtemplom maradványa, melyet a később épített román kori templom félbevágott (a rotunda kőanyagát felhasználták a román kori templom szentélyének alapozásához). A rotunda fala kváderkő és téglasorok váltakozásával épült, 1,7-1,9 m. összmagasságig maradt fenn. Falvastagsága átlag 1 m. A templomtérben nem volt lehetőség további kutatásra, a jelenlegi maradványok alapján a rotundának nem volt apszisa. [Nepper I. (1997, 1998, 2000, 2001)]

Berekbőszörmény:
Rotunda

67. DEBRECEN-NAGYCSERE: ÚJLAK: SZENT JÁNOS. ROTUNDA (HAJDÚ-BIHAR M.)

A középkorban a mai Debrecen ősi magja kis település volt. Körülötte nagy kiterjedésben apró falvak sorakoztak: Nagycsere, Fancsika, Pac, Haláp, Bánk, Gút... Többjüknek Árpád-kori kis templomát már sikerült feltárni: Soma, Haláp, Nagygút, Kísgút. E falvak az 1300-as évektől fokozatosan elnéptelenedtek, birtokosai és lakói Debrecenbe költöztek, a terület elpusztosodott. Ezért Debrecen tágas környékét „Erdőpusztának” nevezik.

Debrecen-Nagycsere,
Újlak:
Szt. János. Rotunda

Fancsika és Nagycsere határában volt Újlak nevű falu. Szent Jánosnak szentelt temploma kis dombon állt, a domb Szentjános-hegy néven őrizte meg múltját. Itt találták meg 1983-ban körtemplomának alapozását. A rotunda négykaréjos volt. Belmérete: 8,1×7,6 m, falvastagsága: 1 m, az alapozás mélysége 1,5 m. Az alapozás bedöngölt fekete lápi föld, a felmenő fal habarcsos téglá. Temetkezés sem a templomban, sem körülötte nem került elő. A domb körül árpád-kori cserepeket találtak. [Mesterházy K. (1973), Módy (Gy. (1983)]

68. HORTOBÁGY-PAPEGYHÁZA. ROTUNDA (HAJDÚ-BIHAR M.)

A Mátá-Szeghatár-halom mellett a régi halastavat a Hortobágy folyóval összekötő csatorna É-i partján egymás mellett két Árpád-kori templom alapját találták meg. Az egyik hatszögletű rotunda, melynek építési idejét a XI. sz.-ra datálták. Átmérője 8,5 m., az alapozás szélessége: 1-1,2 m, döngölt agyag. Elszórtan vakolt falmaradványok. Az objektum igen roncsolt állapotban került elő. Mellette 1-2 méterre egy másik templomot is feltártak: hosszaház, patkóíves szentélyű középkori templomot, melynek felmenő falai téglából voltak. A templomok melletti temetőből 48 sír került elő, a leletekből és egy 1261. évi oklevélből a rotundát a XII. sz.-ra datálták. A falu a XIV. sz. végére elpusztásodott. [Nepper - Módy (1985)]

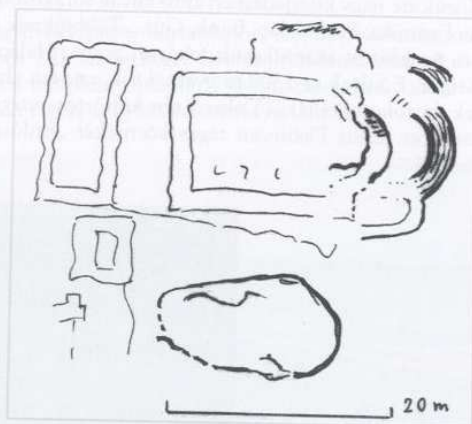
69. SZAMOSANGYALOS-JÁNOSI. SZENT MARGIT. ROTUNDA (SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG M.)

Szamosangyalostól K-re volt Jánosi nevű község, ennek temploma kör alakú volt. Első okiratos említése: 1381. A falu a XVII. században elpusztult. Helyét Pusztajánosinak nevezték. Emlékét a „Pátyod-Csengerjános” vasútállomás még megőrizte. Temploma az 1744-i egyházlátogatásnál még megvolt, de a XIX. században egy árvíznél a Szamos elhordta. (Feltehető, hogy eredeti titulusa Szent János volt.) [Gervers - Molnár 1972:224. jegyzet]

70. NAGYECSED-SÁRVÁR. ROTUNDA (SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG M.)

Az Ecsedi láp lecsapolása a XX. század elején fejeződött be. Felszínre kerültek a valamikori lápban dombháton fekvő honfoglaláskori földvár: Sárvár csekély maradványai:

1. Kissé oválisnak tűnő „kör” alakú építmény: rotunda. Alapozása habarcsos téglá. Átmérője 12 m, alatta őskori és Árpád-kori leletek.
2. Tőle néhány méterre hosszaház, egyhajós félköríves szentélyű, kb. 15 m hosszú, XI. századi körtemplom alapjai és elszórtan palmettás és szalagfonatos faragott kövek darabjai.
3. Erre ráépülve háromhajós, hárompazsisos homlokzati tornyos téglá templom alapjai.
4. Körülöttük feldúlt, kb. 550 sírt tartalmazó temető maradványai: aranylemezek, S-végű hajkarikák, gyűrűk, kerámiák ... A leletek alapján a temető a honfoglalás korától az Árpád-koron át volt használatban.

SÁRVÁR TEMPLOMAI

Anonymus szerint Szabolcs és Tas a Tisza mentén vonult „arra a helyre, amit most Sárvárnak hívunk. Ott földvárat építettek, amit Tas várának neveztek...” Az István által megszervezett

Szatmár megye központja, ispánsága lett Sárvár, első építményei akár ezidőtájt is épülhettek. Péter király idején Gut és Keled Németországból jött lovagok királyi testőrparancsnokok voltak, Sárvárt és Várdát kapták birtokadományban. Valószínűbb, hogy a rotunda és az első templom ekkor, vagy ezt követően épült. A monostort először 1217-ben említi oklevél, titulusa Szent Péter. A tatárjárás idején elpusztult, de 1250-ben újjáépítették: „monasterie de Sarwar in episcopato Transilvano situm”.

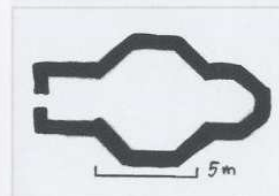
Az Ecsedi láp nagysága a Kraszna és a Szamos áradásai miatt változó volt, az 1300-as évek végén a Várszigetet és Sárvárt elnyelte a láp. 1334-ben Róbert Károly adott engedélyt Gutkeledeknek, hogy új várat építsenek a mai Nagyecsed területén, melyet kezdetben „Hívsegnék” később a híres Ecsedi várnak neveztek (Ecsedi Báthory család). Ez a vár számos hadiesemény színtere volt. Bethlen Gábor 1620-22 között itt őriztette a Magyar Szent Koronát. 1711-ben a Rákóczi szabadságharc után felrobbantották. (A Gutkeledék Várdán is építettek várat: Várdai család és (Nyír) Bátorban is. Ez utóbbi lett a Bátoriak központja.)

Az Ecsedi lápot az 1740-es évektől kezdték lecsapolni: csatornákat építettek, majd szivattyútelepet létesítettek, mely áramot is tudott szolgáltatni. A lecsapolás az 1900-as évek elején fejeződött be. A Vársziget szárazra került. Sárvár kőveit széthordták, a sírokat kirabolták, a területet beszántották. A szivattyútelep jelentős ipari műemlék, megtekinthető Mátészalkán keresztül a Vállaj felé vezető út mentén. [Magyar K. (1982, 1984), Angyal L. (1998)]

71. NYÍRBÁTOR. KRISZTUS SZENT TESTE. ROTUNDA (SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG M.)

A hatalmas református templom mögött az északi falhoz simulva láthatók e kis kápolna alapjai. Alaprajza alapján késő Árpád-kori, átmeneti stílusú lehetett, az 1200-as évek végén épülhetett. Belső átmérő 5 m, belső hossz 7,5 m. Titulusa egy okirat szerint: „.... penes Ecclesiam parvam et rotundam in honorem Sacratissimi Chirsti constructam...”

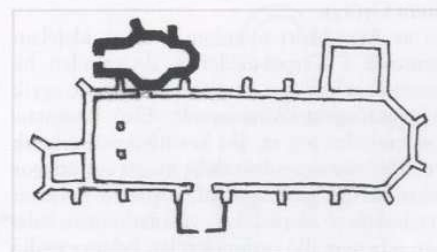
A helység neve a legkorábbi időkben Bathur, Bathor, Bator, Nogbator alakban fordul elő (mongol-törökben batır = hős.) A Nyír előtag a terület nyír-kos, mocsaras voltából fakad. A Báthoriak a Gutkeled nemzetségre vezetik vissza magukat. A család Rakamazi Bereck tagja nevezte magát először Bátorinak, aki Kun

ROTUNDA

A ROTUNDA TÉGLASZEGÉLYE

REF. TEMPLOM ÉS ROTUNDA

Feldebrő: centrális templom altemploma

László hűségért kapta birtokadományban Batort. Itt épült ki a nemzetségi központ. Károly Róberttől a leszármazottak további hatalmas birtokokat kaptak. Lukács építi fel Ecsed várát és Szilágyosmlyó várát és a nemzetség két ágra: Ecsedi és Somlyói Báthori családra oszlik (1347), de a nemzetségi központ továbbra is Nyírbátor és az ottani palota, mely az 1300-as évek elején épül fel. Ehhez tartozott a Krisztus teste kápolna. Ecsedi Báthori István (1435-1493) erdélyi vajda fogadalmához híven a Kenyérmezei csata után felépíti a Szent György, ma „református” és a minorita templomot Nyírbátorban. A régi kis kápolna ekkor még fennállt. Erre utal, hogy a nagytemplomban van egy befalazott gótikus kapu, mely nyilván átjárást biztosított a kápolnába. Így a palotakápolnából a családi hagyományt ápoló memóriális kápolna lett. Pusztulása idejéről nincs adat. [Entz G. (1959), Voit P. (1961), Kozák K. (1984)]

TISZADADA. ROTUNDA (?) (SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG M.)

Gyurkó J. említi az 1332-37 évi pápai tizedjegyzékek alapján, hogy itt egy íves szentélyzáródású centrális templom állt. Egyéb adatról nem tudok, régészeti feltárásról nem tudok. [Gyurkó J. (2006)]

III.1.g Hegyvidék

72. FELDEBRŐ: SZENT MÁRTON TEMPLOM (HEVES M.)

Eredetileg feltehetőleg Szent Kereszt, esetleg Szent György.

Ez az Árpád-kori templom a maga idejében nemcsak a Kárpát-medence, de minden bizonnyal az európai keresztény építészet egyik legjelentősebb alkotása volt. Első látogatáskor csalódnai fog az, aki készületlenül érkezik Feldebrőre és szembe találja magát egy átlagos falusi barokk templommal, körülötte nehezen értelmezhető alapfalakat, vakolathiányos falában oda nem illő oszlopokat lát, belépve pedig egyfajta kuszaság fogja zavarni harmóniaérzékét. A csalódás csak fokozódhat az altemplomban, ha emlékeiben felidézi Pécs, Veszprém vagy Pannonhalma altemplomát.

Pedig ez a templom régészeknek, művészettörténészeknek, történészeknek sok fejtevést okozott. Régészeti feltárása is több menetben, évtizedeken át húzódott. A helyreállítás restaurátori előkészítése is évtizedes szakmai vitán alapult. A végre befejezett műemléki helyreállítás igyekezett az építéstörténet minden lényeges elemét bemutatni, miközben biztosítani kellett egy működő templom funkcióját is. Feldebrő a magyar műemlékvédelem egyik dicsőséges lapja! Köszönet érte! Feldebrő kérdéséhez szinte minden jeles szakemberünk hozzájárult. (A teljesség nélkül: Lux K., Divald K.,

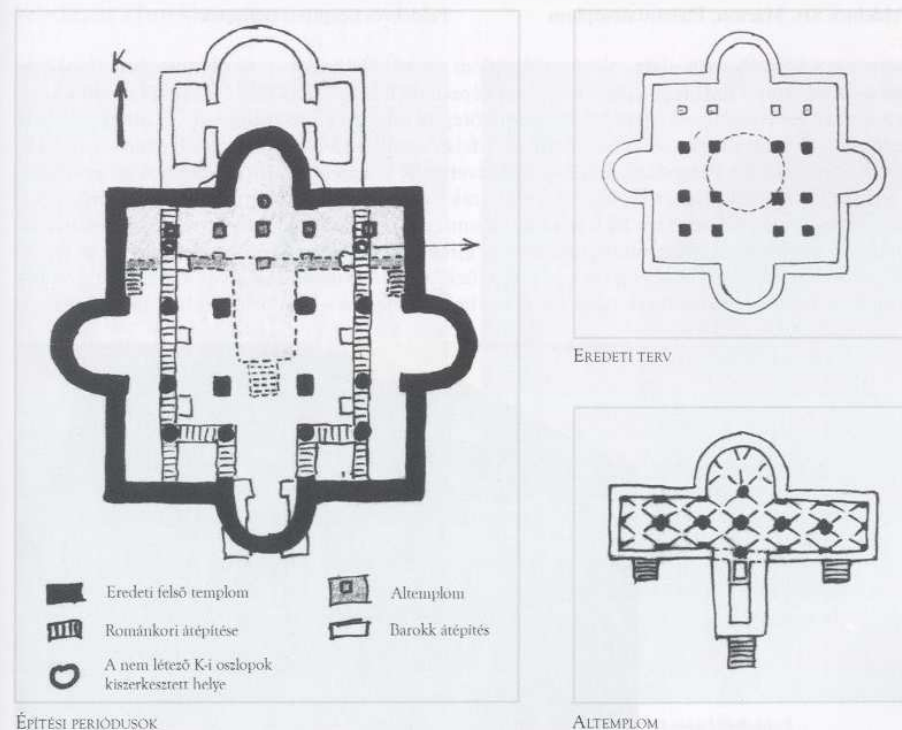

Feldebrő: centrális templom altemploma

Puskás L., Gerevich T., Radocsay D., Kampis A., Dercsenyi D., Csemege J., Levárdy F., Moravcsik Gy., Erdei F., Kovács B., Gyurkó J., Györffy Gy., V. Mencl ..., nézeteiket, néha éles vitáiraikat az érdeklődő olvashatja a hivatkozott szakirodalomban, melynek vázlatos visszaadása is meghaladja e könyv terjedelmét és célját, de a főbb sarokpontokra ki kell térnünk, tudva, hogy az ördög néha a részletekben búvik meg.)

A felső templom. Eredetileg egy nagyméretű 20×20 m négyzet alapú épület, melynek mind a négy lapján félkör alapú apszis volt. Belül 4×4 oszlopsor egy öthajós teret alakított ki, az apszisokhoz vezető K-Ny és É-D középső hajók szélesebbek voltak – egyenlő szárú „görög keresztet” képezve. A két fő hajó kereszteződését alkotó négy oszlop feltehetően tornyot vagy kupolát tartott. Később, még a román korban az É-i és D-i falakat az apszisokkal együtt elbontották, a két szélső oszlopsor közeit elfalazták és így háromhajós, hosszhasas templom jött létre. Ny-on az apszist elbontották és kapubejáratot építettek, két oldalán homlokzati toronnyal. É a templom a török időkben súlyosan károsodott. 1745-ben barokk stílusban újjáépítették: a templomtérben még megmaradt eredeti oszlopokat is eltávolították, egyterű hosszhasas alakították ki, a boltozatot masszív falpillérek hordozták. A Ki főapszist is elbontották és nagyobb szentélyt, két oldalán emeletes sekrestyét és oratóriumot építettek. Az új, az eredetire már semmilyen formában nem emlékeztető, ma is látható templomot Szent Márton tiszteletére szentelték.

Az altemplom két térből áll. Az egyik a „sírkamra”, mely a felső centrális templom középtere alatt van. Nyugat felől lépcső vezet le a sírkamra falához. Ezen a falon két kis kör ablakocska volt, ezeken keresztül lehetett letekinteni a sírra és a sír előtti kis oltárra. A sírkamra közepén kvaderekövekből sírhely épült, melyet egyszerű, felirat és egyéb jelzés nélküli kőlap fedett. A sírkamrából két lépcsőn és egy központi oszlopkötegen nyugvó kettős boltívű nyílás vezetett a tulajdonképeni altemplomba, amely a felső templom É-D-i, mintegy ¼ területe alatt volt, boltíves apszisa

ÉPÍTÉSI PERIÓDUSOK

ALTEMLPOM

Feldebrő: Szt. Márton. Plébániatemplom

Feldebrő: beépített oszlopok

pontosan a felső főapszis alatt volt. Az altemplom terét É-D-i irányban öt db masszív oszlopköteg kéthajósra osztotta (mintegy a felső templom képzeletbeli kereszthajójaként). Az apszis előtt közepén (az alapfal vonalában) egy, a többi oszlopkötegtől teljesen elütő oszlop áll. Az altemplom két végén lépcső vezetett fel a felső templomba. A felső templom közepén emelt oltártér két oldalán két kicsiny félköríves záródású ablakon át közvetlenül le lehetett látni az altemplom apszisára. A román kori átépítésnél az É-i lépcsőt befalazták (mert a templomtéren kívülre érkezett), a déli lépcsőt egy kanyarral vezették fel a felső templomtérbe. Az altemplom oszlopkötegei szokatlanul vastokok, zömökek és elnagyoltan, mondhatni girbe-gurbán faragottak. Az oszloplábak és fejezetek szinte kimunkálatlanok, épp csak jelésszerűek. A kőboltozatok szabályos kiserkesztettségük ellenére szabálytalanul épültek meg. Az egyes boltozatelemek elsímitott élekben találkoznak és

Feldebrő: apszis

Feldebrő: letekintő a sírkamrára

ami fontos: boltozati bordázat nincs. A belépőnek első látásra az az összbenyomása, hogy egy preromán, IX-X. századi alkotást lát. Neves művészettörténészek valóban először honfoglalás korinak tartották, sőt, még azt megelőző kort is feltételeztek.

A jelenleg érvényes, közmegegyezéssel elfogadott építési periodizáció szerint (lásd a helyszínen is kapható Tájak-Korok-Múzeumok Kovalovszki Júlia: Feldebrő című füzetecskéjét) az altemplom, a sírkamra és a felső centrális templom egyidőben, egységes elgondolás szerint épült. Építője Aba Sámuel volt, aki saját temetkezési kápolnájának szánta. A második periódusban történt a román stílusú háromhajós, hosszaházas elrendezésű átépítés, majd harmadik fázisban keletkezett a barokk átépítés.

Feldebrő: sírkamra

Feldebrő: altemplom szentélye

A sok-sok felmerült és vitatott részletkérdésből itt csak néhányat emelnék ki:

1. A centrális templom, a központi sírkamra a letekintő ablakokkal, a két oldali altemplomba vezető lépcső egyértelműen egy szent ember, egy mártír sírját feltételezi, ahová majd zarándokok jönnek és a kétoldali le-fel járat az altemplom körbejárását biztosítja. Aba Sámuelről nem tételezem fel, hogy ilyen sírtemplomot épített volna maga számára. De kinek vagy minek a számára épült? Felmerült, hogy a templom eredetileg Szent Kereszt tiszteletére volt. István király 1018-as Bolgária ellenes hadjáratakor kapott a bizánci császártól Krisztus keresztjéből egy darabot, melyet a Sztaurotékában tartottak és állítólag Imre herceg a nyakában hordta. Imre halála után épült volna ez a templom a Szent Kereszt tiszteletére? Nehéz elképzelni, hogy az ereklyét egy centrális sírkamrában őrizték volna. Vagy az előtte lévő oltáron volt elhelyezve? De akkor megint csak kinek épült a sírverem? Talán Imre hercegnek?
2. Komoly szakemberek vélekedtek úgy, hogy az első építési periódusban a szabályos öthajós felső templom épült meg. Majd később épült alája a sírkamra és az altemplom. Mivel a felső templom keleti oszlopai nem az alsó templom oszlopaira, hanem a boltozatra terheltek volna, ezért a fentieket elbontották és abból építették volna az altemplom oszlopaikat? És így fent egy kvázi kereszthajó alakult ki. Azonban a főhajó két keleti oszlopának az alapozását sem találták meg, ami lehetővé teszi azt a feltételezést, hogy azok nem is voltak, tehát az altemplom és a felső templom mégiscsak azonos koncepcióval, kereszthajós szerkesztésben épült volna.
3. Továbbá feltűnő, hogy a sírkamra az elvárással ellentétben nem pontosan a központi négyzet alatt van, hogy alakja kissé szabálytalan. Továbbá feltűnő, hogy a viszonylag széles sírkamra hosszanti boltozása nem félköríves, hanem lapos ívű. Az a benyomása az embernek, hogy a sírkamra utólag épült. Számos apró építészeti megfigyelés azonban egyidejű építésre utal – vagy legalábbis arra, hogy a felső templom emelt szentélye, a sírkamrához vezető lépcső, a betekintő ablakok egyidőben épültek.
4. Nehéz elfogadni Levárdy F. gondolatmenetét: Aba Sámuel Gellért püspökre való tekintettel „görög szerzetesei mellé az épülő kolostorba az aventinusi hagyományokat őrző pannonhalmi kolostorból bencés szerzeteseket telepített, mert az altemplom a clunyi halottas liturgia végzésére alkalmas jellegzetes elrendezés.” Ugyanis Gellért püspök megtagadta Sámuel megkoronázását, sőt szószékről nyilvánosan megdorgálta
5. A boltozás problémája. Az altemplom hálószerkezetű boltozása bordázat nélküli. Sok építészttörténész a preromán és román korszak határát éppen a bordázott boltív megjelenésében jelöli meg. (Az első boltívek és bordázatok Nyugat-Európában a 960-as évektől kezdve jelennek meg: Gernróde, Cordoba, Germiny-des-Pres. Az áthidalt fesztáv Farges: Saint Bartholemy főhajója esetében 3,4 m, kb. 1010-ben. 1040-től kezdve a boltozás technikája szélesben elterjedt és egyre nagyobb fesztávokat tudtak átboltozni. Habár Cluny III. 11 métert áthidaló boltozása 1125-ben beomlott.)

Feldebrő: oszlop freskóval

De térjünk vissza Aba Sámuelhez. Sámuel a Kabar törzsszövetség Mátra vidékén megszállt vezéri dinasztiájának sarja. Istvánnak sógora vagy unokaöccse, mindenképpen bizalmi embere, hadvezére, később nádora. 1041-ben a Péter király ellen lázadók élére állt és király lett (1041-44). Péter III. Henrik német királyhoz menekült, aki haddal vonult Aba ellen. Ménfőnél megütköztek, Aba vesztett. Úgy gondoljuk, Aba Sárón (Abasár) építette fel palotáját és palotakápolnáját (l. ott). Feldebrő templomát is ő kezdte építeni, feltehetően akkor, amikor király lett. Folytatta elődei hagyományát és királyhoz méltó bazilikát akart építeni. Rendelkezésére állt a királyi építőműhely. Nagyszabású királyi tervét tükrözi az öthajós centrális bazilika koncepciója. Ezt bizonyítja a bazilika pontos kitézése, a szép kváderkövek. A megkezdett építkezés azonban félbeszakadt. Három év alatt minden bizonnyal csak a főfalak alapjai kiásásáig, az alapozás és esetleg a felmenő falak megkezdéséig juthattak el. Krónikásaink egymást másolva szó szerint ismételték az alábbi szöveget: „... A szentes Aba király pedig a Tisza felé menekült és egy faluban a magyarok, akiknek uralkodása ideje alatt ártott, egy régi veremben kegyetlenül megölték. Testét a falu melletti templomban temették el. Néhány év múltán, mikor kiásták a sírból, szemfödélét és ruháit sértetlenül találták, sebhelyei begyógyultak. Azután a saját monostorában Sarusban temették el.” A nép később szentnek kijáró tisztelettel övezte, nevéhez mondták fűződtek. Leszármazói: az Aba nemzetség nyilván ápolta, szorgalmazta Sámuel boldoggá vagy szentté avatását. Ehhez csodás jelek dokumentálása is szükségeltetett. Nyilván erre utal a krónika szövege: szemfödélét és ruháit sértetlenül találták, sebhelyei begyógyultak. Még azt is elképzelhetjük, hogy azok a magyarok végeztek vele, akik a pogányság visszaállítása reményében segítettek trónra, de csalódtak benne, vagy ahogy a krónika írja: akinek uralkodása idején ártott. Könnyen lehetett ebből egy pogányoktól elszenvedett mártírhálal legendáját szerkeszteni.

Így aztán az utódok folytatták Feldebrő építését, de tervmódosítást hajtottak végre, megszületett a boldog vagy szent Sámuel számára épülő betekintős sírkamra és a zarándokok által körbejárható altemplom. A felső templom oszlopaikat el sem kellett bontani, mert

Feldebrő: altemplom, freskó

Feldebrő: freskó

valószínűleg még meg sem épültek. De ezt az építést már nem az a királyi építőműhely folytatta, amelyik elkezdte, így ez megmagyarázza az altemplom provinciálisabb kivitelezését (Sámuel sem lett se boldog, se szent).

Vélekedésünk tehát periodizáció vonatkozásában megegyezik Erdei F. véleményével:

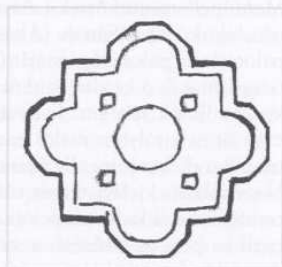
1. periódus: öthajós bazilika
2. periódus: (a keleti rész elbontásával) altemplom és sírkamra
3. periódus: háromhajós román bazilika és az altemplom kifestése.

Néhány szót feltétlenül megérdemelnek a freskók, melyeket kiváló restaurátori munkával mentettek meg az utókor számára. Nem kívánunk belebonyolódni sem abba, hogy mikor készültek a freskók (közvetlenül az altemplom építéskor vagy a háromhajós átalakítások idején), sem azok bizánci vagy bizáncias itáliai párhuzamaira, sem a képsorok részletes felsorolására (a szokásos képi program szerint: Pantokrátor, evangelisták, Krisztus élete, Ószövetségi alakok). Kiemelnék művészi értéke és főleg tartalmi vonatkozása miatt „Káin és Ábel áldozatát” és a „testvérgyilkosságot”. Ezek utalnak feltehetően szándékosan az építetőre: Aba Sámuelre, aki rokonát, Péter királyt elüldözte és életére tört. A testvéri-rokoni belviszály a Sámuel utáni királyoknál is eleven valóság volt: a megvakított Vazul gyermekei I. András és I. Béla testvérháborúja, majd András fia Salamon és Béla, majd I. Géza viszontagságos unokatestvérháború.

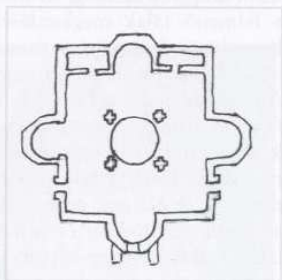
Az öthajós bazilika a térségben, de nyugodtan mondhatjuk: a korabeli Európában egyedülálló és grandiózus koncepción alapszik. Ha nem így lenne, nem foglalkoztatná művészettörténészeinket immár vagy 100 éve. Keresik párhuzamait Franciaországtól Örményországig.

Abban mindenki egyetért, hogy a koncepció bizáncias. De mit jelent ez? Csupán annyit, hogy Bizánc megörökölte és életben tartotta a kis-ázsiai, szír, örmény előzményeket. Annak is igaza lehet, aki örmény, aki szír, aki görög építőműhelyre gyanakszik, de annak is, aki a bizánci hagyománnyal rendelkező közép- vagy észak-itáliai párhuzamokat hangsúlyozza, de még annak is, aki Germigny-des-Prés-re voksol, melyet egyébként szír származású apátja építtetett. De annak is, aki felvetné, hogy a hazánkba települt ortodox kolostorokban kellene keresni az építőművészt. Ki tudja, hogy kik lakták ezeket a kolostorokat? Hány származott közülük Szíriából vagy Örményországból? További elmélkedés helyett idézem Levárdy Ferencet, aki a centrális épületek örmény tipológiai kapcsolatáról írja: „az örmény építészetben ez a tételrendezés az antik építészethez kapcsolódó több évszázados logikus fejlődés eredménye. Végső kifejlődése a bagratidák idejére esik és európai áttételeinél feltétlenül figyelembe kell venni a bizánci és szeldzsuk uralom kiterjesztésekor bekövetkezett népességtörténeti mozzanatokot. A X. század végén, a XI. század elején a független állami létüket veszítő örmények Kilikiában, Bizáncban, Bolgáriában találnak új hazát. Az örmények szétszóródása a kibontakozó román kori építészetben nem is annyira az ornamentika területén, hanem szerkezeti, boltozási vonatkozásban feltétlenül számba veendő.”

Guzsik Tamás pedig így fogalmaz: „Nyugat-Európa kora középkori építészetében (népvándorláskor, Karoling-kor) van egy jellegzetes emléksorozat, mely térformájában kifejezetten keleti (Kaukázus-vidéki) kapcsolatot mutat. Csak sejthető, hogy létrejöttük a szörvényben élő szír és örmény kereskedők jelenlétére utal. Észak-Itáliában Gravedona (VI-VII. szd.) Chienti (VI. szd.) és a milánói S. Satiro (VIII. – IX. szd.) képviseli ezt a kört, de hasonló emlékek Hispaniában és Galliában is voltak (Quimperle, Canosa, Villeneuve d' Aveyron stb.). A Loire menti S. Germigny-des-Prés püspöki magánegyházát 806-ban Theodulf gót-örmény származású püspök

BAGARAN (ÖRMÉNYO.)

ECSMIADZIN (ÖRMÉNYO.)

szentelte fel. Térformája Ecsmiadzin főtemplomának pontos mása. Közép-Európában Linz: Martinskirche (799), Ostrow palotatemploma (XI. szd.), Magyarországon Feldebrő temploma (XI. szd.), Szekesfehérvár: Szent Péter prépostság (1000 k.) és Szekszárd Bencés Apátsága (1060 – 63) képviseli ezt a típust.”

Ez a keleti, örmény lehetőség sem kizárólagos Feldebrő esetében. Az örmények nem építettek altemplomokat. Germinyben sincs. Annak előzményeit Itáliában jogos keresni. Ugyanakkor a francia vagy itáliai gazdag oszlopfejezeteket is hiába keressük Feldebrőn. (Az örmények sem alkalmazták, de már Bizánc igen!). Bárhogy is volt, Feldebrő tervezői, építői széles műveltségűek voltak, gazdagon merítettek az akkori keresztény világ hagyományából és erőteljes, egyéni művészi alkotást hoztak létre. Ha Feldebrő eredeti formájában fennállna, bizonyosan minden építészeti album címlapján szerepelne. [Csányi K. (1951), Kamps A. (1955), V. Mencl (1959), Csemegi J. (1956), Dercsényi D. (1956), Kovács B. (1968), Levárdy F. (1976, 1977, 1980), Erdei F. (1975), Major J. (1974), Tóth S. (1977), Kozák K. (1984-85)]

Feldebrő: makett

73. ABASÁR: TITULUSA ISMERETLEN. ROTUNDA (HEVES M.)

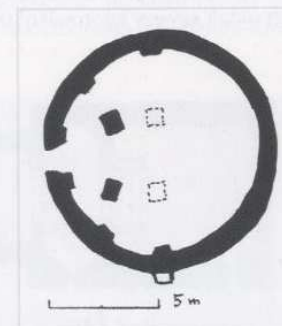
Nagy Á. 1973-ban a régészeti füzetekben így számol be az Abasár: Bolt-tetőn 1970-ben végzett leletmentő feltárásról. „Nagy kiterjedésű, egyeneszáródású szentélyű templomépület É-i és D-i falainak egy része került elő. Ehhez, a K-i sarkához csatlakozóan egy kör alaprajzú (rotunda) kápolna alapfalai még meglévő részeit tártuk fel”. Anyaga kő, falvastagság 1,1 m. Belül a bejárati oldalon négy falpiller és szintén a bejárati oldalon két 0,9×0,9 m pillér alapja került elő. Belső átmérő 9,5 m. Kísérő leletek: S-végű hajkarika, huzalgyűrűk, nyílhegy, bogrács, kerámiák.

Az ásató régész feltételezett még két pillért. A kísérő leletek alapján a XI. századra keltezte és a szomszédos falakat templomnak, az egész együttest „az Aba nemzetség egyik monostorának” véleményezte.

Kozák K. úgy gondolta, hogy a pillérek urasági vagy kegyúri karzatot tartottak. Az „egyenes záródású templom feltehetően nem templom, hanem palota volt” (palota+palotakápolna).

A kerámialeletek a XVI. századig tartó fennállásra utalnak, tehát a török hódoltság idején pusztulhatott el.

Ez az épületegyüttes – akár palota, akár monostor és csatlakozó rotunda – szorosan kapcsolódik Aba Sámuelhez (ld. még Feldebrő). A Képes Krónika: „...azután eltemették őt saját monostorába Sarus-ban...”. Sarus azaz Abasár Aba Sámuel saját monostora volt. Nem kétséges, hogy Aba Sámuel István király családtagja volt (akár úgy, mint István nőtestvére és Pata házasságából született fiú, akár úgy mint István nőtestvérének férje). De mindenképpen István után az ország második embere: nádor volt. Mint az ország nádora és mint az igen tekintélyes család feje, már nádorsága idején megépíttette családi monostorát Abasáron és még hozzá nagyon hasonlatosat a királyéhoz (l. Esztergom: Szent Vitus). Amikor aztán király lett, elődjéhez hasonlóan belekezdett saját királyi székesegyháza és majdani temetkező helye építéséhez Feldebrőn. Rövid királysá-

ga alatt ez természetesen nem épülhetett fel, így hát nyilvánvalóan meglévő „saját monostorába” temették Abasáron (később Feldebrő elkészülte után a család átvihte oda, de erre nincsenek adataink, csupán nagyon valószínű).

Abasár belterületén, a volt Baldácsy család pincéjében szoktak mutogatni egy fülkét, mint Aba Sámuel sírhelyét. [Nagy Á. (1970, 1972), Kozák K.(1984-85)]

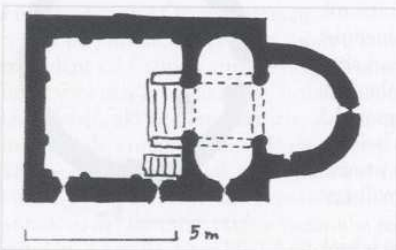
74. TARNASZENTMÁRIA: SZENT MÁRIA ? TEMPLOM (HEVES M.)

Ez a kívül egyszerű falusi román kori templomocskának tűnő épület változatos belsőt takar, ami szerteágazó hipotézisekre ragadtatta műtörténéseinket. A dicséretesen gondos műemléki restaurálás külön figyelmet érdemel.

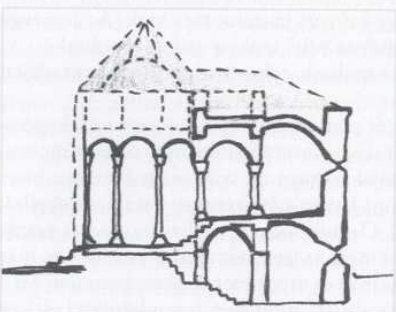
Kívül hosszanti hajós, félköríves apszisos nyugati típusú templomocskának mutatkozik. Fala szépen faragott kőekből van rakva. Déli falában kívül faragott kő van beépítve: bajelhárító motívum: körabroncsra fűzött – szalagfonatos lánckereszt.

Belül két tér különül el. A hajó szabályos négyzet alapú centrális tér: 5×5 m. A falak mentén kőpadka, homlokfalán szalagfonatos dísz (inda és háromágú fonatdísz) az É-i, D-i, Ny-i falnál a kőpadkára támaszkodva négy-négy karcsú faloszlop, melyeket fent árkádív köt össze. Lábazatukon kettős szíjfonat, az oszloptörzsön szalagfonatdísz csavarodik, az oszlop fejezet két tagú, saroklevéldíszes (a szalagfonat-díszítés pástorbótfaragásra emlékeztet).

A kórus triconchás tér (háromlevelű lóhere alaprajz), mely magasabban van a hajónál és hét lépcső vezet fel. A kórus központi tere négyzet, melyet hosszirányú donga boltoz. A négyzet négy sarkán egy-egy oszlop, melyeken ívek nyugszanak, ezekből nyílik É-ra és D-re egy-egy nyújtott félköríves koncha K-re a patkóívvű szentély. Ezeket negyedgömb boltozat fed. A Ny-i ív egyben a templom diadalíve. Alatta a felvezető lépcső két oldalán emelt szintű, díszes ülőpadka, mellette két oldalt egy-egy kőoroszlán! (fejedelmi ülőhely, trónus.). Teljes belső hossz: 10 m.

ALAPRAJZ

METSZET

Tarnaszentmária: Szt. Mária. Centrális templom

Tarnaszentmária:
Bajelhárító fonalkereszt

A kórus alatt patkóíves szentélyű altemplom van, melyhez a hajóból lépcső vezet le. A szentélyben 5 m mély aknasírt találtak erősen bolygatott állapotban. Előkerült egy kör alakú nyílással áttört kölemez is, hasonlatos a feldebrői „betekintő” ablakhoz. Külön figyelmet érdemel, hogy a felső szentély két oldalkarjából is vezet egy-egy „letekintő” kürtő az altemplom boltozatába!

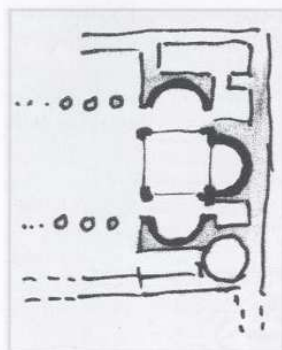
Külön problémát okozott a régészeknek, hogy milyen lehetett a templom lefedése. Feltehetően a hajót hevederívekkel erősített dongaboltozat vagy csegyes kupolaboltozat fedte. Ez utóbbira utal a jelenlegi faszervezetes kupolaimitáció. A templomocskát 1873-ban nyugat felé meghosszabbították. Felmerült a műemléki helyreállításánál ennek elbontása, azonban a hívek

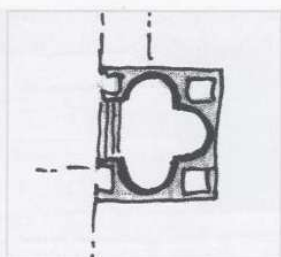
Tarnaszentmária: falpillérek

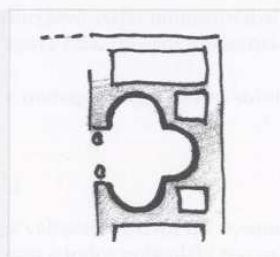
Feldebrő: sirkamra

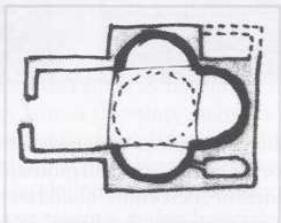
DEIR-EL-ABAIID: FEHÉR KOLOSTOR (SZÍRIA)

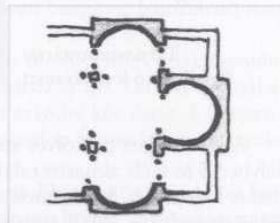
THEBESSA: KOLOSTOR (SZÍRIA)

DEIR-EL-AHMAR: VÖRÖS KOLOSTOR (SZÍRIA)

S.KARAPET (ÖRMÉNYO.)

S.CEBRIAN DE MAZOTE (SPANYOLO.)

igénye miatt ez (sajnos) megghiúsult. Pedig egyik legrégebbi, csodával határos módon lényegében épségben megmaradt templomunk eredeti állapotban való bemutatására lehetőség lett volna.

♦ A templom építészeti és történelmi jelentősége:

Az épület belül két centrális tér kombinációja, melyet kívül nyugati hosszázás, egyapszisos burok takar, ami a román kori építészet hajnalán önmagában is rendkívüli szakmai teljesítmény! A centrális hajó körbefutó ülőpárkánya előzményét a vizigót királyság Naranco nevű híres, utóbb templommá alakított – eredetileg uralkodói tanácssterem céljára épített – épületben ismerték fel, nemkülönben a korabeli Quedlinburg székesegyház altemplomában. A triconchás szentély előzményei viszont az ókeresztény szíriai, örmény-grúz kaukázusi és néhány bizánci épületben lelhetők fel – minden bizonnyal az ortodox szertartás igényeit elégíti ki (szentély, prothesis, diakonikon). A szalagfonatos díszítések előzménye akár a honfoglalók művészetéből is eredeztethető.

Ki volt az építető, kinek a számára épült ez az épület? Kozák K. egyetlen sommás mondatra nyithatja meg a találgatások sorát: „... kicsinysege dacára olyan templomot építettek, mely

Tarnaszentmária: altemplom

elrendezésével, díszítettségével egyaránt alkalmas volt fejedelem vagy herceg hatalmának megmutatására, küldöttségek fogadására és egyházi szertartások, keresztelés, szentmise lebonyolítására, sőt, amely alkalmas volt építetője végső nyughelyének befogadására is.”

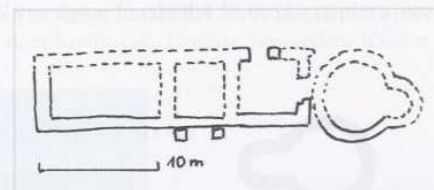
Felmerült az a lehetőség, hogy az Abák nemzetségi gyülekezőhelye volt, vagy hogy Géza építette még fejedelemsége előtt. Géza testvére Mihály is komolyan számításba jött, aki vezette 973-ban a Quedlinburgba a 12 tagú magyar küldöttséget, akinek Győrffy Gy. szerint bizánci vagy bolgár felesége volt (gyermekai Vaszili és Vladisláv), de mindenképpen ortodox-bizánci vallású. De legalább ilyen súllyal valószínűsíthető, hogy Delján Péter számára épült, aki a bolgár trónörökös volt, aki István nőtestvére gyermekeként Magyarországon született, nevelkedett és bolgár uralkodó apja révén nyilván ortodox szertartásban gyakorolta hitét. Bárhogy is volt, abban meg egyeznek a vélemények, hogy Szent Mária egyháza az 1000 körüli években épült, és abban hogy fejedelmi-királyi alapítású volt. (I. még Székesfehérvár: Szent Kereszt kápolna). [Csemegi J. (1949), V. Mencia (1959), Major J. (1974), Sági L. (1980), Kozák K. (1984-85)]

75. EGER: PÜSPÖKI PALOTAKÁPOLNA. ROTUNDA (HEVES M.)

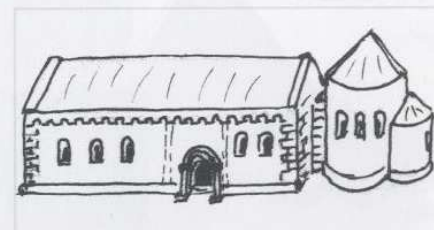
Az egeri vár évtizedekig tartó régészeti feltárásának egyik legjelentősebb lelete ez a rotunda. A Szent László által később melléje épített román stílusú, majd később a gótikában átépített székesegyház déli falánál került elő eme rotunda alapjainak néhány részlete, melyből az egész kápolna kiserkeszthető volt. A hajóban egy sírt találtak, kőből faragott fejtámaszsal, ami előkelő személyre utalt.

Belső átmérője 6,7 m, falvastagsága 0,9-1 m. Szentélye félköríves. A fal kívül-belül faragott kváderekkel és közöttük törtekkel állt. A rotunda mellett nyugat felől egy téglalap alapú 7×22 m nagyságú, három osztatú épület alapjai kerültek elő. Két bejárata volt. Az egyiknek két oldalán egy-egy oszlopocska volt. Egy palmettákkal díszített pillér a másik kapuhoz tartozhatott (ez a Püspöki Palota állandó kiállításán látható). Ez a palota- és kápolnaegyüttes minden bizonnyal az egeri püspökség székhelye volt, a rotunda feltehetően egyben keresztelő-egyház funkciót is ellátott. Az egeri püspökség az István által alapított első tíz püspökség egyike (1009). Első püspökeket is név szerint ismerjük. A rotunda minden bizonnyal még István életében, de mindenképpen a XI. század első felében épült.

Korabeli analógiák alapján elkészítették az épületegyüttes makettjét. A helyszínen moderneskedő védőépület található. Érthetetlen, hogy egy kör alapú épület fölé miért került négyzetes tetőtér. Építészeink hová tettek józan eszüket és stílusérzéküket? [Kozák K. (1984-85, 1989)]

EGER: PALOTA ÉS KÁPOLNA ALAPJAI

EGER: REKONSTRUKCIO

Eger: Rotunda

76. KISNÁNA: MINDENSZENTEK. ROTUNDA (HEVES M.)

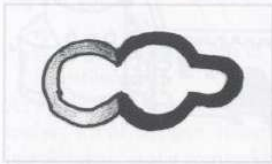
A templomocskáról, építettőjéről és építési idejéről írásos, okleveles adat nem került elő. A terület az Abák birtokterülete volt. A rotunda körül XII. század eleji sírokat találtak, így a rotunda a helység, Egyházasnána XI. századi falusi plébániája lehetett. Falai 1 m vastagok, a hajó belső átmérője 7,2 m, teljes belső hossz 11 m, apszisa patkóíves. A területet a XIII. században az Abanembeli Kompoltiak birtokolták, 1325-ben Kompolti István a birtokos. Ekkor a rotundához nyugat felől egy félköríves részt építenek, ahol valószínűleg az urasági karzat volt. Ezzel együtt udvarházat, gazdasági épületet és egy kaputornyot építenek és az egész területet palánkkal veszik körbe. A XIV. században átépítik a rotundát: új hajót építenek, a szentélyt gótikus félnyoleszög alakúvá alakítják, a hajóhoz a D-i oldalon karcsú tornyot építenek. Ezzel együtt és ezt követően palotát, lakótornyot, zárt udvaros várat, kettős várfalat építenek.

Az épületegyüttest a törökök rombolták le. Az akkor tulajdonos Móré Lászlót és családját kiirtották.

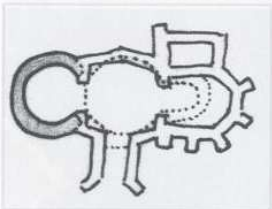
Műemléki feltárás után a kishánai várat és környezetét mintaszerűen restaurálták. A rotunda, a vár, a falu és a környék feltétlenül megér egy kirándulást. [Pámer N. (1967)]

ROTUNDA

NYI BŐVÍTÉS

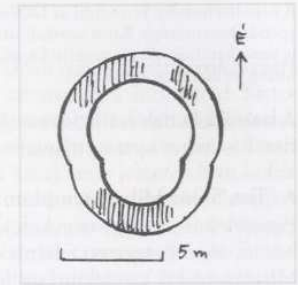
GÓTIKUS ÁTÉPÍTÉS

Kisnána: Mindenszentek. Rotunda

77. MEZŐTÁRKÁNY-MÁRKEGYHÁZA. ROTUNDA (HEVES M.)

A falu Besenyői Márkról kaphatta nevét. Írásos adat 1351: Villa Mark, 1381: Markhtelek, 1561: Márkegyháza. Az 1500-as évek végén a falu pusztta, a templom rom. Régészeti feltárással találták meg alapfalai töredékét. Körülötte temető és korhatározó lelet nem került elő. A csekély maradványokból „kiszervezés-sel” rekonstruálták a rotundát. Alapegység (a körök sugarai) 7 párizsi láb (2,268 m), belső hossz 6,8 m, falszélesség 1,3-1,5 m. [Kovács B. (1967)]

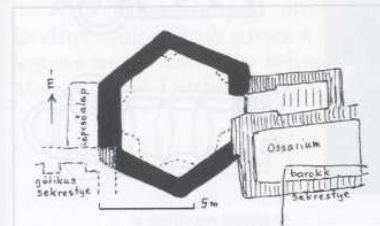
78. SZÜGY-KOSZTOLIK-TETŐ. ROTUNDA (NÓGRÁD M.)

Csesztve és Szügy között, Bakó pusztától 1,5 km-re lévő Kosztoliktető D-i részén találták meg a kisméretű rotunda alapjait. A hajó átmérője 5,5 m, teljes hossza 8,5 m. A szentély „torzított” patkó ívű. Temető, település, korhatározó lelet nem került elő. Titulusa ismeretlen. [Gádor J. (1970)]

79. PÁSZTÓ: SZENT LÁSZLÓ KÁPOLNA. HEXAGON (NÓGRÁD M.)

A r. k. plébániatemplom É-i oldalán tárták fel ezt a kápolnát, melynek alapját szabályos hatszögre szerkesztették és eredetileg kétszintes volt. Szentélye nem volt. A felső szintet a gótikus templom építésekor bontották el, és a bontási törmelékkel töltötték fel az alsó szintet, amely azonban csaknem teljes épségben megmaradt. A falak patakkövekből épültek, erős meszes habarcsban, a boltozat mészkőből. A boltozat borda nélküli volt, a boltvállak mind a hat szögletben megmaradtak. A padlóburkolat dörgölt agyagon padlótéglaikből volt. Belső átmérő: 8 m.

Kelet felől dongaboltozatos lépcsős lejárattal vezetett az alsó szinthez – valószínűleg íves záródású, kőkeretes ajtón át. A lejárattal É-i falához ossarium épült, melyben 80 cm magas csontokat találtak felhalmozva.

Pásztó: Szt. László. Hexagon

A kápolna minden bizonnyal az 1200-as évek utolsó évtizedeiben épült. V. István király Pásztó falut és a pásztói ciszter apátság kegyuraságát Rátót nembeli Istvánnak adományozta. Ez a nemzetség építhette a kápolnát sírkápolna, nemzeti-gi temetkezőhely, ill. memorialis kápolna céljára. Ez a kápolna példa arra, hogy nem minden kétszintes kápolna karner, hiszen itt külön csontház épült.

A műemléki helyreállítás imitálja a felső szintet. Megtekintésre érdemes. A műemlékparkban láthatók a ciszter apátság alapjai és egy középkori üvegkészítő műhely. [Valter I. (1967, 1969, 1991)]

♦ **Tar: Szent Mihály templom (nem rotunda!) (Nógrád m.)**

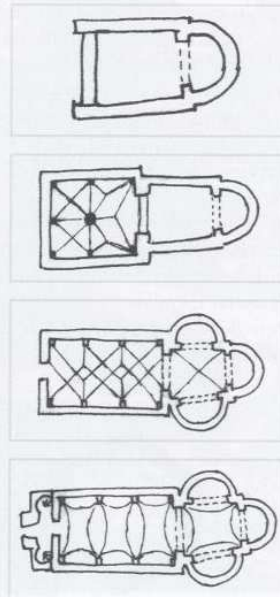
Egyesek három- vagy négykaréjos centrális templomot sejtettek az épület magjában. Az 1976-82 között végzett régészeti feltárás egyértelműen tisztázta, hogy nem Árpád-kori centrális templom. Mindazonáltal megtekintésre feltétlenül ajánlott, nemcsak a kiváló helyreállítás, hanem a gyönyörű táj és környezet miatt, valamint azért, mert a Tari család ősi fészke, akik hazánk történelmében kimagasló szerepet játszottak.

A feltárás a templom építésének négy szakaszát különítette el:

1. Román kori egyhajós, patkóíves apszissal záródó, falusi plébániatemplom. A hajót sík mennyezet, az apszist negyedgömb kupola fedte. A D-i oldalon volt a bejárat és három résablak. XIII. század.
2. Kora gótikus átépítés kb. 1370-80-ban (minden bizonnyal Tari István és László idejében). A meglévő templomhoz négyzet alapú, második hajót építettek. Belül az oldalfalak faloszlopain és egy központi oszlopon nyugvó hálóboltozat fedte. Ekkor épül a templomkert kerítő fala (cinterem).
3. Újabb átépítés az érett gótikában, 1410-20 Tari Lőrinc építteti. Az előző hajót elbontva új téglalap alapú hajót építenek. Belül három-három falpíllérre támaszkodó gótikus hálóboltozat készül. Három csücsíves, mérműves ablak. A román kori hajó É-i és D-i falát elbontva egy-egy félkörív alapú karéjt építenek, melyeket negyedgömb boltozással fednek. Így jött létre a háromkaréjos „lóhere” alakzat. A D-i kapu timpanonjában a Tari és a Kompolti családok címereiből komponált kőfaragványt tártak fel. A XVI.-XVII. században a Tari család kihalt, a török hódoltság idején a templom elhagyatottan pusztult.
4. Barokk felújítás: 1786. A hajót cseh-süvegboltozattal fedik, a Ny-i homlokzat elé kétszintes tornyot emeltek. Az 1800-as évek elején a megrongálódott boltozatot az előzőt imitáló faszervezettel pótolták.

Tar: Szt. Mihály (nem rotunda)

ÁTÉPÍTÉSI PERIÓDUSOK

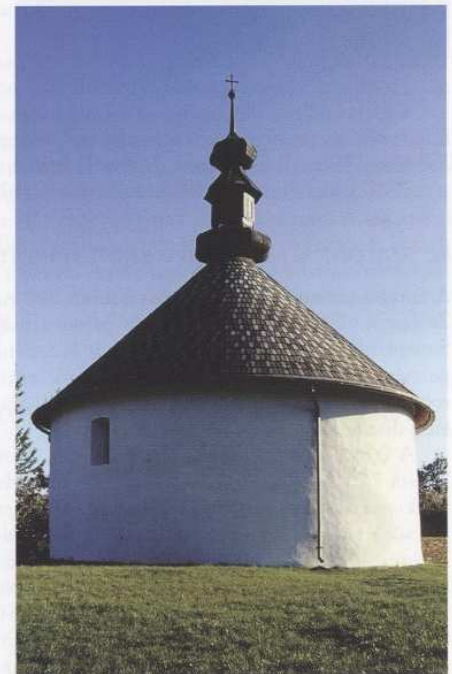
♦ **A Tari család**

Kálmán király felesége a szicíliai normann fejedelem: Roger gróf lánya volt. Kíséretében érkezett lovag Rátót és Olivér testvérpár. A Rátót-nem un. nádori ágából származott a Tari család. Birto-
kuk központja Tar volt. Itt épült fel az udvarházuk (romjai a templom mögötti dombon láthatók). Az Árpád-ház kihalása után a Rátót-Tari család Károly Róbertet támogatta a trónra Vencel cseh királlyal szemben. Zsigmond idején az 1300-as évek közepén Tari László már jelentős birtokokat szerez. Fia Tari Lőrinc az udvarban nevelkedik, írni-olvasni tudó, több nyelven beszélő, lovagias művelt ember; pohárnok-mester, fősáfár, majd ispán. 1403-ban a Zsigmond elleni összeesküvés idején a király oldalán áll, tetemes birtokadományban részesül, bárói rangra emelkedik. Zarándokútján és Zsigmond kísérelőjeként bejárja Cyprust, Krétát, Itáliát, Írországot, jár Aachenben és Avignonban, Velencében és a Konstanti Zsinaton. Tagja a Sárkányos Társaságnak. Fia Tari Ruppert tagja annak az öttagú küldöttségnek, mely meghívja Ulászló lengyel királyt a magyar trónra. Végig hűségesen szolgálja a királyt és országos méltóságokat tölt be: hevesi ispán, az országos tanács tagja. A Rigómezei csatában esett el. [Kozák K. (1963), Sedlmayr J. (1987), Cabello J. (1993)]

80. KISSIKÁTOR: SZENT MIKLÓS. ROTUNDA (HAVASBOLDOGASSZONY)
(BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN M.)

A falutól távolabb a „Kápolna-laposa” dűlőben kis domb tetején, a falu temetőjében áll ez a rotunda. Kívül-belül építészeti díszítőelem nélküli, szentély nélküli egyszerű körfal, melyen kör sátozott és azon kicsiny nyolcszögletű hagymakupolás huszártorony. Szokatlanul nagy méretű: átmérője 28 m, ehhez képest felmenő falai alacsonyak (jurtaszerű külleme van). Alapfalai 2 m. mélységben román koriak. A templomot az 1700-as években, majd az 1800-as években többször is felújították, végül barokkos jellegű formát öltött. 1865-ben eredeti titulussát is megváltoztatták: Havi Boldogasszony. Műemléki helyreállítása 1983-ban kezdődött. A földbe süllyedt templomot „kiemelték”, azaz a templom körüli területből lefaragtak; így a háromlépcsős lejárata megszűnt. A feltárásnál találtak egy 1312-es évszámmal ellátott kagyló alakú, kalapált ezüst keresztelő edényt. Festett kazettás mennyezetét restaurálás céljából elszállították (ezen életfa, lajtorján emelkedő lelkek, melyeket szarvasok kísérnek, fent madár... látható).

A Domaháza-Hangony útról szép távlati látványt nyújt a domb tetején a kis imola. Jellegzetes román kori tájba helyezés! [Marosi - Molnár (1962), Détsy M. (1988)]

Kissikátor: Szt. Miklós. Rotunda

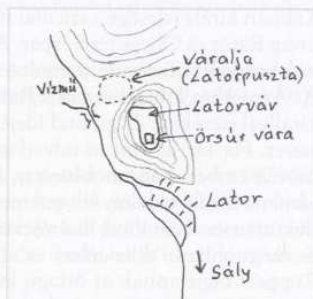
81. SÁLY-LATOR: SZENT MIKLÓS (?) ROTUNDA (BORSOD-ABAÚJ-ZEMLÉN M.)

Anonymus szerint Örsúr apjának Ócsádnak még maga Árpád vezér adományozott területet a Nyárad patak mentén, és azon a helyen, amit most Kácsnak neveznek. Örsúr és nemzetsége nagy területeket birtokolt Borsod megyében. Az elsődleges birtokközpont minden bizonnyal a Lator patak mentén fekvő Sály falu északi részét képező Lator település volt. Ennek vízfő nevű részén tárták fel a korai falu ez idáig 12 ház helyét és templomát. Ezzel egy időben vagy valamivel később épült meg a falu feletti dombon egy földvár a Várhegyen. A falut ennek megfelelően Váraljának nevezték. Örsúr nemzetsége ágakra szakadt. A helyben maradó ág magát Váraljainak nevezte, másik: a „Daróczi” ág áttelepült a szomszédos völgybe, Kácsra. (Ahol feltártak egy négyszögletes alapú lakótornyot és egy kora Árpád-kori hosszaház falköríves szentélyzáródású templomot, melyhez valamikor monostor is tartozott: Szent Péter Monostor) A Lator Várhegyen is feltárára került egy kör alapú lakótorny.

A Lator-Váralja település rotundáját a Rózsavár u. 61. telken tárták fel és visszatemették. Kisméretű, szentély nélküli rotunda, melynek feltételezett titulusa Szent Miklós. Belső átmérője 6 m. Nagyon korai rotunda, mint ahogy a Váralja település leletei is nagyon koraiak: késő avar, honfoglalás kori és kora középkori.

Lator régészeti leletei két szempontból is fontosak:

- Honfoglaló őseink nem mind voltak nomadizáló sátorlakók, hanem már közvetlenül a honfoglalás után földbe mélyített házakba, falvakba települtek.
- Lator egy honfoglalás kori vezéri nemzetség évszázadokon át megszakítás nélküli folyamatos birtoklásának helyszíne. [Valter I. (1963), Kozák K. (1968), Gádor J. (1978-79), Parádi N. (1982), Détsy M. (1988), Mesterházi K. (1985, 1986)]

TERKÉPVÁZLAT

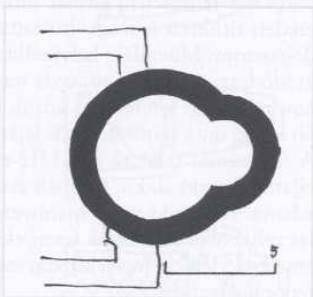
82. SZALONNA: ANTIOCHIAI SZENT MARGIT. ROTUNDA (BORSOD-ABAÚJ-ZEMLÉN M.)

A falu első írásos alakjai: Solana, Zolona, Solona, Zelenna, Zolonna. Temploma az 1332-37 pápai tizedjegyzékben Sancta Margarethe de Solana. A falu közepén, kis patak partján, kicsiny dombocsán áll hazánk egyik legszebb rotundája, mely kiemelkedik a többiek közül arányai, építészeti díszettsége és belső freskói révén.

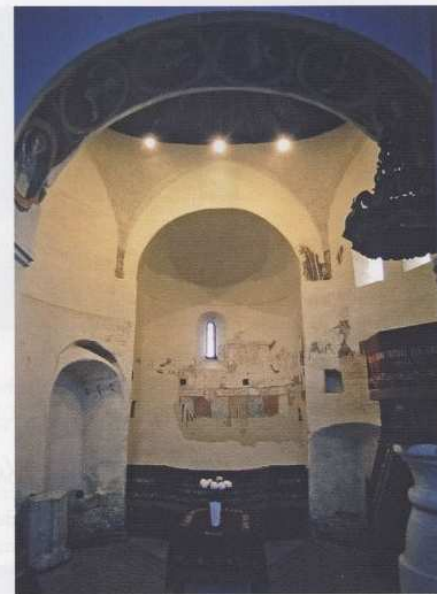
A 0,8 m vastag falú hajó átmérője 6,2 m, teljes belső hossza 7,75 m. Apszisa félkör alapú. Kívül karcsú téglapilíresek osztják felül páros ívekkel lezárt mezőre, melyekben lépcsőzött téglakeretelésű, román-ívű résablakok nyílnak. Az eresz alatt mintás rakású téglasávon gyémántmetszésű kőlapokból álló fríz fut körbe. A belsőben, a D-i falon XIII. századi freskómaradványok Antiochiai Szent Margit életéből (szépen restaurálva).

A XIV. században igénytelen, téglalap alapú hajóval toldották meg, miáltal a rotunda az új egyház kettős apszisa lett. A rotunda eredeti bejáratát az új hosszaház Ny-i homlokzatára helyezték át. A diadalívet 1426-ban Szepesi András mester festette ki (próféták mellképei, Isten báránya). A templomkertet kerítőfal veszi körül, belül régi temető és XVIII. századi fa harangláb. A templom 1598 óta a reformátusoké, akik a freskókat lemeszelték.

A rotunda nem egyszerű falusi plébániatemplom, igényessége alapján minden bizonnyal kegyűri alapítású. A szentély közepén lapos kő alatt sírűreget tárták fel, melyben három csontvázat

Szalonna: Antiochiai Szt. Margit. Rotunda

Szalonna: szentély

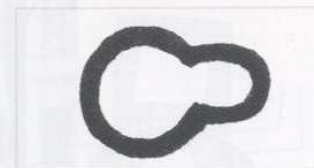
és egy hajtott szélű, vörös nemezkalapot találtak, ami egyértelműen kegyűri temetkezésre utal. A terület Örsúr nemzetségének birtoka volt (a nemzetség eredeti központja Lator volt, később Kács, l. Sály-Lator). A nemzetség egyik ága Szalonnán telepedett meg és építette a rotundát (kissé távolabb egy udvarházat). Ő vagy leszármazottja már Szalonnainak nevezte magát. A tatárok a települést feldúlták. Szalonnai a falut eladta IV. Béla bizalmas emberének, Tekus bánnak. Ennek harmadik leszármazottja István művelt ember, a padovai egyetemen tanult. Ő bővítéssel hosszaházzal a rotundát és látja el újabb falképekkel, továbbá szépíti az udvarházat és az ő adományából épült a Martonyi melletti pálos kolostor. [Szabó L. (1913), Szabó F. (1936), Dénes Gy. (1973), Kozák K. (1976, 1981), Kozák É. (1981), Détsy M. (1988)]

83. BOLDVA: ANTIOCHIAI SZENT MARGIT. ROTUNDA (BORSOD-ABAÚJ-ZEMLÉN M.)

A Bódva folyónál települt falu első írásos említése 1262-ből van. A pápai tizedjegyzékben: Beldor, Boldua, Bona néven szerepel. A rotunda alapjai a bencés apátság templom (1560 óta református) előtti parkban láthatók. Minden bizonnyal egyidőben épült a kolostorral (1175-80) a falu plébániatemplomának. Valószínűleg királyi alapítású volt (III. Béla).

A rotunda tekintélyes méretű. A hajó átmérője 12 m, a kissé nyújtott, patkó alakú szentély 5 m. Teljes belső hossz 15 m. 1773-ban az akkor már romos rotundát elbontották.

A műemlékek szerelmesei szívesen látogatják a boldvai bencés apátság templomát kivételes építészeti megoldásai miatt. A műemléki helyreállítás is szép, igényes munka. De azért is, mert valószínűleg itt írták vagy másolták a Pray-kódexet („Sacramentarium Bolvense”), melyben megőrződött elsőrangú nyelvemlékünk a Halotti Beszéd. De ebben a sacramentariumban őrződött meg a rotunda emléke is: a húsvéti szertartásnál előírják, hogy a körmenet a templom oltárától

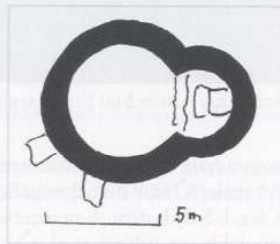
Boldva: Antiochiai
Szt. Margit. Rotunda

indul és a „Cum rex gloriae” antifonát énekelve érkezik a Szent Margit kápolnához. [Szabó F. (1913), Szabó L. (1936), Nagy H. Vladár (1983), Détshy M. (1988), Valter I. (1978, 1981, 1991)]

84. SÁROSPATAK: SZENT MIHÁLY. ROTUNDA (BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN M.)

A rotunda alapfalai a r. k. plébániatemplom déli homlokzata előtt találhatóak. 1965-ben találták meg és konzerválták. Fala 1 m vastag tört kő. Belső átmérője: 7,24 m. Pontosan keleti tájolású, apszisa patkóíves, benne falhoz kötött kőoltár. Bejárata DNy-on, kívül két támpillér között volt.

A kápolnáról okleveles adat nincs. Anonymus szerint Árpád e területet Ketelnek adományozta. I. András birtokcserével visszavásárolta, ezt követően tartósan királyi magánbirtok. Már I. András királyi udvarházat épített Patakon, később várat, feltehetően a közeli Bodrog-gázló fejeánél. Ekkor, a XI. században épülhetett a rotunda, mint Capella regia. (Az Anjouk idején is még „Regale Castrum Patak”-nak nevezik.) A királyi kápolna papjai előkelő családok leszármazottai voltak, nem a megyés püspök, hanem az Esztergomi érsek alá voltak rendelve. Ezt a királyi kiváltságot a később épült plébániatemplom is átörökölte. Ekkor a rotunda funkciója már keresztelő, vagy temető kápolna lehetett. Az 1737-es tűzvészben pusztult el. [Molnár V. (1966-67), Détshy M. (1972, 1988), Gervers- Molnár (1972)]

Sárospatak:
Szt. Mihály. Rotunda

III.1.h Hatosztású fülkekoszorús rotundák

Kiszombor-Karcsa-Gerény-Kolozsmonostor csoport

E négy rotundát az azonos alaprajz, azonos térkompozíció és azonos méretek kapcsolják össze. Különös jelentőséget az ad nekik, hogy kizárólag a Kárpát-medencében és annak is a keleti részén fordulnak elő, párjuk-előzményük Európában sehol nem található.

Közös jellemzőik:

Alaprajz: kívül kör köpenyfal, belül hat félkörív képez fülkekoszorút.

Térkomponálás: a fülkéket negyedgömb kupola boltozza. A fülkék találkozásánál képződött falsávokra hatszögletű lanterna emelkedik, melyet félgömb kupola boltoz.

Először ismertetjük a négy rotundát, azután összefoglaljuk az építéstörténetre vonatkozó ismereteinket.

85. KISZOMBOR: SZENT ANNA? SZENT MARGIT? ROTUNDA (CSONGRÁD M.)

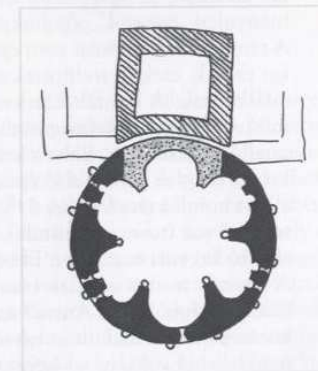
Zombor annak az Ajtonynak a birtokán van, aki Vidinben megkeresztelkedett ortodox szertartás szerint. Ajtony leverése után István ugyan rokonait meghagyta birtokaiban, de lehet, hogy királyi fennhatóság alá vonta Zombort. Az 1200-as évektől már Csanád leszármazottjai birtokolták.

Kiszombor: Szt. Anna. Rotunda

METSZET

ALAPRAJZ

Kiszombor: freskók a szentélyben

Első írásos említése 1247. Az 1334-es pápai tizedjegyzékben szerepel. A rotundát többször átépítették. Régészeti feltárással mégis sikerült a rotunda eredeti formáját és a későbbi átalakítások mikéntjét tisztázni.

1. Eredetileg kívül kör, belül hatfülkés (fülkekoszorús) centrális épület volt. Téglából épült. A kör külső átmérője 9 m. A köpenyfalán kívül a lábazattól csaknem az eresz magasságáig téglából épült félköríves faloszlopok (lizénák) voltak, melyek felül disztelenül végződtek. Belül eredetileg 6 fülke volt. A fülkék szabálytalan ívűek. A keleti fülke (a szentély) a legnagyobb, ettől nyugat felé a fülkék egyre kisebbek. Eredetileg a két déli fülkében páros részsűs ablakok voltak. Az ablakok részsűje az ablakpárkány alatt lefelé a padozatig folytatódik, ezáltal kis „ülőfülkék” alakulnak ki. Az ablakpárok között a padozattól az ablakok felső záródásáig egy-egy téglából épült, karcsú féloszlop emelkedik, melyek kis liliomszerű fejezetben végződnek. A fülkék felül negyedgömb boltozattal záródnak. A boltozatok a középtér felé egy-egy félköríves falsávval nyílnak. A fülkében a boltozat indításánál vízszintesen „farkasfog”-sor fut körbe. A fülkék találkozásánál képződött falpillérek egy-egy téglából rakott féloszlop díszíti (melyek utóbb épített bimbós fejezetben végződnek). A fülkék középtér felé nyitott félköríves falsávjain emelkedett a hatszögű tambur, melyet (Gerény analógiájára) félgömb kupola fedett. Felette bizonyosan körkörös sátorított volt.
2. A templom a tatárjáráskor súlyosan károsodott: tamburja és kupolája bedőlt, a fülkék boltozásai és a farkasfogak is károsodtak. 1247-56 között a Csanád nemzetség ágai osztozkodtak javaikon, az újjáépítésre feltehetően ez után került sor. A farkasfogakat javították, de a hiányukat „ivssorral” pótolták. A pótlást kissé „barkács” módon, nem pontosan illesztették. A tamburt és a kupolát nem építették vissza. A fülkék közötti féloszlopokra bimbós fejezeteket raktak, ezekről indították az új korbordákat, melyek fent közepén hatkaréjos rozettában találkoznak. A bordák közötti teret hat-szegmentes boltozattal fedték le. A külső köpenyfal mintegy 1,5 m-rel „felmagasodik” és onnan indul a tetőzet. Ezen a felmagasodó falon hat kis „szellőző” ablak van. Ebbe a kvázi „padlástérbe” D-Ny-on a köpenyfalban kis lépcső vezet fel. Lehet, hogy ez már az első építési periódusban is létezett, mint ahogy a feltárásnál előkerült a Ny-i homlokzat előtt egy 5×5 m-es, 1 m falvastagságú épület alapja. Ez valószínűleg „kaputorony” volt (tornyos rotunda), melyben lépcső vezetett fel a Ny-i fülke boltozatán valószínűsíthető kegyúri karzatához. Ebből a karzattól nyílt a padlástérbe vezető lépcső. (lásd Ják II.)
3. A szentély freskói minden bizonnyal ekkor készültek. Sem a képsor ikonográfiai programja (Szent Margit?, Szent Anna?) sem az egyes képek tényleges alakjai, sem a kifestés ideje vonatkozásában nem alakult ki egységes álláspont. A részletekbe és a talányokba, párhuzamokba nem belebonyolódva – a képsor az alábbi 5 képből áll (balról jobbra):
 - a) kép „Veronika kendője”. Ez bizonyosan egy előző képre rávakolt és ráfestett kép.

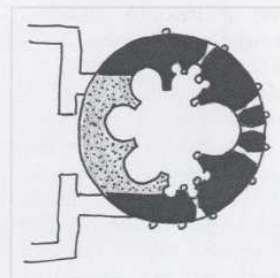
- b) Asszony két gyermekkel. (Mária Salomás?, Árpádházi Szent Erzsébet?, Szent Hedvig?)
 - c) Egy szent nő (Antiochiai Szent Margit?, Mária Magdolna?, Szűz Mária?)
 - d) Szent család „Mettercia”. (Szent Anna a trónuson, térdén Mária és Jézus)
 - e) Férfi szent (Lukács? Máté?, János?, Jakab apostol?) (utóbb a szentélybe ablakot vágtak)
3. A rotundát 1744-ban északon egy kápolnával, 1776-ban a Ny-i fülke elbontásával hosszaházas templomhajóval toldották meg. Minden bizonnyal ekkor készültek a boltozatok késő barokk naív népies freskói. (Mária mennybemenetele: nyilván utalás az új titulusra Nagyboldogasszony.)
 4. Végül 1910-ben a barokk templom helyére új, nagyméretű hajót építettek, mely szinte elnyomta a szentélyként megmaradt kis rotundát.
 5. Az 1975-83 közötti régészeti feltárás és műemléki helyreállítás során sikerült a rotundát a templomtól szétválasztani és valószínűség szerinti eredeti állapotára helyreállítani. [Dávid K. (1970, 1974, 1974), Györffy Gy. (1977), Erdei F. (1987)]

Kiszombor: kegyúri karzat és lépcsőfeljáró

86. KARCSA: SZENT MARGIT. ROTUNDA (BORSOD-ABAÚJ-ZEMLÉN M.)

Ez a kerek templom a későbbi hozzáépítések és durva átalakítások ellenére is hazánk egyik kiemelkedő műemléke. A karcsai templom magja egy kívül kör, belül hat félkörfülkés rotunda. Még az Árpád-korban nyugat felől hosszaházat építettek hozzá, ekkor a rotunda Ny-i karját alapokkal együtt megszüntették, a két szomszédos karját is szinte „kiegyenesítették”. De a K-i három karját sem úszta meg. Mindazonáltal a meglévő és rokonai ismeretében az eredeti építmény biztonsággal rekonstruálható volt. A téglából falazott körépitmény hengertagos lábazon nyugszik. Külső átmérője 7,8 m. Kívül téglából rakott hengeres féloszlopok tagolják a falat, melyeket felül ivsoros párkány zár le. E fölött „melyített tükörben” V alakban egymásnak támasztott téglából készült fogazat fut körbe. Belül a keleti fülke – a szentély – a többenél valamivel nagyobb szabálytalan ellipszis alakú (feltehetően szerkesztési-építési hibából adódóan). Mellette kétoldalt a megmaradt karéjok körívesek. A karéjok félköríveinek találkozási sarkainál hengeres féloszlopok voltak, melyeket egy későbbi átépítésnél 3 m magasságig elvéstek. A két karéj ívében egy-egy félköríves kis karéj bővíti a teret (feltehetően ilyen volt a többi karéj is). A szentélyben három, a két szomszédos karéjban egy-egy román résablak. Előkerült az eredeti kapu is, mely a D-Ny-i részen befalazva látható. A karéjokat negyedgömb kupola boltozta, ezeket felül hatszögű lanterna kötötte össze, indítása a faltöredékekből megállapítható volt. A lanternát félgömb kupola boltozhatta, ahogy Gerénynél látható. A bonyolult alaprajz, a karéjok faloszlopokkal és fülkékkel tagolt képzése fejlett építőről, építőműhelyről tanúskodik. A hosszaházat még a román stílus korszakában építették hozzá, több építési periódusban. Mesteri kváderfalazása, Ny-i béletes kapuzata szintén igényes építőműhelyre utal. A templom a XVII. században jelentősen károsodott,

a XVIII. században szinte már csak a falai álltak. 1767-ben barokk stílusban „helyreállították” Ekkor vésték vissza a karéjok pilléroszlopait, ekkor szüntették meg a lanternát és a kupolát. Az 1800-as években a templom leégett, igénytelenül állították helyre. Mintaszerű helyreállítása az 1970-es évek elején fejeződött be.

Van olyan hagyomány, hogy Karcsát a casertai származású olasz lovag, Rátold építtette lánya emlékére 1140-ben. Ennek a hagyománynak történelmi alapot adnak a közvetlen közelben a Hegyalján fekvő Olaszi, Olaszliszka helységek. Feltehető, hogy a lovagot kísérő talán éppen építő mesterek telepedtek itt le.

Általános vélemény szerint a rotundát a Johannita lovagrend építtette. III. Orbán pápa 1186-ban Karcsát a keresztes lovagok magyarországi házai között sorolja fel: „Ecclesia S. Margarethae de Charce”. IV. Béla oklevele 1238-ban „Monasterii de Harca” néven a keresztes lovagok magyarországi házai között említi.

Győrffy Gy. különvéleményt fogalmazott meg: szerinte Karcsát a II. Géza által alapított magyar lovagrend, a „Szent István király ispotályos kanonokrend” (Stephanita Lovagrend) építtette. Ennek rövid története: István király 1020 után megnyitotta az ország kapuit a szentföldi zarándokok számára, egyúttal több zarándokházat építtetett, egyet Jeruzsálemben: Monachorum cenobium. Ezt egy Petronella nevű magyar zarándokasszony 1135-ben egy ház vásárlásával bővítette, és a ház ispotályként kezdett működni. Az ispotályos lovagrendet II. Géza 1160-ban alapította. Központja Esztergom mellett Abony volt, melyet utóbb Szentkirálynak neveztek. A lovagrend sorsát homály fedi, valószínűleg beolvadt a Johannita lovagrendbe. Tény, hogy Karcsát a Johanniták eladták 1282-ben. (Súlyos vereségeket szenvedtek a Szentföldön, utolsó erődjüket Akkont 1291-ben feladták és Ciprusra, majd Rhodoszra, végül Máltára vonultak vissza.) Karcsa birtokosa 1285-ben már Roland nádor – a hosszház építését hozzá szokták kapcsolni.

Megjegyzés:

1. A hosszház stílusa az érett román korra jellemző, semmiképpen nem épülhetett 1285 után, amikor az országban az átmeneti stílus volt jellemző és a gótika bontogatta szárnyait.
2. A „tulajdonos” nem feltétlenül jelent „építtetőt”. Az építtető élhetett bármikor, akár 1100 előtt egy tehető „birtokos”, aki örökös nélkül kihalt. A birtok visszaszállt a királyra, aki adományozhatta akár a Szent Király lovagrendnek, akár a Johannitáknak. [Valter I. (1969), Kissné Nagypál J. (1971, 1971-72), Győrffy Gy. (1977), Détsy M. (1988)]

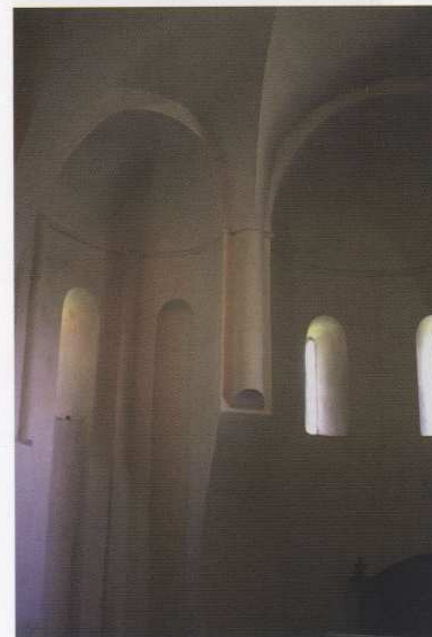
Karcsa: Szt. Margit. Rotunda

Karcsa: eredeti kapu

Karcsa: szentély és D-Ki fülke

Karcsa: szentély és É-Ki fülke

Karcsa: román kori hosszház kapuzata

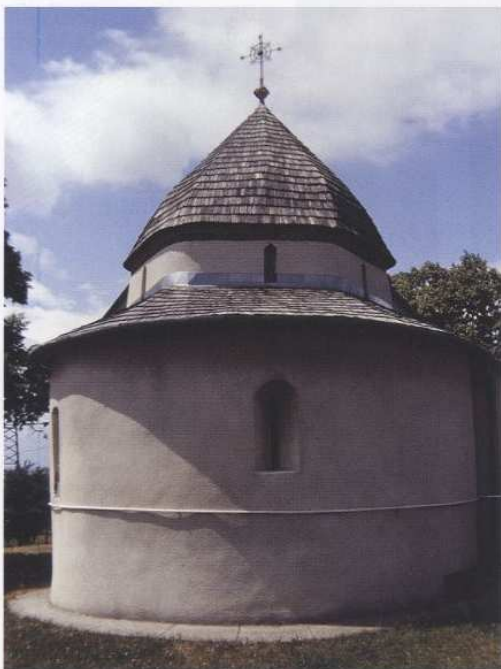
87. GERÉNY: SZENT ANNA. ROTUNDA (VALAMIKORI UNG VM.-MÁRAMAROS, MA HORJANY, UKRAJNA.)

A négy Kárpát-medencei hat fülkekoszorús („hatkaréjos”) rotunda egyik eredeti formájában legépebben megmaradt tagja. Mind építészeti formája, mind freskói miatt kiemelkedő jelentőségű műemlék! Felkeresése megéri a kalandos vállalkozást.

(Jegyzet: Ungvárhoz az 50-es úton közeledve a város határában jobbra a benzinkútnál találunk egy földes utat, mely jobb felé emelkedik a dombok között. Elhalad a régi Ungvár vára romjai mellett, és már látszik a mi templomunk jellegzetes homlokzata, elől kis huszártornyával.)

Az Ung folyó feletti dombon vannak a hajdani Ungvár várának (ispáni vár) dűledező romjai. Ezek fölött erdőszerű kaszálós emelkedés kis dombján áll a rotunda. Első okleveles említésben: „Gheren”. Építetőjét nem ismerjük (nem ismerjük az ispánokat, sem az Árpád-kori előkelőket). A várföldeket IV. László 1279-ben Aba nembeli Fintának adományozta, 1332-ben Róbert Károly a Drugeth családnak adományozta.

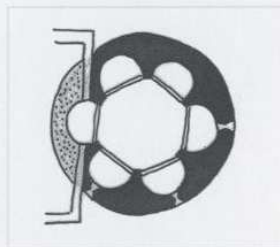
Maga a rotunda kívül szabályos kör alaprajzú. A téglából épült körfalon nincs semmilyen építészeti díszítő elem. A tambur párkánya alatt egyszerű fríz fut körbe. Eredeti résablakok a tamburon maradtak meg. Eredeti bejárata D-Ny-on volt, az egyszerű félköríves záródású kaput befalazták. Belül eredetileg hat fülke volt (később a Ny-i fülkét teljesen, a két szomszédját részlegesen elbontották). A K-i fülke, a szentély valamivel nagyobb a többinél. A fülkéket negyedgömb

Gerény: Szt. Anna. Rotunda

Gerény: freskók

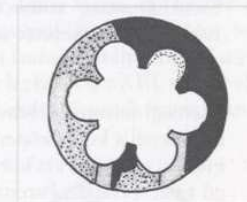
boltozat fedi. Középen hatszögletű tambur emelkedik, mely kupolaboltozatot tart. A rotunda külső átmérője 8,5 m, belső átmérője 6,5 m. A XIV. században a rotundát nyugat felől hosszabbal bővítették, a rotunda részleges elbontásával diadalívvel kapcsolták össze. Druget György főispán, országbíró 1354-ben elkísérte Nagy Lajost Itáliába, valószínűleg onnan hozott festőket, akik az egész belső teret kifestették korai trecento stílusban. A szentély boltozatában Majestas Domini Mandorlában evangelisták szimbólumaival Nap és Hold kíséretében.

A további apszidiolákban Trónoló Madonna a gyermekkel – angyalokkal, jelenetek Jézus életéből. A kupolában a 12 apostol erősen károsodott képei. A hajóban XV. századi freskók: Angyalí üdvözlés, Köpenyes Madonna, Kálvária, Krisztus az Élet Könyvével.

(Jelenleg a templomot ruszin görög-katolikusok használják, belül a hajó primitív ikonosztáztban „végződik”, azt megkerülve juthatunk be a rotundába. Tanácsos vasárnap 11 óra körül érkezni, Szentmise után a pap készségesen megmutatja a rotundát. Legutóbbi híradás szerint a templom már a római katolikusoké). [Marosi E. (1974), Berekszászi Gy. (2006)]

♦ Kolozsmonostor. Rotunda. (Részletesen I. Erdély)

Ez a negyediknek megtalált hat fülkekoszorús rotunda. Csak az alapok maradtak meg. Anyaga kváder kő. Kiszervezésében és méreteiben csaknem megegyezik a másik hárommal: [Dékány T. (1983)]

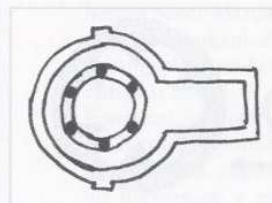
	Kiszombor	Karcsa	Gerény	Kolozsmonostor
Külső átmérő:	9,5	8,0	8,5	8,6
Belső átmérő:	5,25	4,5	5,1	4,2
Fülke sugara:	1,0-1,5	0,8-1,2	1,4	1,1
Anyaga:	tégla	tégla	tégla	kváderkő

A HAT FÜLKEKOSZORÚS ROTUNDÁK

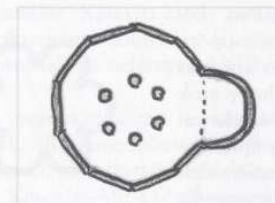
Mielőtt e különleges, egyedi rotundák kérdéskörét körüljáránk, sietve még egyszer leszögezzük: a hat fülkekoszorús rotunda Európában sehol nem fordul elő kizárólag a Kárpát-medence Árpád-kori építészetében.

1. Hatosztású terekről Csemegi J. (1960) írt részletgazdag, terjedelmes cikket.

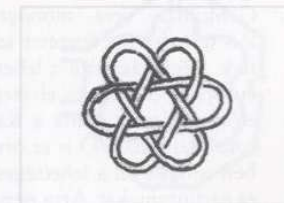
Az ókori, középkori centrális terek zöme 4-8-12-16 osztású. A 3-5-7-9-10-11 osztású tér ritka. A 6-osztású terek (hexagram) a késő antik építészetben bukkannak fel. Az európai romanikában a zarándoklatok és a templáriusok tevékenysége révén terjedtek el a XII-XIII. században és előképük a jeruzsálemi Dávid-moszké lehetett. Az európai példánál a hattásasú belső teret

LONDON

VLINDEN

HÁRMAS LÁNCFONAT

(hat oszlop vagy hat pillér, felette kupola) kívül ritkán kör, gyakrabban sokszögű köpenyfal vette körül. A belső oszlopos gyűrű és a köpenyfal közötti körbejárható teret dongaboltozat vagy keresztboltozatok fedték. Fülkekoszorú nem fordult elő.

A hexagram

- A zsidóságnál az istenség Jahve szimbóluma. Hatágú csillag.
- Az ősi hiedelemvilágban bajelhárító apotropaion.
- A kereszténységben ez a hiedelem módosul: a sötét, alvilági hatalmak rontó erejének hatástalanítása. Mindkét előzményt egybe konstruálták: a hexagramban az istenség szimbólum és a bajelhárítás egybe kapcsolódik.
- Szenháromság szimbóluma: 3 láncszem egybefonódása hatkaréjos szerkezetet ad.

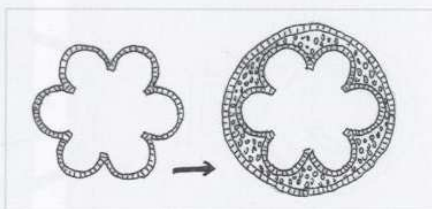
Csemegi felsorol néhány Adria-vidéki keresztelőkápolnát, melyeknél a külső köpenyfal nyolcszögletű, belül keresztelőkápolna medence vagy az azt körülfogó oszlopkoszorú képez hatszögű teret. (Trieszt, Parenzo, Aquileia, Salona.) Szép példái a középkori számmisztikus gondolkodásnak:

hatszög: bajelhárítás – Szenháromság
nyolcszög: Khreisztosz – megváltás

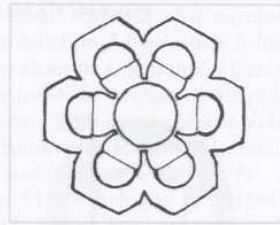
Csemegi J. megemlíti néhány kívül kör, belül nyolc fülkekoszorús rotundát (Würzburg, Altötting, Ludvigstadt, Brevnov), de a hat fülkekoszorús rotundák előzményeit, párhuzamait a kaukázusi örmény és grúz építészetben leli fel.

- Dávid K. Kiszombornál észlelte, hogy a külső falba két helyen szellőzőnyílást véstek. Mindkét nyílásnál a köpeny 40 cm mélysége után elválnak a belső faltól... Ebből és még néhány megfigyelésből arra következtetett, hogy az első építési periódusban hatkaréjos rotunda épült éspedig a XI. században a dalmáciai óhorvát hatkaréjosok mintájára. És csak később, a második periódusban a XIII. században épült körje a külső köpenyfal – és alakult ki a kör köpenyfalos fülkekoszorús kompozíció. (ld.: II. fejezet: Horvátország) Ez alapján – bár Dávid K. a többi rotundával nem foglalkozott – azt sugallta, hogy Karcsa, Gerény is a XI. században épült. Egyébként a feltevést a régészeti feltárás nem igazolta.

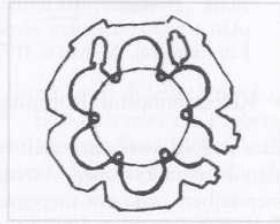
- G. Molnár Vera monográfiájában külön terjedelmes fejezetet szánt e csoportnak. Végigpásztázta a lehetséges antik és európai példákat és elvetette, hogy azok előképei lettek volna a Kárpát-medencei rotundáinknak. Ő is az örmény építészetben ismerte fel a lehetséges előzményeket és párhuzamokat. Arra nézve elbizonytalanodott, hogy az örmény-magyar kapcsolat

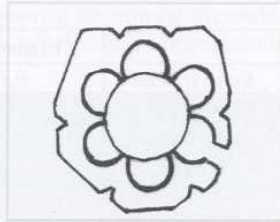
HATKARÉJOSBÓL HATFÜLKÉS (?)

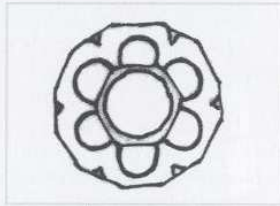
ARAGATZ (ÖRMÉNYO.)

ANI S. GRIGOR (ÖRMÉNYO.)

ANI: CITADELLA (ÖRMÉNYO.)

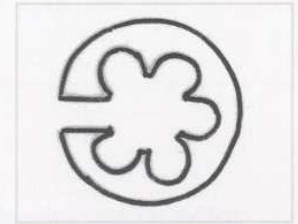
GOGUBA (ÖRMÉNYO.)

miként is jött létre. Feltételezett egy bizánci közvetítő szerepet, de mindjárt le is szögezte, hogy „sajnos az esetleges bizánci kapcsolatokat történeti adatok egyik hely esetében sem bizonyítják...”) Véleménye szerint elsőnek Kiszombor épült 1020-1050 között, majd a továbbiakat helyi építőműhely – „az eredeti mester vezetése nélkül” – építhette a XI. század második felében.

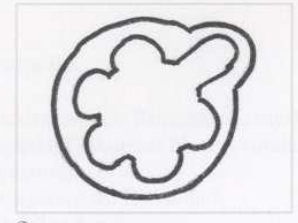
- Kozák K. terjedelmes közleményt szentelt a témának. (Kozák K. 1976-77) A korábban többek által felvetett kaukázusi kapcsolatot elvetette, mert az örmény és grúz épületek mind szépen faragott kváderkövekből épültek, míg a magyarországi fülkekoszorúsak mind téglából. Kiindulópontja, hogy Karcsát 1186 és 1282 között a Johanniták birtokolták, majd eladták Baksa nembeli Tamás Comesnek. Karcsát tehát 1173-86 között a Johanniták építették III. Béla király uralkodása idején. Érvelésének jelentős alappillére a három templom védőszentje: Karcsa: Szent Margit, Gerény: Antiochiai Szent Anna, Kiszombor: Védőszentjét nem ismerjük, a falképek közül a mettercia alapján (Szent Anna térdén Mária és Jézus): feltehetően Szent Anna volt a védőszentje. Anna és Margit pedig szorosan kapcsolódik III. Bélához. Béla Bizáncban nevelkedésekor jegyese volt Mánuel császár első lánya: Mária, aki később az antiochiai király felesége lett. A császár második lánya: Anna lett végül Béla első felesége, leányuk Margit. III. Béla második felesége Capet házbéli VII. Lajos francia király lánya Margit. Végül is Gerény építését 1186 körüli évekre, Kiszombor építését legkésőbb a XIII. század elejére valószínűsíti (megjegyzés: Gerény titulusa Szent Anna, de belül nincsenek Szent Annát ábrázoló freskók!). Az érvelés nem túlságosan meggyőző.

Az, hogy Karcsát 1186-tól a Johanniták birtokolták, még nem azt jelenti, hogy a rotundát ők építették volna. A falvakat, birtokokat általában templomukkal együtt adták, vették, adományozták. A Johanniták sem magyarországi egyéb birtokaikon, sem csurgói központjukban, sem sehhol Európában nem építettek hat fülkekoszorús rotundákat.

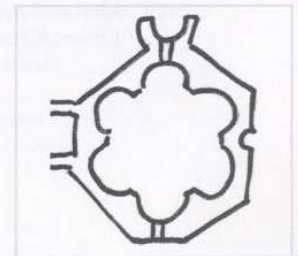
- Végül legutóbb Tóth S. 2004-ben részletesen foglalkozott a négy rotundával. Apró részletekbe menően tárgyalta az azonosságokat és különbségeket az alapozás, a felépítmény, az ajtó és ablaknyílások, a külső és belső falfelületek, tagoló elemek, a szerkesztés és méretek stb. vonatkozásában. Tanulmányából néhány megállapítást érdemes kiemelni:
 - Nem valószínű, hogy a négy épületet azonos építőműhely alkotta.
 - A megrendelői szándék tűnik egységesnek, de erre nézve megbízható adat lényegében nincs.
 - A Johanniták kérdésesnek elutasító álláspontra helyezkedik. Részletesen ismerte a magyar alapítású Stephanita Lovagrendre vonatkozó adatokat, de nem foglal állást a tekintetben, hogy Karcsát ténylegesen ők építették volna.
 - Az építés legkorábbi dátumát 1100 körülre sejteti (bizonyos építészeti elemek európai megjelenése, Álmos herceg Szent Margit tisztelete, Kálmán király zárai bevonulása alapján). A stíuselemek zöménél XII. századi hazai párhuzamokat sorol fel, de néhányat a XIII. századból is említi.
 - Építészeti előzmények vonatkozásában a kaukázusi példáktól elhatárolódik. Részletesebben foglalkozik két kis-ázsiai objektummal, mindkettő kívül kör, belül hatkaréjos: a grúz Kjugnisz-Alti (Törökországban: Oltu) és Miletosz: Baptisztérium. Megemlíti két-három

MILETOSZ

OLTU

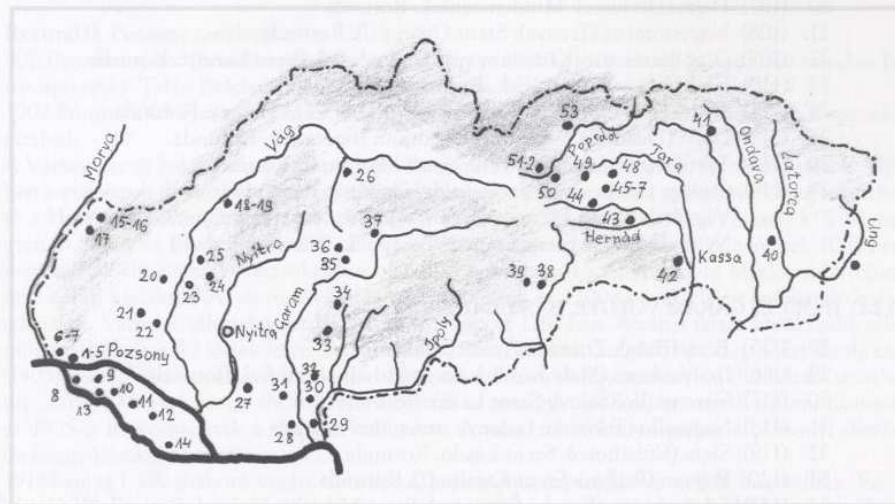
ZÁRA: DÓM-BAPTISZTÉRIUM

konstantinápolyi hatszögre szerkesztett karéjos rotundát, de ezeket „ősmintáknak” tekintik. A dalmáciai hatkaréjosok közül kiemeli a zarái dóm baptisztériumát (a II. világháborúban súlyosan károsodott), melynek karéjai felett emelkedő hatszögletű dob képezi Gerény (és vélhetően Karcsa) előzményét. Ámbár a külső köpenyfal nem kör, hanem szabálytalan hatszög.

- „...Karcsa, Gerény, Kiszombor tehát – a latin keresztény térség keleti szélén – úgy tűnik, e különleges épülettípus jóformán utolsó fennálló középkori maradvékainak lelőhelye Európában. És e helyeken – amelyekhez negyedikként hozzákapcsolható Kolozsmonostor is, ahol a maradványok már nem emelkednek a felszín fölé – a típus sajátos magyar változatokban tűnik fel.”

[Csemegi J. (1960), Gervers-Molnár (1972), Kozák K. (1976, 1977, 1982), Tóth S. (2004)]

III.2. Rotundák és centrális templomok a jelenlegi Szlovákia területén, Felvidék

III.2.A CSALLÓKÖZ ÉS MORVA VÉGEK

1. (88) Pozsony: Rotunda a Szent Szalvator (Szent Megváltó) templom mellett
2. (89) Pozsony: Rotunda a Szent Miklós templom mellett
3. (90) Pozsony: Rotunda a Szent Márton Dóm Szent Anna kápolnájában
4. (91) Pozsony: Szent Lőrinc (?). Rotunda
5. (92) Pozsony: Szent Jakab (?). Rotunda
6. (93) Dévény-vár: Titulusa ismeretlen. Trikonchás kápolna.
7. (94) Dévény-vár: Titulusa ismeretlen. Rotunda
8. (95) Horvátjárfa (Bratislava – Jarovce): Patrocinium ismeretlen. Rotunda (Karner) Püspöki, Pozsonypüspöki (Bratislava – Podunajské Biskupice) Nem rotunda Deáki (Diakovce) Szűz Mária templom. Nem rotunda.
9. (96) Csütörtök (Štvrtok na Ostrove): Patrocinium ismeretlen. Rotunda ?
10. (97) Nagypaka (Veľká Paka): Szent László kápolna. Oktogon ?
11. (98) Egyházkarcsa (Kostolné Kračani): Szent Margit. (?) Kápolna. (Rotunda ?)
12. (99) Alistál (Hroboňovo – Dolný Štal): Patrocinium ismeretlen. Karner.
13. (100) Gútor (Hamuliakovo): Szent Kereszt templom. Oktogon (?)
14. (101) Kolozsnéma (Klížska Nemá): Őrangyalok. Rotunda.
15. (102) Szokolca (Skalica): Szent György. Rotunda
16. (103) Szokolca (Skalica): Szent Anna kápolna. Oktogon
17. (104) Holics (Holic). Oktogon

III.2.B VÁG-VÖLGY ÉS NYITRAI-MEDENCE

18. (105) Trencsén - Rotunda I.
19. (106) Trencsén - Rotunda II.
20. (107) Dejte (Dechtice): Mindenszentek. Rotunda
21. (108) Nagyszombat (Trnava): Szent György (?). Rotunda
22. (109) (Vág-)Keresztúr (Križovány nad Dudvámom): Szent Kereszt. Rotunda.
23. (110) Jalsó (Jalšovce): Szentlélek. Rotunda.
24. (111) Nyitrasárfő (Nitrianska Blatnica - Jurko): Szent György. Rotunda.
25. (112) Ducó (Ducové-Kostolec). Patrocinium ismeretlen. Rotunda.
26. (113) Túrocszentmárton (Martin): Szent Márton. (?) Rotunda
27. (114) Özdöge (Mojzesovo): Szent András apostol. Rotunda ?
Vágújhely (Nové Mesto nad Váhom): Szűz Mária templom. Oktogon
Nyitra (Nitrava) Szent Emmerám kápolna. Nem rotunda (?)

III.2.C IPOLY ÉS GARAM VÖLGYE, BÁNYAVIDÉK

28. (115) Bény (Biňa): Tizenkét Apostol. Rotunda.
29. (116) Ipolykiskeszi (Malé Kosihy): Szent Mihály arkangyal. Rotunda
30. (117) Garamsalló (Šalov): Szent László. Rotunda
31. (118) Nagysalló (Tekovské Lužany): ismeretlen rotunda
32. (119) Szete (Kubáňovo): Szent László. Rotunda.
33. (120) Bagyan (Baďan): Szent Katalin (?). Rotunda.
34. (121) Selmečbánya (Banská Štiavnica): Szent Mihály arkangyal. Rotunda (Karner).
35. (122) Kőrmöcbánya (Kremnica): Szent Mihály - később Szent András. Rotunda, (Karner).
36. (123) Jánoshegy (Kremnické Bane): Keresztelő Szent János. Rotunda.
37. (124) Besztercebánya (Banská Bystrica): Szent Mihály (?). Rotunda (Karner).

III.2.D HERNÁD-VÖLGY ÉS KÖRNYÉKE, SZEPESSÉG

38. (125) Sívete (Šivetice): Antiochiai Szent Margit. Rotunda
39. (126) Kisperlász (Prihradzany): Szent Anna. Rotunda.
40. (127) Nagymihály (Michalovce): Szent Mihály (?) Rotunda
41. (128) Kurima (Kurima): Szűz Mária. Rotunda.
42. (129) Abaszéplak (Kassa-Krásna nad Hornádom): Patrocinium ismeretlen. Rotunda
43. (130) Prakfalva (Prakovce): Szent Ludmilla (?). Rotunda ?
44. (131) Haraszt (Chrašť nad Hornádom): Legszentebb Szentháromság. Négykaréjos tornyos rotunda.
45. (132) Szepeshely - Szent Márton kolostor rotundája (Pazica)
46. (133) Szepeshely - Szent András. Rotunda
47. (134) Szepeshely - Szűz Mária születése. Rotunda ?
48. (135) Szepesmindszent (Bijacovce): Szent Kozma és Damján. Rotunda.
49. (136) Lőcse (Levoča): Szentlélek. Rotunda (?)
50. (137) Lándzsásótfalu (Hörka-Kišovce): Szent Mária Magdolna. Oktogon.
- 51-52. (138-139) Sztójany (Poprád-Stojany): I-II. Szent Antal. Rotunda és oktagon.
53. (140) Podolin (Podolíne): Szent Mária - később Szent Anna. Rotunda (oktagon).

III.2.a Csallóköz és a morva végek

POZSONY (BRATISLAVA)

Rotundák Pozsony területén:

907 Brezallavspure (Braszlav vára? Ez az azonosítás széles körben elterjedt, azonban minden bizonnyal téves. Talán Breclavval kellene megfeleltetni.)

1002 Poson, 1098 Presspurc, 1142 Poson, 1808 Pozsony, 1937 Bratislava (Vratizslavból etimologizálva).

A Várhegy az új kőkorszak óta lakott hely. Birtokolták a rómaiak, avarok, frankok, szlávok. 907-ben a magyarok itt verték szét az egyesített német-bajor sereget, és ez a „pozsonyi” csata tekinthető a Honfoglalás záróakordjának. A Magyar Királyság már korán erősséget épített ki a Várhegyen és ez lett az István király által alapított Pozsony vármegye központja. A németek 1052-ben nem tudták elfoglalni. A tatároknak is ellenállt. A Várhegy tövében a Szent Miklós suburbium már korán kialakult. Az óváros fejlődését fellendítették az 1200-as évek elején betelepülő bajor telepések. Városi kiváltságlevelet III. Andrástól kapott 1291-ben. A város falain kívül újabb települések (külvárosok) jöttek létre: Szent Mihály, Szent Lőrinc, Széplak stb. Zsigmond király óta (1405) szabad királyi város, Vitéz János alapította a Pozsonyi Egyetemet (1467). Mohács után az un. „királyi Magyarország” fővárosa, itt tartották az országgyűléseket, itt őrizték a Szent Koronát és 1835-ig itt koronázták a magyar királyokat. A magyar reformmozgalom a pozsonyi diétán (országgyűléseken) bontakozott ki.

1918-ban az I. világháború végén csehszlovák légionáriusok puska lövés nélkül megszállták. Ezt a birtokbavételt a trianoni békediktátum jogállapottá változtatta, és az egész Felvidékkel együtt elszakította az anyaországtól. Az önálló Szlovákia megalakulása óta Bratislava néven annak fővárosa.

I. (88) ROTUNDA A SZENT SZALVATOR (SZENT MEGVÁLTÓ) TEMPLOM MELLETT

A Várhegyen a vártól keletre elterülő teraszon a Szent Szalvator templom mellett volt ez az apszis nélküli körépitmény. (A Szent Szalvator templomot 1221-ben lebontották.) A körépitményt az 1960-as években találták meg. Alapja a terepszint alatt 4 m-re terjed és építéskor megromgáltak egy korábbi temetőt. A „rotundát” termésköböl rakták. Belső átmérője 3,5 m, falvastagság 1,6 m. Belül nem találtak csontokat, tehát nem karner volt. Építési ideje mindenképpen XI. századi, funkcióját tekintve megoszlanak a vélemények:

- a) Ez lett volna az erősség mellé épített első egyház - korai rotunda, talán még István idejében a vár ura építette. Később épült mellé a Szent Megváltó egyház - mely 1100 körül épülhetett és a káptalan egyháza volt.
- b) A Szent Szalvator templom mellé épült „keresztelő” egyház.
- c) A Szent Szalvator templom mellé épült „harangtorony” - kampanile (Megjegyzés: a Kárpát-medencében nem épült egyetlen harangtorony sem. De az alapozás mélysége mégiscsak megfontolásra késztet!)

Pozsony: Szt. Salvator. Rotunda

2. (89) ROTUNDA A SZENT MIKLÓS TEMPLOM MELLETT

A Várdomb keleti lejtőjén volt az első település, a „Váralja: Suburbium castris Poseniensis, Videlicet villa Sancti Nikolai.” Ennek a településnek a temploma lehetett az a rotunda, melynek titulusa is feltehetőleg Szent Miklós volt, és amelyről a település is kapta a nevét. Alakja és mérete is korai, XI. századi építést valószínűsít. Később épült mellé a ma is álló Szent Miklós templom elődje, melyet 1161-ben Pálffy Pál özvegye kezdett építtetni. E templom mellett, tőle északra találták meg a rotunda alapjait. Kőből rakták, helyenként opus spicatum (halszájka mintás) téglafalazással váltakozva. Belső átmérő: 5,33 m, falvastagság: 103 cm. Környező sírok a XI. századból. A XIII. században a padozat kimélyítésével csontkamrává alakították és szellőzőnyílásokat építettek.

3. (90) ROTUNDA A SZENT MÁRTON DÓM SZENT ANNA KÁPOLNÁJÁBAN

A Várhegyről 1221-ben a Szent Szalvator prépostsági egyház letelepült a városba és felépült az új Szent Szalvator, a Vödrici kapu mellett. A román stílusú templom mellé épült egy rotunda, de nem kizárt, hogy már korábban ott állt a rotunda, mint az óváros egyik korai egyháza, és a mellé épült a Szent Szalvator. A Szent Szalvator templomot a gótikában teljesen átépítették és új patrocíniuma Szent Márton lett. A szentély északi falához építették a XV. században a Szent Anna kápolnát. A Szent Anna kápolna alatt találták meg a rotundát az 1930-as években és a feltárását 1971-ben fejezték be. A rotundába a Szent Anna kápolnából lehet lejutni (feltehető, hogy a rotunda is Szent Annának volt szentelve).

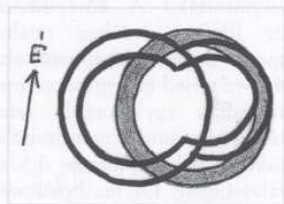
A rotunda belső átmérője 4,5 m, az alapfal vastagsága 90 cm. A felmenő falat faragott kővekből rakták és 5,6 m magasságban maradt meg. A rotunda kétszintes volt, alsó szintje 2,5 m magas volt, és nyilvánvalóan csontház-karner funkciót szolgált. A felső kápolna boltozása nem maradt meg.

4. (91) SZENT LŐRINC (?) ROTUNDA

Az óváros Szent Lőrinc kapuja vezetett a Szentlőrinc külvárosba, mely nevét nyilván a Szent Lőrincnek titulált templomáról kapta. A templomot lebontották. A régi vásárcsarnok előtti téren a lebontott Szent Lőrinc templomtól délre tártak fel több egymásra épült centrális templomot.

A legelső rétegben találtak egy apszis nélküli körépitmény északi részének egy szegmensét, melyből szerkesztéssel állapították meg az alakját, méretét. Belső átmérője 6,3 m, az alap szélessége 100 cm.

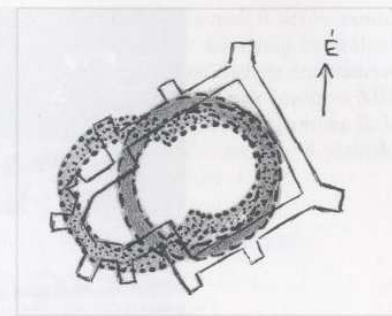
Feltehető, hogy ez volt a Szentlőrinc település első plébániatemploma. De az is lehet, hogy az 1100-ban már biztosan megépült Szent Lőrinc hosszhasas templommal egyidőben épült melléje, mint keresztelőkápolna vagy temető-kápolna. Körülötte 4 m mélységben 34 csontvázat tártak fel.

5. (92) SZENT JAKAB (?) ROTUNDA

A rotunda írásban először 1324-ben említett „plebania ecclesie Sancti Laurenti” azaz Szent Lőrinc plébánia mellett állt, attól délnyugatra. Régészeti feltárásnál tisztázódott, hogy az előbbieken említett első rotunda elbontása után, annak helyére épült, szentélye a rotunda ívére került.

A hajó belső átmérője 5,9-6,3 m, falának vastagsága 100-120 cm. Az apszisban a malterpadlózatban egy 1230-1250 közötti bécsi Pfenniget találtak. Ez a rotunda lehetséges építési idejének legkésőbbi dátuma. M. Vanco karnernek nevezi, bár nincs adat arra, hogy kétszintes lett volna. Később, a gótikus korban, e két rotunda fölé két újabb kápolnát építettek. [T. Stefanovicová – Fiala (1967), T. Stefanovicová (1993), A. Vallasek (1999), V. Mencil (1968), A. Bagin (1990), Hosso-Lesák (1999), T. Stefanovicová (1996), Szabó Cs. (1944), A. Fiala (1999), D. Karinková (2000), Szénássy Á. (2003)]

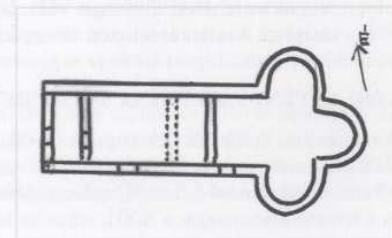
• Dvény-vár (Bratislava – Hrad Devín)

A Morava (Morva) folyó és a Duna összefolyásánál emelkedő várhegy régóta lakott terület. Az évtizedek óta folyó régészeti feltárás során felszínre kerültek leletek az új kőkorból (Kr. e. V-IV. évezred), bronzkorból, vaskorból, keltáktól és germánoktól. Kr. u. I. századtól rómaiak építettek ki erődítményt a hegyen. A IV. századtól kora keresztény leletek is előkerültek. A népvándorlás népei után szláv népek telepedtek meg. A Fuldai-évkönyv írja, hogy 864-ben a frank Lajos király ostromolta a morva Rastislav herceget a Dowina-nak nevezett várában. Ebből a korból egyetlen objektum, a „trikonchás kápolna” maradt az utókorra.

6. (93) DÉVÉNY-VÁR: TITULUSA ISMERETLEN. TRIKONCHÁS KÁPOLNA

Az objektumnak két részét lehet elkülöníteni:

- Ház vagy hosszház: 5,4×11,35 m. Az alapozáson a felmenő fal kezdete is megmaradt, falvastagság 60-75 cm. Két eredeti és egy később épült harántfal osztja cellákra. Építését idejét a IX-X. századra határozták meg.
- Ehhez szervesen kapcsolódik egy szabályos „cella trichora” alapfala az előbb leírt épülettel azonos falvastagsággal. A fal anyaga durván faragott kő.

Dvény: Trikonchás kápolna és Rotunda

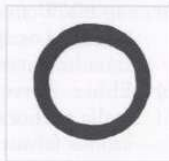
Dévény: Trikonchás kápolna

Körülötte IX. század második feléből származó sírokat tártak fel. Mindez alapján morva építkezésnek tartja a szakirodalom. Funkciót tekintve megoszlanak a vélemények:

- Hosszházás, három szentélyfejes templom. Hasonló templomok Dalmáciában, Macedóniában találhatóak
- Egybeépített palota és kápolna. Ilyen komplexum Európa-szerte és pl. a Lengyel fejedelemség területén is több épült. Pusztán a trikonchás kápolna számít egyedinek. A Lengyel Fejedelemségben fejedelmi ill. püspöki székhelyen is épültek palota+kápolna együttesek. (ld. ott) Mindezek alapján lehetséges, hogy morva (Rastislav) fejedelmi palota vagy püspöki palota lehetett (880-ban VIII. János pápa a morva egyházmegyét három püspökségre osztotta – talán ez lehetett az egyik püspök székhelye?)

7. (94) DÉVÉNY-VÁR: TITULUSA ISMERETLEN. ROTUNDA

A trikonchás épülettől délnyugatra tárták fel ennek a szentély nélküli kör alakú építménynek az alapjait. Az alap vastagsága 120 cm, a felmenő falé 80 cm. Belső átmérő 6,5 m. Körülötte több száz sírt tártak fel. Építési idejét és a temető leletanyagát a X-XII. századra határozták meg.

Dévény: Rotunda

A Honfoglalás után fontos határvédő funkciója volt a Dévény Várhegynek (Cseh – pontosabban a Morva hercegség és Osztrich – később Ausztria és a Magyar Királyság határainak találkozási pontján, egyben Pozsony elő-erődítményeként). A korábbi temető helyén temetkeztek továbbra is, és a rotunda temetői kápolnának épülhetett. A várhegy csúcsán csak később a XIII. században épült ki a királyi kövár, melynek magja a hatszögletű, háromszintes öregtorony. [I. L. Cervinka (1928), Placha – Hlavicova (1990, 1999), K. Zurowska (1983), Zurowska – Rodzinska (1993), Rodzinska – Chirazy (2000), Kozák K. (1984-85), Szénássy Á. (2003)]

8. (95) HORVÁTJÁRFALU (BRATISLAVA – JAROVCE): PATROCINIUM ISMERETLEN. ROTUNDA-KARNER

A falu első írásos említése a II. Endre által alapított lébényi apátság birtokainál található. A feltűnően kicsiny rotundát a falu temetőjében találták meg 1982-ben. Az alapok 150 cm-re mélyedtek a földbe, faragott kőből rakták. Vastagsága 60-65 cm, belső átmérője 2,4 m. Belül sok emberi csontot találtak. Az északnyugati falon kicsiny résablakot találtak. Az építmény ezen része tehát szellőzőnyílással ellátott csontkamra volt. A felső szint felmenő fala is megmaradt 30 cm magasságig. A felső szint padozatát képező gerendák helyét is megtalálták a falban. Ez alapján bizonyított, hogy kicsiny kétszintes épület volt, alul csontház, felül kápolna – tehát valódi karner. Minden bizonnyal a XII-XIII. században épült. [V. Turcan (1986)]

♦ Püspöki, Pozsonypüspöki (Bratislava – Podunajské Biskupice). Nem rotunda

Korábbi fejezetben írtuk, hogy a frank-hűbéres avar fejedelemségben püspökség létesült, melynek székhelye Vetvár, azaz Püspöki volt. Ennek emlékét őrizheti Püspöki neve és kivételezett helyzete a magyar egyházszervezetben. Ipolyi A. írja: „...mint régebbi időből, mint az esztergomi érsek birtoka és tartózkodási helye ismeretes. Okiratilag, mint az érseki népek és hűbérnökök tartózkodási telepe említettik. Kiváltságos plébánia (exemptus egyház) az egyházmegye plébániái között nem szerepel...”

Mindazonáltal a régebbi időkre vonatkozó régészeti lelet nem került elő. Első temploma 1221-ben épült: Szent Miklós püspöktemplom. A település első írásos neve is ez időből való: Puspuk (később 1262: Pispuky, 1419: Psepik falva, 1773: Püspöki...). A román kori templomot a XIV. században gótikus stílusban átépítették. (Mások úgy tudják, hogy Vetvár Mosonmagyaróvárnál volt – lsd. ott.) [Püspöki – Nagy (1985)]

♦ Deáki (Diakovec): Szűz Mária templom. Nem rotunda.

Több szerző ismét és ismét a rotundák között említi Deákit, mint egy korai rotundát. Ennek azonban mind ez ideig nincs régészeti megalapozottsága. Az első templom kora Árpád-kori, már 1103-ban említik írásban. Egyhajós, szentélye félköríves záródású. Jelenleg az 1228-ban épült háromhajós bazilika oldalkápolnája. Sajnos ez elé 1875-ben Schulek Frigyes tervei alapján új neoromán hosszházat építettek.

9. (96) CSÜTÖRTÖK (ŠTVRTOK NA OSTROVE): PATROCINIUM ISMERETLEN. ROTUNDA (?)

A helység első írásos említése 1217, amikor II. András király vásárjogot adott Sebej comesnek. (1248: Cheturttukhel, 1283: Chuturtuk... 1773: Csötörtök, 1945: Csütörtök.)

A községben álló, zömében gótikus kéttornyú templom alapjai román koriak. 1885-ben Ipolyi-Stummer még leírta a Szent Jakab templom mellett lévő kör alakú építmény romjait. Leírta, hogy mind ennek a rotundának, mind a jelenlegi Szent Jakab templom román kori falának építéstechnikája azonos. Ez a rotunda tehát vagy karner, vagy baptisztérium volt. Egyébként semmi adat nem utal arra, hogy kétszintes karner lett volna. A rotunda nyomtalanul eltűnt, régészeti feltárás nem történt. Építési korát illetően csak találgatni tudunk. Alaposan feltételezhető,

hogy a helység már tekintélyes méretű kellett legyen 1217-ben, amikor csütörtöki napokon vásárt tarthatott. Ebből kiindulva akár már a XI. században megépülhetett. [Ipolyi – Stummer (1885), Borovszky S. (1896), B. Varsik (1984), V. Turcan (1986), Vályi A. (1996), Szénássy Á. (2003)]

10. (97) NAGYPAKA (VELKA PAKA): SZENT LÁSZLÓ KÁPOLNA (OKTOGON ?) HEXAGON ?

A helység első írásos említése 1007-ből: villa Paka, 1367: Ighazas Paka, 1493: Nagh Pathaka, 1789: Elő Paka, 1808: Nagy Paka...

Több helyen idézett 1007-ből való megnevezés: „Papulia de villa Paka Sancte Ladislai” – nyilvánvalóan téves, hiszen Lászlót 1192-ben avatták szentté. (Az idézés szerző nélkül történt, de eredetije megtalálható: Ipolyi Arnold: Magyar műemlékek 1.: Csallóköz (1859). Itt egyértelműen egy 1390-es okiratra hivatkozik, mely említi a Szent László egyházat.) A falu nevét németül Kapelnnek mondták, leírása szerint „kápolna alakú, hatszögű kis épület” – később nyolcszögletűnek írja – mely az akkori templom sekrestyéje a déli oldalon. „... tömör és magasságához képest mód nélkül vastag, alacsony falakkal... tömören és durván alakított oldaltámfalakkal...” a XIII. század végi átmeneti ízlésűnek, keresztelő egyháznak vagy karnernak véleményezte. Régészeti feltárás sajnálatos módon nem történt, holott 1937-ben jelentősen átépítették a templomot. Jelenlegi alakja alapján bizonyosan hexagon volt. [Ipolyi – Stummer (1885), Güntherova – Mayerova (1969), Szénássy Á. (2003)]

Nagypaka: Szt. László. Hexagon (?)

11. (98) EGYHÁZKARCSA (KOSTOLNÉ KRAČANI): SZENT MARGIT. (?) KÁPOLNA (ROTUNDA ?)

A templomra csak írásos forrásból következtethetünk, régészeti feltárás nem történt. A helység első írásos neve 1212-ből „Villa Corcha”. A falu jelenleg fennálló Szent Bertalan plébániatemploma 1812-20 között épült egy régebbi, minden bizonnyal a román korban épült Szent Bertalan helyére. III. Honorius pápa 1187-es bullája ír a falu Szent Bertalan plébániatemploma mellett álló Szent Margit templomról. Későbbi vizitációk jegyzőkönyvei is megerősítik e templom, vagy kápolna létezését. Ipolyi Tamás esztergomi érsek 1308-ban írt okirata szerint a Szent Bertalan templomnak volt oldalkápolnája. Későbbi feljegyzések egy kis kápolnát említenek, amely a Somogyi család sírhelye volt. Ipolyi A. szerint karner lehetett (bár karnerek építése inkább 1200 után vált gyakorlattá). [Ipolyi A. (1859), Kovicovicá – Puskarova (1969), Szénássy Á. (2003)]

12. (99) ALISTÁL (HROBOŇOVO – DOLNÝ ŠTAL): PATROCINIUM ISMERETLEN. KARNER

Csak említésből ismert rotunda. Eredetileg királyi birtokon, méntelepen épült. A helység első említése 1254: Staul, 1260: Alistal, 1347: Staul Inferior. Az 1694-es Canonica vizitáció írja, hogy Szent Márton mellett egy régi kápolna és alatta egy csontház (ossarium) látható. („Antiqua

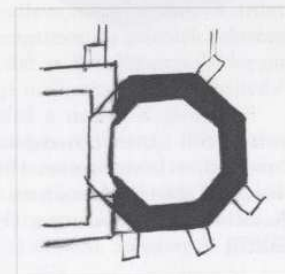
Capella sub adhus ossarium videtur”) Ipolyi Arnold ez alapján feltételezte, hogy a ma is fennálló gótikusan átépített templom mellett egy román kori csontház, karner állott. Régészeti feltárás ez ideig nem történt. [Ipolyi – Stummer (1885), Gervers – Molnár (1972), Szénássy Á. (2003)]

13. (100) GÚTOR (HAMULIAKOVO): SZENT KERESZT TEMPLOM. OKTOGON (?)

A falu első írásos említése 1249: Guttor, később 1287: Gwttor, 1437: Guthwzregh, 1773: Guttur, 1880? Gútor. A falu Árpád-kori temploma a XIII. század közepén épült szentélyből téglalap alapú hajóból és toronyból áll. Építőanyaga 7×12×25 cm téglá. A kutatások szerint alapja régebbi eredetre utal, alighanem még a román korban több átépítést megért.

A szentély jelenleg a nyolcszög három oldalával zárul, de lehetséges, hogy eredetileg nyolcszögű önálló kápolna volt (oktogon). Boltozata eredeti román dongaboltozat, félkörívű diadalívvel kötődik a hajóhoz. Dongaboltozatát körben a fal mentén párkány szegélyezi. A szentélyt három keskeny, félkörívvel záródó román ablak világítja meg (hasonló három ablak van a hajó déli falán is). Kívül a tető alatt igen szép ívsor és fogazat fut körbe (és ugyanez folytatódik a hajónál). Belül XIV. századi falfestmények borítják a szentélyt (bibliai jelenetek), melyek a diadalíven keresztül a hajó falán is folytatódnak.

Szép a hajó déli falán az eredeti félköríves bélletes portál és szépek a torony kétpilléres román ablakai. Összességében a mintaszerűen restaurált templom a Felvidék egyik legszebb román kori egyházi épülete. [Petrovay-Lucna (1999), Szénássy Á. (2003)]

Gútor: Szt. Kereszt. Oktogon (?)

Gútor: szentély

14. (101) KOLOZSNÉMA (KLIŽSKA NEMÁ): ÓRANGYALOK. ROTUNDA

A helység neve 1226-ban: Nema, 1460-ban: Kolosnema, 1877-ben Kolosnéma. Az eredeti rotunda a jelenlegi református templom keleti záródása. Régészeti feltárás nem történt, így nem tudni, hogy az enyhén ovális rotundának volt-e szentélye. Jelenleg sík mennyezetet fed. A rotunda nagyobbik átmérője 5,8 m, falvastagság cc. 0,9 m. Feltehetően a XII. században épült.

A helység 1094-ben a bakonybéli monostor birtoka volt („inter possessionem Monasterii de Bakonbél et Lovász-patom Hieronymi Kolos de Néma”), 1268-tól a komáromi vár tulajdona lett. [Kovicovicová – Puskarova (1969), Szénássy Á. (2005)]

Kolozsnéma: Órangyalok. Rotunda

15. (102) SZAKOLCA (SKALICA): SZENT GYÖRGY. ROTUNDA

A helység neve első írásos említésben 1217-ben Zaculcza, majd 1256-ban: Zakolcha, 1431-ben: Galicz, 1773-ban: Skalicza... végül 1863-ban Szakolca.

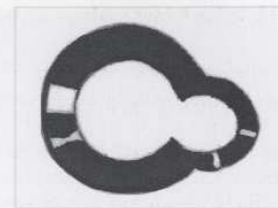
A rotunda a város „várdomb” nevű részén, egy kis dombon áll, közvetlenül a városfalak és a városkapu szomszédságában.

Sajnos a régészeti feltárás csak részleges volt és eleve ideológiai irányultságú – így először csak az ismert (és nem ismert) részletekre kell szorítkoznunk. Az épület alapja feltűnően vastag: 170-180 cm. A hajó 140-150 cm-es vastagságú fala innen emelkedik és képez egy szabályos kört. A kör belső átmérője 5,7 m. A lábazat feltűnően széles – kiterjed az alapozás pereméig. A felmenő falat faragott kváderkövekből rakták. A jelenlegi falmagasság felétől felfelé másfajta falrakási technika figyelhető meg és a kövek sem olyan szépen faragottak. A félköríves szentély alapozása más technikával épült, az alapot „szárazon rakott kövekből” képezték, a felmenő fal vastagsága lényegesen kevesebb: csupán 90 cm. Nem bizonyított, hogy a hajó és a szentély falazása szervesen

Szakolca: Szt. György. Rotunda

kapcsolódna – mindezek alapján feltehető, hogy először egy apszis nélküli rotunda épült, majd utóbb épült hozzá a szentély. Végül a harmadik fázisban a hajót – a barokk korban – felmagasították (kétszintes épület lett), és akkor kapta a jelenleg is látható harang alakú tetőzetet. Mindezzel együtt az összbenyomás rendkívül harmonikus és a Kárpát-medence egyik legszebb rotundájának tekinthető.

16. (103) SZAKOLCA (SKALICA): SZENT ANNA KÁPOLNA. OKTOGON

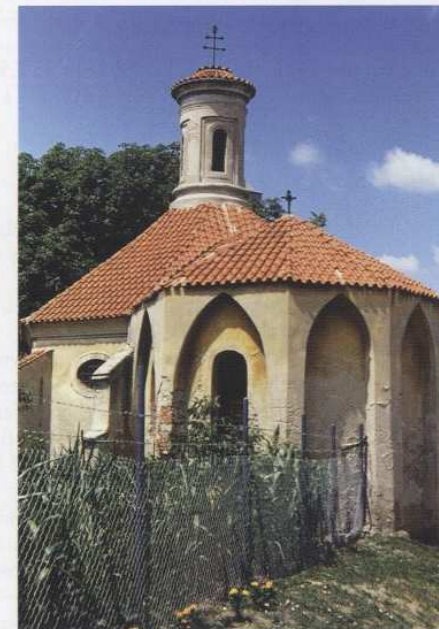
A város Szent Mihály plébánia temploma mellett áll kis park közepén. Általában XIV. századi gótikus épületnek szokták leírni, holott támpillérei nincsenek, és román ablakok is megmaradtak. Nyilvánvalóan késő román átmeneti stílust képvisel. Funkcionálisan tipikusan keresztelő kápolna. Szakolcát Nagy Lajos király emelte szabad királyi város rangra. [Gerevich T. (1938), A. Merhautova (1970), Tothová (1974), K. Guth (1924-25), Kozák K. (1984-85), Szénássy Á. (2003)]

17. (104) HOLICS (HOLIC). ROTUNDA

Az Árpád-korban Szakolca közelében a morva határt védő várlánc egyike itt épült (Borostyánkő, Fehérkő, Detrekő, Éleskő, Korlátkő, Jókő, Berencs, Holics, Szakolca, Oroszlánkő). A holicai „vizivár” alapjaira később kettős várfalakkal övezett reneszánsz várkastély épült. Fejéregyházának nevezték. A város dombra épült plébániatemplomtól délkeletre a temetőben található a temetőkápolna. Támpillér nélküli, oktagonális hajójához furcsa kis poligonális szentély csatlakozik. Régészeti feltárás nem történt, állapota elhanyagolt. Nyilván késő román – kora gót átmeneti stílust képvisel.

Szakolca: Szt. Anna. Rotunda

Holics: Oktogon

III.2.b Vág-völgy és Nyitra-medence

TRENCSÉN (TRENČÍN): ISMERETLEN TITULUSÚ VÁRKÁPOLNA. ROTUNDA I., II.

A Trencsén-vár magja 1026-42 között épült határvár. A Szent István által alapított megyei szervezet Trencsén vármegye központja, a megyéispánság központja. A várat 1302-ben László (Vencel) király (1301-1305) Csák Máténak adományozta. Ez a Vencel, aki II. Vencel cseh király fia volt, László néven lett magyar király (V. László) III. András halála, tehát az Árpád-ház kihalása után. Ugyanis IV. Béla ükunokája volt és jegyese III. András lánya. Közte és Róbert Károly között hatalmi harc dült. A Károlyt támogató VII. Bonifác pápa Lászlót 1303-ban eltította a királyi cím viselésétől. Vencel – László így kénytelen volt lemondani a magyar királyságról és a koronázási jelvényekkel együtt Csehországba távozott. Apja halála után, 1305-ben III. Vencelként cseh és lengyel király lett. 1036-ban meggyilkolták. Mivel gyermeke nem volt, vele kihalt a Prsemysl dinasztia.

Trencsén várat Károly Róbert ostrommal foglalta vissza Csák Máté rokonától, a cseh Sternbergi Istvántól 1321-ben. Ettől kezdve ismét ispáni székhely. Mindenkori várnagya a nemesi vármegye alispáni tisztségét viselte.

Első írásos említése: 1111 – „zobori oklevelek”. (A zobori bencés apátságot István király alapította, védőszentje Szent Ipoly. A kolostor Nyitra mellett a Zobor-hegyen települt. Ennek a kolostornak volt tagja Zoerard-András és társa Benedek, akik a kolostor közelében remetéskedtek. Mindketten 1010 táján haltak vértanúhalált. Mindkettőjüket a Nyitrán, a Szent Emmerám templomban temették el. 1083-ban avatták őket szentté.)

A Trencsén vár magja egy „lakótorony”-szerű épület és a rotunda. A torony eredetileg egy alacsonyabb, 8×8 m négyzet alapú kőből rakott építmény, melyet 1260 táján falaztak körül téglával és emelték meg a jelenlegi magasságig. A rotundának két építési fázisát állapították meg:

18. (105) TRENCSÉN – ROTUNDA I.

Kívül egyszerű kör, melynek belső átmérője 7,5 m. Kőből rakott falának vastagsága 65-70 cm. Keleti szentélye un. kosáriréses, tehát a rotunda a belső apszisú csoportba tartozik. A szentélyrész 3,5 m széles.

19. (106) TRENCSÉN – ROTUNDA II.

Második építési periódusban ezt a rotundát belső négylevelű löherévé, azaz tetrakonchás rotundává alakították át oly módon, hogy belül négy sáv-blokkot építettek és négy faloszloppal egészítették ki. A konchák átmérője átlag 3,5 m.

A rotunda körüli sírokban talált mellékletek és Kálmán király (1095-1114) pénzérméi alapján a temetkezés a XII. század elejére tehető.

A régészeti feltárás 1972-ben történt, a helyreállítás és rekonstrukció évtizedek óta húzódik.

A Szlovák kutatók a torony-rotunda együttest nem ispánsági várnak, hanem valamiféle udvarház jellegű építménynek tartják, és többen felvetették „nagymorva” eredetét: „A rotunda méretei és építési technikája több nagymorva rotundára is tipikus – Ducové, Staré Mesto, Levý Hradec, (Megjegyzés: a „méret” vonatkozása! Mikulcice IX.: 5,1 m, Levý Hradec: 6 m, Staré Mesto: 6 m, – szemben Trencsén: 7,5 m).

Az alaprajz vonatkozása: Kívül kör, belül kosáriréses rotunda a morva és a korai cseh anyagban nincs. Viszont Magyarországon: Nádasd, Nyárkútrét, Kerekegyháza-Fülöpszállás. Utóbbi hajójának belső átmérője: 7,5 m. A kora Árpád-korban torony építmény + rotunda található: Székesfehérvár – Szent Péter és Pál, Veszprém – Szent György, Abasár és Kiszombor.)

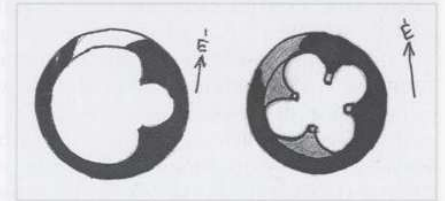
Több kutató úgy vélekedett, hogy a IX-X. században épült első rotundát a XI. század elején építették át tetrakonchássá és ekkor titulusa Szent Zoerard és Benedek lett volna. A probléma

Trencsén: Rotunda helyreállítás közben

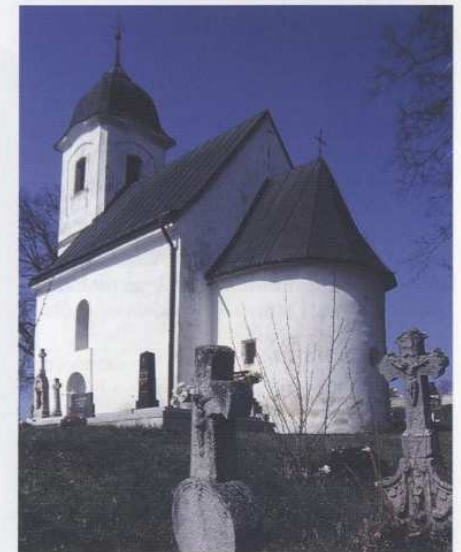
csak az, hogy a két remete-vértanút 1083-ban avatták szentté – templomot tehát csak ezt követően lehetett nekik szentelni.

Jó lenne végre a szakmai álláspontokat ideológiai eszméktől és téveszméktől függetlenül régészeti és történelmi tényanyagra alapotlan megfogalmazni. [T. Nesperove (1974), V. Jankovic (1978), Fügedi E. (1986), Kozák K. (1984-85, 1986), M. Vanco (1999)]

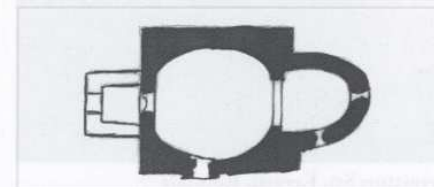

20. (107) DEJTE (DECHTICE):MINDENSZENTEK. ROTUNDA

A helység első írásos neve 1258: Dekce, majd 1280: Dekbe, 1449: Dechta, 1553: Dyechtycz, 1880: Dejte. Templomát a Batthyány-féle canonica visitatio szerint 1172-ben építették. A templomocskát a falu temetőjében található. Az eredeti templom több vonatkozásban is egyedi – ami kívülről szinte nem is látszik. Kívülről szokásos egyhajós, hosszsház, nyújtott félköríves szentélyű falusi templomnak látszik. Homlokzati tornyát 1741-ben építették hozzá. Alaprajzáról kiderül, hogy a hajó enyhén téglalap: 8×8,4 m. Belül a kör alapú hajó kissé ellipszisbe megy át (6,15×6,30 m). A hajót kupola boltozza. A szentély diadalívvel kapcsolódik a hajóhoz. A szentély nyújtott és félkörívvel záródik. A nyújtott szakasz félköríves dongaboltozása negyedgömb boltozatba megy át. A hajóban és a szentélyben román kori és kora gótikus falfestményrészletek kerültek felszínre. Eredeti bejárata délen volt, többször átépített portálnak tűnik. [Simoncic – Baso (1997), St. Orisko (2000), Ludwig E. (2000), Szénássy Á. (2003)]

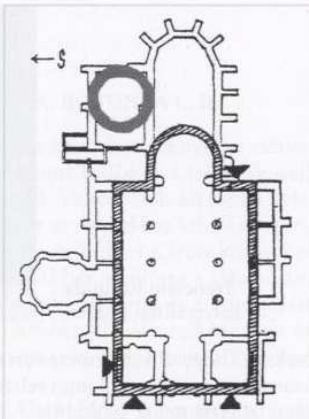
Dejte: Mindenszentek. Rotunda

21. (108) NAGYSZOMBAT (TRNAVA): SZENT GYÖRGY (?). ROTUNDA

A település neve írásban először 1211-ben jelenik meg: Sumbot. (1238: Sumbotthal, 1240: Turnaw, 1267: Tirnauia, 1773: Nagy-Szombatt...)

A mára megsemmisült rotunda a román kori Szent Miklós templom mellett állt, a szentélytől északra. A hosszaházas román stílusú templomot 1380-ban átépítették háromhajós, gótikus bazilikává – ez a ma is látható Szent Miklós templom. A rotunda valószínűleg még egy ideig, mint oldalkápolna fennállott, és talán temetkeztek bele vagy csontháznak használták. 1618-29 között elbontották, és helyére építették a sekrestyét. 1777-80 Canonica Visitatio még említést tesz róla és akkor még állt a sekrestyében a Szent György oltár. 1956-ban a mai templom szentélyének északi falában megtalálták a rotunda eredeti bejáratát. Nem tudni, hogy a rotunda a helység első egyháza volt-e vagy a román kori hosszaházas Szent Miklós templommal egyidőben épült-e. Ez esetben keresztelőegyház vagy karnier lehetett a funkciója. A rotunda alapjait 2008-ban megkezdett ásítás során a jelölt helyen megtalálták. Belső átmérő: 6,8 m, anyaga kő. [H. Radváni (1967), J. Rohacz (1989), B. Puskarova (1993), Szénássy Á. (2003) Kozmuvá (2008)]

22. (109) (VÁG-)KERESZTÚR (KRIŽOVÁNY NAD DUDVÁHOM): SZENT KERESZT. ROTUNDA

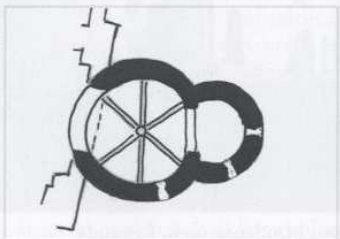
A helység a rotunda patrocíniumáról kapta nevét: 1296-ban Keriestur, 1773-ban Keresztur, 1913-ban Vágkeresztúr. Temploma 1390-ben Santa Crux.

A rotunda kívül és belül nagyon arányos és tetszetős, a többszöri átépítések sem változtatták meg lényegesen az eredeti térélményt.

A kerek hajó szélesebb alapon 1 m vastag téglafalból épült. Kívül egyszerű lábázat és felül téglából rakott profilírozott fűrészes párkány fut körbe. Belső átmérője 5,4 m, hatrészes ék alakú profilírozású bordás boltozat fedi. Eredeti kapuja a déli falon volt. A szentély patkóíves, falvastagsága 1,25 m, negyedgömb kupola boltozza. Északi falában a pasztofórium helyén arab számokkal festett évszám: 1246.

Vágkeresztúr: Szt. Kereszt. Rotunda

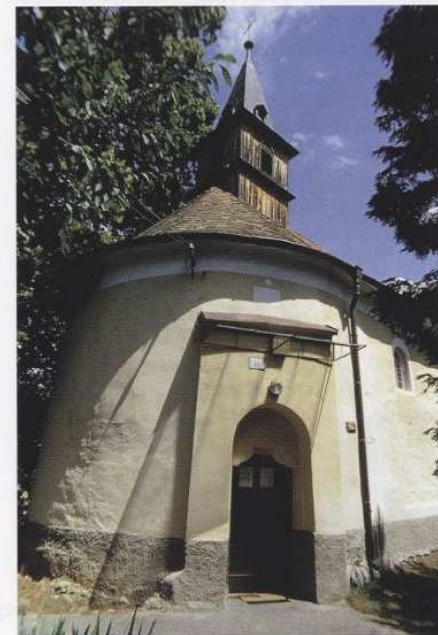

Építési idejét legkorább a XII. századra teszik (ez esetben az 1246-os évszám egy későbbi átépítést vagy kifestést jelez), de valószínűbb a XIII. század eleji időpont, amikor a Deákin, Zobordarázson, Somorján is működő építőműhely tevékenységéhez kapcsolható. Kozák szerint a helység a kereszties lovagok tulajdona volt, róluk kapta a nevét. A keresztiesek építő tevékenységét a Kárpát-medencében számos „keresztúr” összetételű helységnév őrzi.

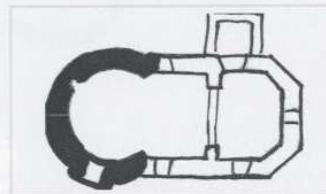
1760-ban nyugati részéhez barokk hosszaházas templomot építettek, melynek a rotunda a szentélye lett. 1938-ban a barokk templomot elbontották és egy új háromhajós templomot építettek, melyhez ma oldalkápolnaként kapcsolódik a rotunda. [V. Mencil (1937), Gervers – Molnár (1972), Kozák K. (1976-77, 1982), Ludwig E. (2000), Szénássy Á. (2003)]

23. (110) JALSÓ (JALŠOVÉ): SZENTLÉLEK. ROTUNDA

A község neve írott forrásokban 1352-ben: Wlisen, 1356-ban: Jelsew. A rotunda egy kis várdombon áll, melyet ez idáig régészetileg nem kutattak. Mindazonáltal a források úgy szólnak róla, mint a Galgóci vár tartozékáról. A rotunda eredetileg szentély nélküli egyszerű kör volt (?), belső átmérő 6,25 m, falvastagság 1 m. Eredeti félköríves bejárata délen nyílt, kis falkiugrás közepén. 1813-ban keleten hosszaházát építettek hozzá, mely poligonális szentélyben végződik. Építési idejét illetően megoszlanak a vélemények, feltehetően a korai, XII. századi rotundák közé lehet sorolni. [M. Kropilák (1977), Ludwig E. (2000)]

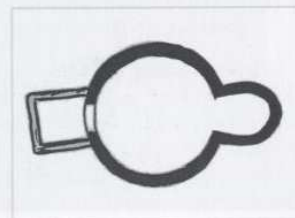
Jalsó: Szentlélek. Rotunda

24. (111) NYITRASÁRFÓ (NITRIANSKA BLATNICA - JURKO): SZENT GYÖRGY. ROTUNDA

A mai Nyitrasárfótól 5,5 km nyugatra az Inovec hegység Marhát nevű erdős domb oldalán egy elpusztult település egyetlen megmaradt emléke a Szent György rotunda. Körülötte száz sírból álló temetőt tártak fel (XI-XIII. századi leletekkel). Sárfő első írásos megjelenése 1185-ben Sarfew, 1773-ban Sárfeő...

A rotunda szabálytalan kör alapú hajójának belső átmérője 7,1746 m, patkó alakú apszisának átmérője 3,23 m. Falát terméskövből rakták szabálytalan sorokban, falvastagság 70 cm. A déli falszakaszon középkori freskó maradványai láthatók. A barokk korban nyugati homlokzatához tornyot építettek. A temető leletei alapján a rotunda korai, még a XI. században épülhetett. [N. Slivka (1986), A. Ruttkay (1977, 1978), Ludwig E. (2000), Szénássy Á. (2005)]

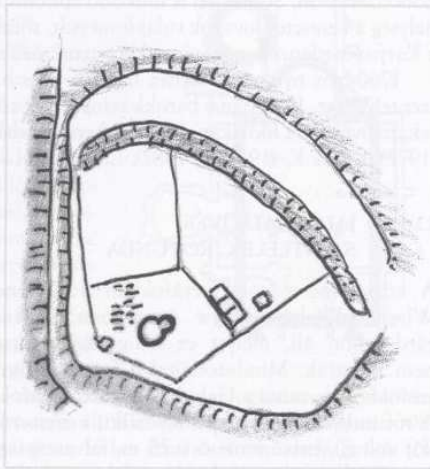

25. (112) DUCÓ (DUCOVÉ-KOSTOLEC): PATROCINIUM ISMERETLEN. ROTUNDA

A Pöstyéntől északra fekvő Ducó község melletti Kostolec nevű magaslat platóján 1968-ban tárták fel a körtemplomból és egyéb építményekből álló együttes alapjait egy kisméretű földvárban.

A rotunda alapját termésköböl rakták, 0,9 m vastag, melyen a felmenő fal indítása 0,7 m vastag. Belső átmérő 7,3 m, patkó alakú szentélye 3,6 m széles, teljes belső hossz 11 m. A rotunda mellett világi jellegű épület maradványai és terrazzo padlójának töredékei kerültek elő. Az együttes körül tekintélyes méretű temetőt tártak fel. Az egészet fal vette körül. A sírmellékletek közül a cseréptöredékeket a IX-X. századra, tehát morva időkre határozták meg, ami alapján szlovák régészek az egész együttest egy morva főúr erősített lakosztálynak tartják, mely a IX. század második felében épülhetett. (A terület már a kőkortól lakott volt, a halstadti kultúra idejéből is vannak leletek.)

A sírokban I. István és I. László idejéig fordultak elő pénzérmék, ez alapján a rotunda vagy a kora Árpád-korban épült, vagy a már fennálló rotundát tovább használták. A temető mérete alapján „udvarház” és „magánkápolna” mellett bizonyosan falusi plébániatemplom funkcióját is ellátta. [A. Ruttkay (1976), T. Stefanovicá (1990), Kozák K. (1984-85), Ludwig E. (2000), Szénássy Á.]]

TÉRKEPVÁZLAT

ROTUNDA

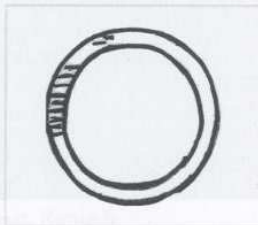
26. (113) TÚROCSZENTMÁRTON (MARTIN): SZENT MÁRTON. (?) ROTUNDA

A helység neve 1264-ben Zenthmarion, 1284-ben Villa Sancti Martini. A helység XIII. századi Szent Márton temploma északkeleti sarkánál bukkantak rá véletlenül egy kör alakú épület alapjainak csekély részére. A kör átmérője cc. 5,8 m, falvastagsága 60-70 cm. Körülötte temetkezési helyet tártak fel XI-XII. századi leletekkel. Ez alapján feltételezik, hogy ez a rotunda a XI. században épült, patrociniuma Szent Márton volt, majd később település alakult ki körülötte, melyet a templom védőszentjéről neveztek el. [Budinsky - Kricka (1944)]

27. (114) IZDEG VAGY ÖZDÖGE (MOJZESOVO): SZENT ANDRÁS APOSTOL. ROTUNDA(?)

A helység írásos formában 1273-ban Izdegeg, 1290-ben Izded, 1382-ben Ezdege ..., 1808-ban Özdöge, 1945-ben Izdeg. 1273-ban Pethen nagyúr birtoka volt, később a Ghymes vár uradalmához tartozott.

Az elpusztult rotundáról tárgyi emlékünkhöz nincs, csak írásos adatok utalnak valamikori létezésére, mégpedig az 1773-as esztergomi érsekségi összeírásból (Acta Cassae parochorum): „ecclesia

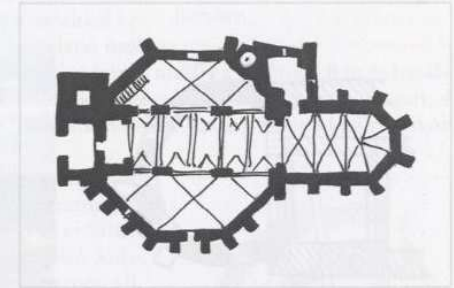
antiqua ad formam ovalem rotunda ...antiquissimae structurae...”. Régészeti feltárás nem történt. A falu jelenlegi temploma sokszögű szentéllyel zárul. [Güntherová - Mayerová (1968), M. Slivka (1986), Szénássy Á. (2005)]

♦ Vágújhely (Nové Mesto nad Váhom): Szűz Mária templom. Oktogon

A helység első említése IV. Béla 1256-ban kelt oklevelé: „Villa nostra regia Ujhely”. 1263-ban a pannónhalmi bencések kezdték építeni a plébániatemplomot, melyet az Ágostonosok nagyméretű oktogonná építettek át. A z óváros közepén erődítményben álló oktagon már egyértelműen gótikus ihletésű és nem is illik az Árpád-kori anyagunkba. Pusztán a teljesség kedvéért említem, és mert ritka példája, hogy az antik oktagon típus még a gótikában is túlélt. (A templom ÉNy-i falánál a korábbi román kori építmény részletei látszanak.) [Ludwig E. (2000)]

♦ Nyitra (Nitra): Szent Emmerám kápolna. Nem rotunda (?)

Többen felvetették, hogy a Várhegyen a Szent Emmerámnak szentelt templom szentélye eredetileg rotunda volt. Ez régészetileg nem igazolódott, a Szent Emmerám kápolna egyhajós, patkóíves szentélyű templom volt. Minden bizonnyal korai, talán még Szent István idejében épült, hiszen Szent Emmerám tisztelete Gizellán keresztül jelenhetett meg, lévén ez a szent Bajorország védőszentje. Nyitra fontos morva központ volt. A morva város a Várhegy alatt a Nyitra folyó partján volt a mai városközpont alatt. Árokkal védett, föld-fa szerkezetű sánc

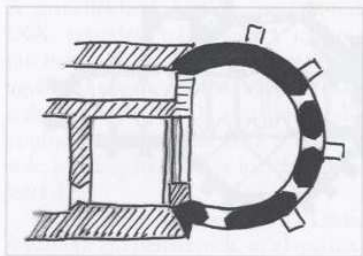
Vágújhely: Szűz Mária. Oktogon

Vágújhely: román kori portál

fogta körbe. Minden bizonnyal ez volt Rasztyiszlav és Szvatopluk központja, és itt volt Method ellenlásának Wichingnek is a püspöki székhelye. A Várhegyen is találtak a morva időkől várfalat.

Nyitrát a honfoglalás után is folyamatosan lakták. Több temetőt tártak fel. Az Isván által szervezett Nyitra vármegye központja a Várhegyen jött létre. Erős falak védték, melyek részben a morva falra épültek rá. Minden bizonnyal ebben a várban történt Vazul megvakítása.

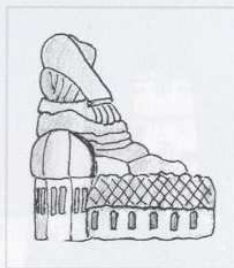
ALAPRAJZ

Nyitra: Szt. Emmerám. Rotunda (?)

A nyitrai püspökséget Kálmán király alapította 1110 táján. Ekkor, vagy ezt követően, kezdett épülni a kis kápolna mellé, több fázisban, a ma is látható püspöki székesegyház, melynek a Szent Emmerám templom oldalkápolnája lett (titulusa kibővült az akkor szentté avatott két remetével: Szent András és Benedek).

A Szent Emmerám kápolna rotunda voltával kapcsolatban figyelemre méltó az a kis kőfaragvány-töredék, amit 1933-ban a helyszínen feltárásakor találtak. Ezen egy rotunda és hozzá csatlakozó épület (palota) látható. Hasonló palota+kápolna együttest ismerünk: Dévény triconhás templom, Eger rotunda, Veszprém rotunda I. Mindhárom valószínűleg püspöki palota és kápolna együttes volt. A szobor töredék jellegzetes donátor ábrázolás. A templom felett a donátor keze és lába látszik (István?, Kálmán?), persze a szlovák régészek Pribinát látják benne. [Kozák K. (1984-85), Ludig E. (2000), Szénássy Á. (2005)]

DONÁTOR-SZOBOR TÖREDÉK

III.2.c Ipoly és Garam völgye, bányavidék

28. (115) BÉNY (BIŇA): TIZENKÉT APOSTOL. ROTUNDA

A helység első okiratos említése 1135: Byn („Byn praedium iuxta fluvium Goron”). Később 1295: Been, 1349: Obeen, 1401: Oben, 1808: Kisbény..., majd Nagybény és Kisbény. A rotunda először okirat 1391-ben említi: „eclesia parochialis sine turris”.

A rotunda a falu közepén a Szűz Máriának szentelt premontrai apátság templom előtt áll. Kívül egyszerű, dísztelen, nemes arányú kör, építészeti tagolatlan. Délnyugaton egyszerű bélétes román kori portál, keleten három román bélétes résablak. Jelenlegi tetőzete barokk. Az alapozás 160 cm vastag, terméskőből rakott, kötőanyaga mésszel és téglatormelékkel kevert agyag. A felmenő fal téglá, 98 cm vastag. A kör alapú hajó belső átmérője 7,2 m keleten falba mélyedő „kosáríves” szentély, melynek nyílása 3,6 m és hasábfalprofilos diadalív keretezi. Belül 12 félkörös nihé (ülöfülke) mélyed a falba: 8 az északnyugati, 4 a délnyugati falszakaszon. Szélességük 80-82 cm. Helyenként a XII. század elejére datált freskók maradványai láthatók.

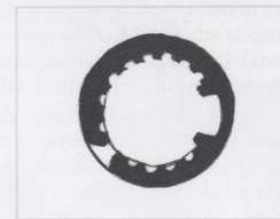
A bényi rotunda építési idejére és építetőjére vonatkozó nézetek előtt foglaljuk össze a térségre vonatkozó tényanyagot. Bény közelében egy római erődöt tártak fel. Ebben az erődben írta Marcus Aurélius az Elmékedések című műve első kötetét. Maga Bény és a rotunda egy hatalmas földvár közepén áll. A földvár három félkörös sáncsal ölelte a Garam folyót. Terepbejáráskor ma is láthatók az átlag 20 m széles, helyenként még mindig 8-10 m magas sáncok és árkok. Hasonló földvárak épültek a honfoglalást megelőzően is, sőt az első megyei ispánságok és nemzetségfői szállások központjában is hasonló földvárak épültek.

A rotunda egy korábbi temetőre épült rá. Tőle északra 1,5 m-re egy harcos sírját és sarkantyúját találták, amit szlovák régész „Nagyomorva harcosnak” véleményezett (következésképp a rotundát is a morvák építették volna).

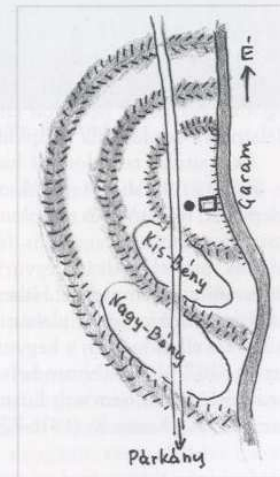
A földvár a Garam partján van. A Garam német neve Gran, latinul Goron. Esztergom német neve is a középkorban Gran. (A Garam Esztergommal szemben, Párkánytól keletre néhány km-re ömlik a Dunába.)

Géza fejedelem Hont és Pázmány svábföldi lovagokat Szentföldre utaztukban Magyarországon marasztalta. Géza halála után a bényi földvárban gyülekeztek 997-ban az Istvánnak Koppány elleni hadjáratban segítséget nyújtó német és bajor páncélos lovagok. Itt történt István német módra „férfivá avatása” és „karddal felövezése”. („Hunt et Paznan, qui Sanctum Stephanum regen in flumine Goron gladio Theutonico more accinxerunt”... „Postmodum vero congregato exercitu... et ad amnem Goron primitus accintus est gladio.”) Nem sokkal ezután István a területet Hont lovag fiának, Byn-nek adományozta, akiről a helység a nevét is kapta. A falut a XV. századig a Hont-Pázmány nemzetség birtokolta.

Nagy a valószínűsége tehát annak, hogy a rotundát maga Byn vagy utódai a Hont-Pázmány nemzetség központjában nemzetségfői szálláson építették valamikor az 1000 utáni évtizedekben.

ROTUNDA

TERKÉPVÁZLAT

A nemzetség a középkorban igen tekintélyes volt. Hont vármegye is első ispánjáról kapta a nevét. Királyi alapítású várispánság is létesült a közelben, az Ipoly-szögnél, központja Hont vára volt. E nemzetségből származik a Szentgyörgyi, Bazini, Forgatch, Amádé stb. család. Több kolostort is alapítottak (bozóki, szentjánosi, besztercei...).

Általánosan elfogadott vélekedés szerint a premontrei apátságot Amádé alapította 1217-ban, visszatérve a Szentföldről, ahová II. Andrást elkísérte. Az apátsággal egyidőben épült volna a rotunda, Szentföldre emlékező „memoriális” kápolnának, egyben a falu plébániatemplomának. A valóságban azonban Amádé már ezt megelőzően adományozta Bényt a bencéseknek, akik a kolostort építették. Később talán valóban 1217-ben került a premontreiek birtokába. Nem tartható az az általános vélekedés, hogy a premontreiek az apátsággal egy időben építették volna a rotundát a helység plébánia temploma számára. A premontrei rendnek ugyanis volt plébánosi jogosultsága, tehát nem volt szükség külön plébánosra és plébánia templomra.

Az apátsági templomtól hatszáz méterre, északra 1960-ban találták meg „Apáti” települést, temetőjét és templomának alapjait. A tipikus Árpád-kori falusi plébániatemplom a XI. században épült. Az egyhajós, félköríves szentélyzáródású templom nyugati végében két kőpillért találtak, melyek nyilván kegyúri karzatot tartottak. Ez lett volna a Hont-Pázmányok nemzetségfői központjának temploma? Hihetőbbnek véljük, hogy a nemzetségközpont a rotunda volt. A falu számára a nemzetségfő plébániatemplomot épített és időnként népével együtt hallgatott szentmisét, de elkülönülten a kegyúri karzaton. Mivel a birtok az apátság birtoka lett, a falu neve így lett „Apáti”. Idővel a rotunda is plébániatemplom funkciót vehetett át. (Ennek ellentmond, hogy a rotunda körül nem volt köznepi temető. Talán itáliai mintára kizárólag baptisztérium céljára használták.) [Kozák K. (1976-77), A. Habovstiak (1978), I. Ciulisová (1999), Szénássy Á. (2005)]

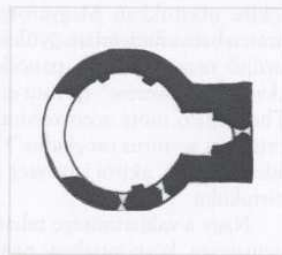
29. (116) IPOLYKISKESZI (MALÉ KOSIHY): SZENT MIHÁLY ARKANGYAL. ROTUNDA

A falu első írásos említése 1248: IV. Béla földet adományozott István nevű aranyművesnek „Keseu alio... Kerd” 1252: Kerd et Kezyv, 1773: Kisskeszi, 1786: Ipoly-Keszi.

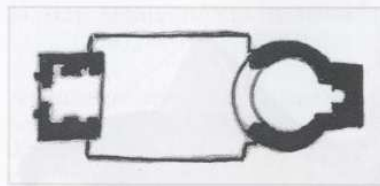
A rotunda eredetileg egy kis fallal körülvevett „erődítményben állt”, melynek bejáratát a templommal azonos időben és azonos anyagból épített torony képezte. A rotundát később – még a román korban és azután a barokkban átépítették – hosszázassal térrel bővítették, és az így kialakult templom tornya az eredeti torony lett. A kerítőfalon belül temető volt. Eredetileg tehát minden bizonnyal nemesi magánkápolnának épült a rotunda, mely később a falu plébániatemploma lett.

Bény: Tizenkét Apostol. Rotunda

ROTUNDA

ROTUNDA ÉS TORONY

A rotunda kerek hajójának belső átmérője 7,8 m, fala 1,2 m vastag, nagyméretű, szépen megmunkált andezit kvaderekből épült. Belül lapos faloszlopok vakárkádokat képeznek ki. A nyugati elbontott falszakaszain is kiserkeszthető két faloszlop. Bejárata a nyugati tengelyben lehetett. A szentélyrészt különleges megoldású, kívül négyzetes, belül rövid, kvadratikus dongával boltozott kórust zár le a félköríves negyedgömb kupolával boltozott szentélyfeje. A szentélyben eredeti freskók is vannak.

Stilárisan lásd pl. Dejte, Hidegség. Mencl rokonította a Dalmát architektúrával. Építési idejét illetően megoszlanak a vélemények: XII. század vége – XIII. század eleje, mindenképpen az érett románkor alkotása. [V. Mencl (1956), P. Ratkos (1925), Szénássy Á. (2005), Kozák K. (1976-77)]

Ipolykiskeszi: Szt. Mihály. Rotunda

30. (117) GARAMSALLÓ (ŠALOV): SZENT LÁSZÓ. ROTUNDA

Az Ipoly és a Garam között, a Perc patak partján fekvő helység minden bizonnyal a Hont-Pázmány nemzetség birtokán létesült. Templomának Szent László patrocíniuma 1293-ban dokumentált.

A falu közepén, kicsiny dombon volt a templom, melynek helyén jelenleg a XIX. század végén épült új templom áll. A régiről K. Rusz az 1880-90-ben készült grafikájáról vannak fogalmak, valamint Henszlmann (1876) írásaira és Rómer F. jegyzeteire támaszkodhatunk. Ezek szerint teglából épült kerek hajójához keleten félköríves szentély, nyugaton négyszögletes torony csatlakozott. Ez a torony az említett grafikán is látható és rajta román kori részablak is kivehető. A templomot a gótikában hosszázassal bővítették, majd 1895-ben az egészet elbontották. Régészeti feltárás nem történt. A tornyos rotunda a XII-XIII. század fordulóján épülhetett. [Szabó P. (1872), Henszlmann I. (1876, 1885), Gervers – Molnár (1972) Szénássy Á. (2005)]

31. (118) NAGYSALLÓ (TEKOVSKÉ LUŽANY): ISMERETLEN ROTUNDA

(1156: Surlon, 1276: Sorlon, 1305: Sorloud, 1773: Nagy-Salló, 1808: Nagy Sarló, 1863: Nagysalló...)

Nagysallót 1156-ban, mint jelentős egyházi központot említik.

Egy 1343-ban írt okirat említi a faluban épült kerek kápolnát.

Helyi kutatók állítása szerint a falu főterén egy Árpád-kori kerek templom áll. Pontosabb adatokat nem sikerült felkutatni. A behatárolt terület közútként szolgál. Feltárás nem történt. [Szénássy Á. (2005)]

32. (119) SZETE (KUBÁŇOVO): SZENT LÁSZLÓ. ROTUNDA

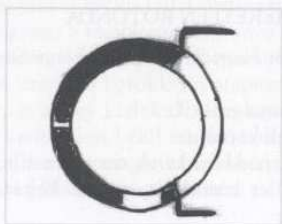
A helység írásos forrásokban 1236-ban Zetheh, 1291-ben Seechec, 1773-ban Szette, 1808-ban Szete. 1236-ban a Hont-Pázmány nemzetségbeli Kázmér és a dömösi prépost közötti birtokperben szerepel. Később a falu az esztergomi érsekség birtoka volt. A falu temploma rotundaként az 1733-as „Acta Cassae parochorum, Esztergom”-ban szerepel: „... rotundae et antiquae figurae ...”. A mai templom 1737-ben épült és ennek a félkörben végződő szentélye lehet az eredeti rotunda. Falának anyaga téglatörmelékkel vegyített terméskő. Kereszt alakú boltozat fedí. Régészeti feltárás nem történt. Építési idejét a XIII. századra feltételezik. Felteszik – minden különösebb alap nélkül –, hogy eredetileg karner volt. Valószínűbb, hogy valamelyik Hont-Pázmány nembeli család birtokközpontjának magánkápolnája volt. [Güntherová – Mayerová (1968), Szénássy Á. (2005)]

Szete: Szt. László. Rotunda

33. (120) BAGYAN (BAĐAN): SZENT KATALIN (?). ROTUNDA

A helység az 1135-ben alapított bozói bencés kolostor birtoka volt, első írásos említése: 1156. A rotunda feltehetően plébániatemplomnak épülhetett. Belső átmérője 5,8 m, falvastagsága 0,9 m. Faragott kváderkövekből épült, feltehető építési ideje: a XII. század második fele, de lehet korábbi is. A déli falszakaszon fennmaradt az eredeti bejárat és két résablak, valamint a kupola egy része. A XV. században keleti része elbontásával egyhajós hosszházat és keleten új négyzet alapú szentélyt építettek hozzá. Részleges régészeti feltárását és restaurálását 1995-ben végezték. (Nem tisztázódott, hogy a rotundának volt-e félköríves szentélye?) [Y. Hudcová (1995)]

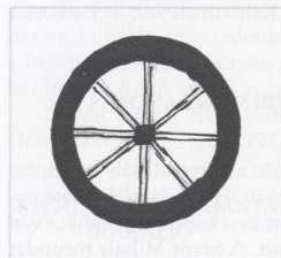

Bagyan: Szt. Katalin. Rotunda

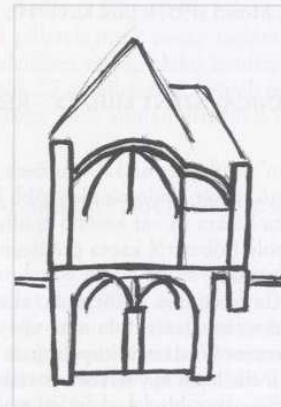
34. (121) SELMECBÁNYA (BANSKA ŠTIAVNICA): SZENT MIHÁLY ARKANGYAL ROTUNDA (KARNER)

A terület eredetileg bencés szerzeteseké volt, ők kezdték meg a bányaművelést. A település első neve is bánya: Bana (Terra banensium). A várossá fejlődés a százsz bányászok betelepítésével kezdődött, IV. Béla 1238-ban adta meg a privilégiumokat. Lényegében a XX. századig szabad királyi város volt.

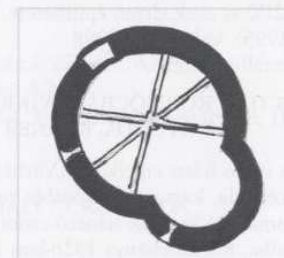
A Várhegyen állt eredetileg a román kori templom és a rotunda. A Szűz Mária plébániatemplomot a gótikában átépítették, majd a középterét elbontva a „vár”-épület belső udvara lett. A rotunda a várfal része lett, kívül bástyanak tűnik, a szentélyben ágyúállást építettek ki.

ALSÓ SZINT

METSZET

FELSŐ SZINT

ROTUNDA ÉS BASTYA

Selmecebánya: Szt. Mihály. Rotunda

Selmecebánya: szentély

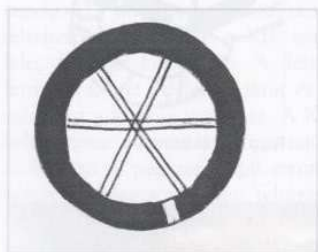
♦ Szent Mihály arkangyal rotunda (karner)

Az épület kétszintes karner. Az alsó szint kör alapú. Belső átmérője 8 m, falvastagság 1,5 m. Fala szépen faragott kváderkövekből épült. A falakon negyed-henger konzolokról indul a 8, hasábprofilú, kupolát tartó borda, melyek négyszögletes központi pillérben találkoznak középen. A felső szint azonos méretű és anyagú, nincs központi pillér. A boltozat hatosztású bordás kupola. A félköríves szentélyt negyedgömb boltozat fedi. A szentélyben kettő, a hajóban egy román résablak. Félköríves záródású román ajtónyílás vezet a hajóba. A falakon középkori freskótöredékek több rétegben, a legkorábbi román kori. A hasábprofilú bordákat valószínűleg még a bencések építéséhez lehet kapcsolni – előzményük valószínűleg német területen kereshető (Speyer, Worms, Trebics), de felmerült az alsó ausztriai ciszterek által közvetített lombard hatás is. A rotunda az 1200-as évek elején épülhetett. [V. Mencl (1937), Lux K. (1914), K. Kahoun (1996), V. Jankovicz (1995), Velásová (1999)]

35. (122) KÖRMÖCBÁNYA (KREMNICA): SZENT MIHÁLY – KÉSŐBB SZENT ANDRÁS. ROTUNDA, KARNER

A város felett emelkedő „Várhegyen” épült meg az 1200-as évek elején a Szent Mihály kétszintes rotunda, karner egy korábbi temető helyén, valószínűleg több bányatelep közös plébániatemploma és a korábbi temető csontháza céljára. A vár később épülhetett és a kápolna beépült a várfalba. Körmöcbánya 1328-ban Károly Róberttől kapta privilégiumait. A Szent Mihály rotundát 1423-ban átkeresztelték Szent Andrásnak.

A félig földben mélyített rotunda kétszintes. A kör alakú alsó szint átmérője 6,8 m, falvastagsága 1,1 m. Hatrészes kupolaboltozatát hasáb alakú bordák tartják. Egyszerű bejárata délen van. A felső szintet is hatrészes profilírozott bordázatú kupola fedi. Keleten szentélye kicsiny falbemélyedés, bejárata nyugaton van. Délkeleten egy félköríves résablak, dényugaton egy kétrészes gótikus ablak nyílik. Bent falfestmények több rétegben egymáson, a legkorábbi a XIII. század első feléből. Feltűnő hasonlatossága a selmecebányai rotundával arra enged következtetni, hogy mindkettőt azonos építőműhely építette. [J. Hosso (1989, 2000)]

ALSÓ SZINT

FELSŐ SZINT

Körmöcbánya: Szt. Mihály. Rotunda

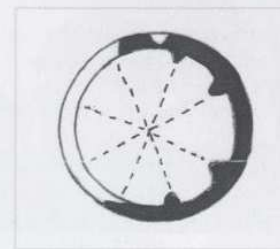
36. (123) JÁNOSHEGY (KREMNICKÉ BANE): KERESZTELŐ SZENT JÁNOS. ROTUNDA

A „villa Johannis”-nak nevezett helység Körmöcbányától északnyugatra 4 km-re van. A rotunda a Johannisberg (Jánoshegy) nevű dombra épült. Patrociniuma 1430-ból: „...capellam S. Johannis Babt. In Campo e.o.p. Cremnitz”.

A kör alakú építmény alapja 95-110 cm széles, a felmenő falak vastagsága 90 cm. A belső átmérő 9,7 m, anyaga terméskő. Belül lehasított élű hasáb profilú pillérek tagolják a falat. Ezekből indul a XV. századi boltozat csillag alakú bordázata.

A XVI. században nyugat felé háromhajós hosszázal bővítették. Feltételezhető, hogy az elbontott falrészben is volt még három falpillér, így eredetileg a pillérek nyolc részre tagolták a belsőt – amit a megőrzött nyolcrészes csillag alakú boltozati zárókő igazol. Az egyes pillérek között kimélyedő nichék szélessége 2,7 m lehetett, a szentélyrészénél 4,2 m.

Építési ideje a XIII. század vége, késő román átmeneti stílus, kora gótikus elemekkel. [J. Hosso (1989), Mező A. (1996)]

37. (124) BESZTERCEBÁNYA (BANSKÁ BYSTRICA): SZENT MIHÁLY (?). ROTUNDA (KARNER)

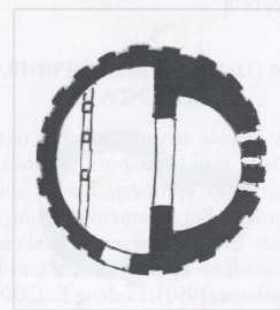
A település eredetileg királyi birtok volt és a Zólyom-várhoz tartozott. A thüringiai német telepesek kezdték meg a bányaművelést az 1200-as évek elején. Városi kiváltságokat alapító okirat 1255-ből való (IV. Béla). Ebben közvetve említésre kerül a Mária Mennybemenetele plébániatemplom, melynek román kori megmaradt részei a Várnegyedben az ún. német templomban fennmaradtak. Egy 1406-ban keltezett oklevél említést tesz a Szent Mihály csontkamráról és a körülötte lévő temetőről. A karnert 1826-ban lebontották. 1997-ban a plébániatemplomtól délre megtalálták, de régészeti feltárás nem történt. (Amennyiben tényleg karner volt, úgy építési ideje az 1200-as évek közepe-végére tehető.) [Ipolyi – Stummer (1885), Kodonová (1988), K. Kahoun (1996), M. Macelova (1998, 2000)]

III.2.d Hernád-völgy környéke, Szepesség

38. (125) SÜVÉTE (ŠIVETICE): ANTIOCHIAI SZENT MARGIT. ROTUNDA

A helységet oklevél először Sucte vagy Suete néven említi az Ákos és Zachovec közötti birtokper. Egy 1435-ös oklevél Swethe néven a Yolsva vár birtokaként írja. 1240 körül a Zách nemzetség birtokolta. Az építető kegyúr a királyi udvarhoz közel álló személy lehetett, amire a templom patrociniumából következtethetünk. II. András (király: 1205-1235) 1217-ban a szentföldi kereszties hadjáratból a IV. századi vértanú antiochiai Szent Margit koponyarekléjét hozta magával. Az 1240 körüli években jó néhány rotundát szenteltek Szent Margit tiszteletére (ld. Kiszombor – Karcsa – Gerény csoportnál írtakat).

A jelenleg még mindig elhanyagolt állapotban lévő rotunda a Kárpát-medence egyik legszebb ilyen típusú épülete lehetne kellő restaurálás után. az épület amúgy is több figyelmet érdemelne, mérete és különleges egyedi szerkezete okán.

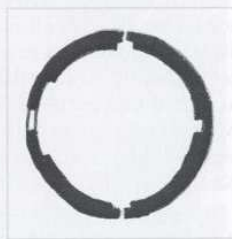
Süvéte: Antiochiai Szt. Margit

Kívül szabályos kör. A falat lapos féloszlopok tagolják, melyeket fent félkörívek kötnek össze. A kör belső átmérője 11,1 m. A téglafal vastagsága 75 cm. A nyugati részen kőoszlopfős négyzetes pillérek kegyúri karzatot tartottak. Félköríves záródású eredeti kapu a déli falszakaszon van, ennek kőprofilírozása hasonló az esztergomi palotakápolnáéhoz. A kör csaknem felezővonalában vaskos falú, csücsíves záródású diadalív emelkedik, e mögött táruul fel a tekintélyes méretű szentély,

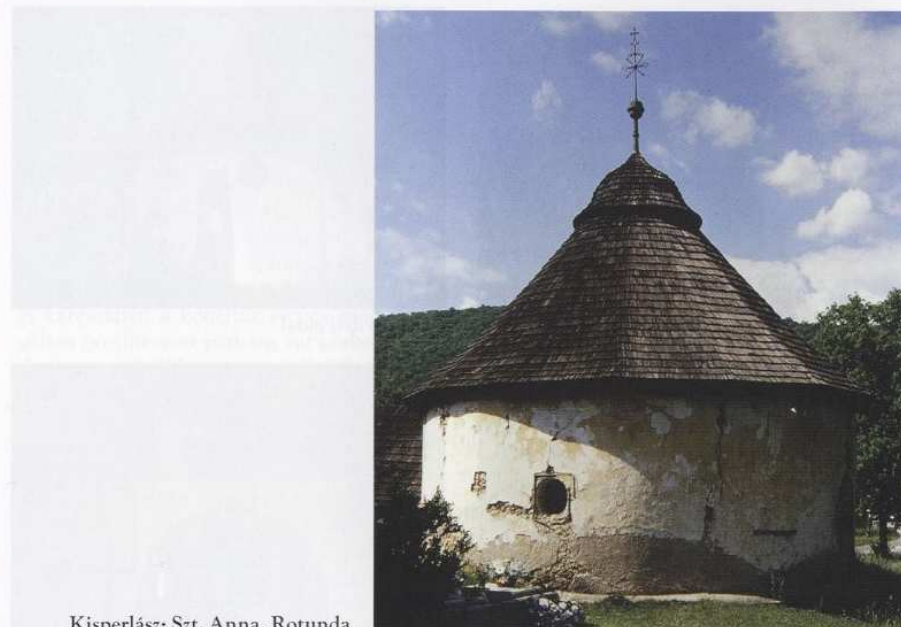
melynek falvastagsága lényegesen nagyobb a hajónál: átlag 120 cm. Belső átmérő 7,8 m. Így a „belső szentélyt” vagy „kosáriríves” szentély típusba sorolható. A szentély keleti tengelyében 3, délen 1 félköríves bélétes, eredeti román kori ablak található. A szentély falát freskók borítják: felül Szent Margit legendája, alul Jézus szenvedése. A diadalkapu szentély felőli falán, jobb oldalon 4 alak. A freskók alakjainak körvonala feketével erősen kontúrozott, a használt színek: vörös, szürke, fehér. XIV. századi kora gótikus. A freskók az 1811-i tűzvészben jelentősen rongálódtak. Az apszis konchája fölött a hajó boltozatáig érő felső szintű helység található, mely S. Oriško szerint megfigyelő hely vagy védelmi lövészállás lehetett (lásd a J áknál vagy Kiszombornál írtakat). 1985-ben végeztek részleges régészeti megfigyelést a templomon, teljes körű feltárás nem történt, de még a feltárásnál „ejtett sebeket” sem kezelték le. A templom körül régi, elhanyagolt temető, romos kerítőfal. Ez a rotunda – melynek eredeti román kori voltát többen megkérdőjelezték több szempontból is – minden bizonnyal kiváló építőmester alkotása. A fentebb részletezett egyéni szerkesztésen túlmenően, figyelemre méltó a szokatlan nagy méret és ehhez képest a szokatlannal vékony falazás. [Kozák K. (1976-77), M. Tognér (1978), S. Oriško (1990, 1997), Ludwig E. (2000)]

39. (126) KISPERLÁSZ (PRIHRADZANY): SZENT ANNA. ROTUNDA

A helység neve legkorábbi okiratból 1262-ben: Prelaz. A meglehetősen romos állapotú rotunda a temetőben található. Az egyszerű kör alakú építmény 3 kerek ablakocskával és egy átépített jellegtelen ajtóval. Belső átmérője 7,6 m, falvastagság: 100 cm. Sík mennyezet fed. Erdemi régészeti feltárás nem történt. Minden bizonnyal a XIII. században épült. Tetőzete barokk kori. [M. Tognér (1978), Radova – Stikova (1991), Ludwig E. (2000)]

Süvéte: Antiochiai Szt. Margit. Rotunda

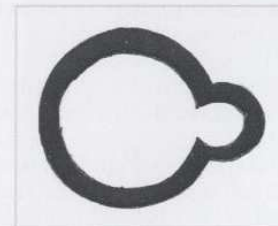

Kisperlász: Szt. Anna. Rotunda

40. (127) NAGYMIHÁLY (MICHALOVCE): SZENT MIHÁLY (?) ROTUNDA

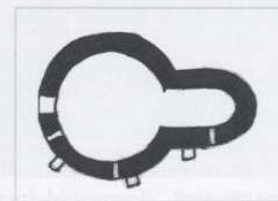
A Laborc folyó gázlójánál létesült helység első írásos említése 1244: Possessio Myhal, 1951-ben találták meg a megsemmisült rotunda alapjait.

A hajó belső átmérője 7,4 m, a teljes belső hossz: 10,2 m, falvastagság 95 cm. Korai rotundáink közé lehet számítani, feltehetőleg még a XI. században épült. Patrociniuma feltehetően Szent Mihály volt és később erről kapta a helység a nevét. (De persze az is lehetséges, hogy a helység egy Mihály nevű birtokosáról kapta a nevét.) [J. Vizdal (1962), Slivka – Vallasek (1982)]

41. (128) KURIMA (KURIMA): SZŰZ MÁRIA. ROTUNDA

A helység első írásos említése 1327. A falu temetőjében áll ez a rotunda, melynek régészeti feltárása ez idáig nem történt meg, csak „amatőrök” mérték fel. A hajó átmérője 6,9 m, a nyújtott félköríves szentély 4,2 m, a fal vastagsága 90 cm. A hajó nyugati részén egy szabálytalan félköríves ajtónyílás van, konkáv-konvex profilírozással. Nyugaton és délen egy-egy, az apszis déli falán egy kör alakú ablak. Kívül a déli részen három támpillér, valószínűleg későbbi hozzáépítés. [Güntherová – Mayerová (1968), J. Maczák (1998)]

Kurima: Szűz Mária. Rotunda

Kurima: déli oldal

Kurima: szentély

42. (129) ABASZÉPLAK (KASSA-KRÁSNA NAD HORNÁDOM): PATROCINIUM ISMERETLEN. ROTUNDA

A helység (Hernádszéplaknak is nevezték), mely jelenleg közigazgatásilag Kassához van csatolva, eredetileg az Aba család birtoka, egyik Aba szállásközpontja volt. A rotunda alapjait 1976-ban találták meg a falu felett emelkedő dombháton feltárt kolostor ámbitusában. Belső átmérő 7,4 m, apszis szélessége 5 m. Az alapok vastagsága tekintélyes: 1,8-2 m, a fal vastagsága az indításnál: 1,5 m. Az apszisban eredeti malter-padlót találtak és benne két kör alakú mélyedést. A feltáró régész szerint a kolostor tartozékaként kápolna vagy baptisztérium lehetett. Valószínűbb azonban, hogy eredetileg az egyik Aba ág kegyúri magánkápolnája lehetett, és építési ideje a falvastagság alapján igen koránra, a XI. század eleje-közepére tehető (lásd: Vésztó) és csak később épült köréje kolostor. A kolostort 1134-ben szentelte fel az egri püspök. A kolostor kegyurai is az Abák voltak. Feltárás után visszatették ma csak burjánzó bozótos található a helyén. [B. Polla (1986)]

43. (130) PRAKFALVA (PRAKOVCE): SZENT LUDMILLA (?) ROTUNDA

A helység Gölncibányától délre a Gölnc patak partján helyezkedik el. 1368-ban „villa Prakonis”.

„A megsemmisült román kori rotundáról a XIX. századi műemlékjegyzék alapján Gerecze Péter tudósít.” (Gervers-Molnár)

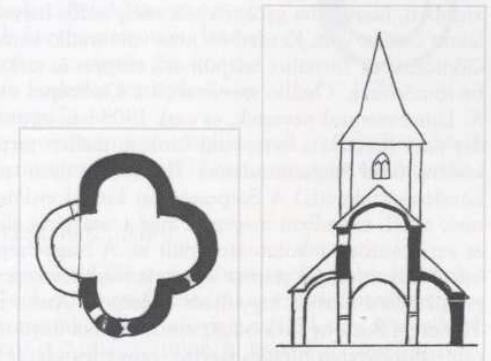
Gerecze P. hivatkozik a Cziegler és Czobor-féle jelentésekre, melyek eltűntek az OMF irattárból. [Gerecze P. (1906), Gervers - Molnár (1972)]

44. (131) HARASZT (CHRASŤ NAD HORNÁDOM): LEGSZENTEBB SZENTHÁROMSÁG. NÉGYKARÉJOS TORNYES ROTUNDA

A helység neve 1260-ban Horost. Központi négyzetes tér. A központi négyzet felett négyzetes hasáb alakú torony emelkedik. A négyzet mind a négy oldalához kissé hosszabbított félkörívű karéj illeszkedik (átmérőjük átlag 4 m), falvastagság 1,2 m. A falak termésköböl épültek, közöttük téglatörmelékkel kevert meszes malter. A karéjokban a konchák ívének magasságában profilírozott párkány fut körbe. Eredeti egyszerű félköríves záródású bejárata a déli karéj délkeleti részén nyílt. A déli és a keleti karéjban egy-egy résablakot találtak. Ugyancsak egy résablakot találtak a torony nyugati falán. Az egyszintes tornyot keresztbolytos kupolaboltozat fedi. A gótikában építettek egy második szintet is, melyen gótikus ikerablakok láthatók. Ez időben építették a nyugati karéj elbontásával a hosszázat hozzá. Belül falképek találhatóak, melyek Szent Annát ábrázolják. Feltehető, hogy eredeti titulusa is Szent Anna volt. 1629-ben írnak (újra) felszenteléséről: „...altare umu, Sanctissime Trinitatis”, tehát ekkor titulusa már „Legszentebb Szentháromság”.

Egyetlen temetkezési helyet találtak, mely minden bizonnyal kegyúri temetkezés volt, de azt is feltételezték – minden különösebb megalapozottság nélkül, hogy egy remete temetkezőhelye volt és a templom eredetileg zárándoktemplomnak épült. Szintén kellő megalapozottság nélkül feltételezték, hogy preromán, morva építkezés lenne, vagy hogy egy ósláv kultikus helyen épült volna a templom.

Stílusosan felmerült Wawel hatása, a cseh tetrakonchák hatása ill., hogy a Szepességbe telepített olaszok hozták a mintát Lombardiából. A Kárpát-medencei tetrakonchák közül Guraszáda tűnik legközelebbi rokonának. Mindenesetre építési idejét egyöntetűen az 1200-as évek elejére teszik. [Kozák K. (1963), Javorsky - Chalupceky (1980), M. Slivka (1982), Ludwig E. (2000)]

Haraszt: Legszentebb Szentháromság. Rotunda

• Szepeshely – Szepes Káptalan (Spišská Kapitula)

Egyesek szerint Szepesség kifejezés a „szép” szóból eredő személynévből származik. Valószínűbb azonban, hogy kelta gyökerű szó, mely erdős helyet jelent. A kora Árpád-korban erdős, gyéren lakott terület volt. Kezdetben nem volt önálló vármegye, Borsod vármegyéhez tartozott. Innen Gömörből és Tornából települt át a magyar és székely lakosság, akik sajátos határvédő szervezetbe tömörültek. Önálló szervezetük a Kis-Szepes megye, melyet „Tíz Lándzsás Széknek” (Sedes X. Lanceatorum) neveztek, és csak 1808-ban egyesült a Nagy-Szepes vármegyével. Adót és tizedet nem fizettek, a határvédő funkció mellett tartoztak a hadba vonuló királyt tíz lándzsással kísérni. (lásd Szepesmindszent. Emléküket ilyen székely helynevek őrzik: Eör, Nagyör, Sztrázsa, Lándzsásótfalu stb.) A Szepességben királyi erdőispánság is alakult, központja a Szepes vára, mely a XII. században megépült még a tatárjárás előtt. Nagyszabású várrá a XIII. században vált és azt követően fokozatosan épült ki. A Nagy-Szepesi vármegye kialakulása után a királyi vár birtoklása mindig a szepesi ispán tisztségéhez kapcsolódott (lásd pl. Trencsén). A vár 1780-ban pálinkafőzés közben kigyulladt és leégett. Azóta rom. (Hasonló módon vált rommá Dévény, Trencsén, Pozsony vára is.) Az évtizedek óta folyó régészeti feltárás és műemléki helyreállítás során – bizonytalan híradás szerint – egy rotundát is találtak Közlemény ez idáig nem jelent meg.

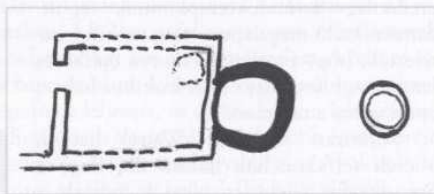
A vár alatt létesült kezdetektől a Szepesváralja suburbium. Ez volt Szepes vármegye központja. A várhegygel szemben lévő dombon már István király idejében várszerű erősség létesült, és falai közé települt a Pannonhalmi Apátság Szent Márton titulusú filiája. Azóta a dombot is Szent Mártonnak hívják. (Szepeshely) A dombon települt az Imre király által 1198-ban alapított Szent Márton prépostság és káptalan, melynek első írásos említése 1209. Itt épült fel a prépostság első, román stílusú temploma, melyet később gótikus bazilikává építettek át. A prépostság hiteles hely volt, a Szepesség főesperessége, és egyben a prépost esztergomi kanonok volt. A szepesi püspökség 1776-ban létesült és székhelye itt volt. Egyházmegyéje felölelte Szepes, Liptó és Árva vármegyeket. A prépostság köré erőd falat emeltek, ezen belül épültek a püspökség kanonokjainak önálló házai – palotái, egyetlen utcás városkát képezve. Ezt nevezzük Szepeskáptalannak.

1190-től telepítették be a megyébe a szászokat, akik kezdetül fogva királyi kiváltságokat élveztek, és saját törvénykönyvüket használták (Zipser Willkühr). Településeik külön „tartományt” képeztek: Provincia Saxonum de Scepus. A szepesi szász kamaragróf székhelye Löcsén volt.

Szepeshely térségében három körépitményről van tudomásunk (45–47.)

45. (132) SZEPESEHELY: SZENT MÁRTON KOLOSTOR ROTUNDÁJA (PAZICA)

A Pannonhalmi bencés kolostor filiájaként talán még István király idejében épült Szent Márton kolostor a Pazica nevű területen, a Szent Márton domb platóján. A XV. században elpusztult. Az 1970-es években tárták fel, szabálytalan négyzet alakú erődrendszer délnyugati részén bekerített kolostoregysétesben kicsiny kör alapú rotunda (átmérője: 2,4 m), melynek falához nyugat felé egy téglalap alakú 5×7 m-es helyiség csatlakozik. A falazás agyaggal megkötött travertinből készült. A helyiségben egy kör alakú objektum megszűnődött maradványait találták – keresztelő medencének vélelmezték. A rotundától keletre egy 90 cm átmérőjű kör alakú kút volt. A tárgyi leletek is az objektumot a XI. századra határozták meg.

46. (133) SZEPESEHELY: SZENT ANDRÁS. ROTUNDA

A Szent Márton templom és a püspöki palota közötti területen találták meg 1975-ben ennek a rotundának az alapjait. Belső átmérő 4,6 m, falvastagság 120 cm. Egyszerű apszis nélküli körépitmény volt. Írásos említése a XVIII. századból: S. Metz jelentése: „...capella S. Andrae incommodum prorsis situm habebat, turri Ecclesiae cathedralis et desotato residentiae Episcopalis parieti adhaerens.”)

A gótikus Szent Márton dóm előzménye egy román kori templom volt, melyet Imre király 1198-ban építtetett. E mellé épülhetett baptisztérium céljára. 1777-ben a rotundát elbontották.

47. (134) SZEPESEHELY: SZÜZ MÁRIA SZÜLETÉSE. ROTUNDA?

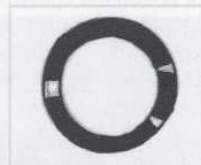
Csak említésből ismert objektum. Mutimir prépost 1273-as testamentumában olvashattunk a Szűz Mária születése „processzionális capella”-ról. A Révay-féle kanonikus vizitáció szerint a Szent Márton dóm keleti oldalán állt. 1781-ben lebontották. Helyét még nem találták meg. [Pirhalla M. (1899), Fiala – Vallasek (1975), M. Slivka (1993), A. Vallasek (1999), B. Pomfiova (1998), Slivka – Javorski (1984), Ludwig E. (2000)]

48. (135) SZEPESEHELY: SZENT KOZMA ÉS DAMJÁN. ROTUNDA

Ez a bájos kis rotunda a falu feletti dombon, a román kori alapokon nyugvó Mindenszentek plébániatemplom déli oldalánál található egy forrásnál.

Belső átmérő 5,7 m, a terméskőből épült fal vastagsága 0,9 m. Eredeti kupolával borított egyszerű kör alakú épület, szentély nélkül. Belül egy befalazott ajtó fölött van egy bevésztett jel: kifeszített íj felfelé mutató nyílveszszővel. Ez a gyeput védő szabad királyi íjászok jele. Minden bizonnyal a királyi erdőbirtokra telepített népek első plébániatemplomának épült, akár már a XI. században. Felmerült még, hogy csontháznak épült volna, valamint az is, hogy a tatárjárás után betelepített német telepesek építették volna 1270 táján. Szlovák kutatók a közeli „Szent forrásból” kiindulva szakrális zarándokkápolnának gondolják, mely a XIII. század második felében épült volna.

(A faluban található még az 1780-90-ben épült Zichy-kastély, melyet Szepesvár leégése után építettek.) [B. Pomfiova (1998), Ludwig E. (2000)]

Szepesmindszent: Szt. Kozma és Damján. Rotunda

49. (136) LŐCSE (LEVOČA): SZENTLÉLEK. ROTUNDA (?)

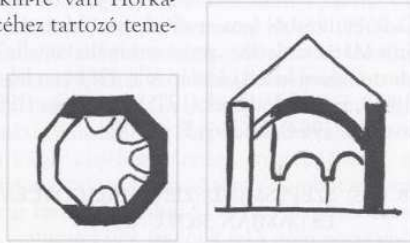
Lőcse első írásos említése 1249: Leuche. Városi kiváltságait 1271-ben kapta V. Istvántól. A szász telepések fővárosának számított.

A rotunda a Kassai kapu közelében állhatott, ahogy az egy 1618-as és egy 1676-os látképen látható, a minorita templom környezetében. Utal rá két krónika is, az építési idejét a Hain krónikája 1045-re, a Lányi krónika 1047-re, a minorita kolostor jegyzéke pedig 1117-re teszi. A látképek alapján pontosabb formája nem ítéhető meg, felmerült, hogy tetrakoncha, ill. hogy oktagon lett volna. Régészeti feltárás nem történt. [A. Avenarius (1992), M. Slivka (1982)]

50. (137) LÁNDZSÁSÖTFALU (HÖRKA-KIŠOVCE): SZENT MÁRIA MAGDOLNA. OKTOGON

Poprádtól a Szepescsütörtök felé vezető úton 9 km-re van Hórka-Kišovce összeépült két falu. Templomunk a Kišovcehez tartozó temetőben található.

A jelenlegi templom szentélye eredetileg oktagon volt. Belső átmérője 5,3 m, falvastagsága 0,9 m. Eredeti kupola fedí. 1736-ban nyugat felől hosszaházat építettek hozzá az oktagon három falát elbontva. Az oktagon minden bizonyosan az 1200-as évek második felében épült. [Slivka (Javorsky (1984), B. Pomfiova (1998)]

51-52. (138-139) SZTOJANY (POPRÁD-STOJANY): I.-II. SZENT ANTAL. ROTUNDA ÉS OKTOGON.

A valamikor Poprád közelében lévő elpusztult középkori falu „Villa Stojany” a Trencsénselmeci cisztercita kolostor tulajdona volt, amit Albert apát 1264-ben bérbe adott a szepesszombati Hildebrand lovagnak. A templom első említése egy 1390-es pápai okiratban: „ecclesia beati Antonii confessoris in villa Stojany.” A romos épület körül 1983-ban végeztek régészeti feltárást. Két egymásra épült rotundát különítettek el.

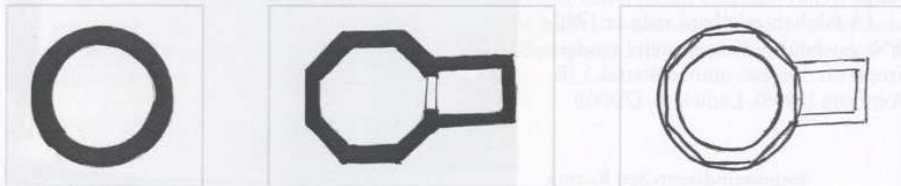
♦ Rotunda I.

Kör alakú, apszis nélküli rotunda alapja. Az alapfal vastagsága 1,2-1,3 m.

♦ Rotunda II. (Oktagon)

Erre az alapra épült rá pontosan egy oktagon, melynek belső átmérője 6,2 m. Fala a nyugati részen 1,1 m magasságban fennáll, falvastagsága cc. 90 cm. Szentélye téglalap alapú volt. Kapuja a nyugati falon nyílt 120-130 cm szélesen.

A rotunda építési idejét a környező kerámialeletek alapján a XII. századra valószínűsítették. Az oktagon a benne és körülötte lévő sírok mellékletei (XIII-XIV. század) alapján a XIII. században épülhetett. [Slivka - Javorsky (1984), B. Pomfiova (1998)]

ROTUNDA I.

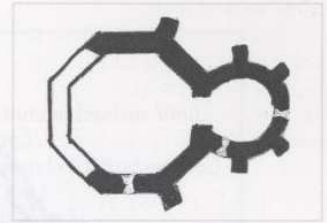
ROTUNDA II.

ROTUNDA III.

53. (140) PODOLIN (PODOLÍNEC): SZENT MÁRIA - KÉSŐBB SZENT ANNA. ROTUNDA (OKTOGON).

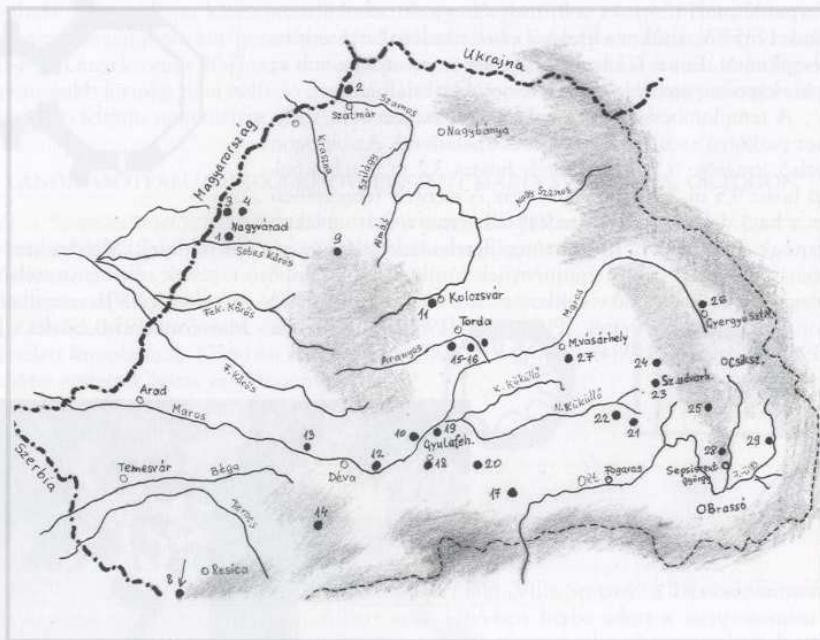
A helység és Szent Mária (Sanctis Maria) temploma a Szepes-Káptalan birtoka volt, melyről egy okiratból értesülünk 1235-ből, amikor a krakkói érsek tizedet akart szedni a templomtól. Ez azt is jelenti, hogy plébániatemplom volt az a kis kápolna, amely jelenleg a temetőben található.

A templomocska hajója eredetileg oktagon volt, melyhez patkóívív szentély csatlakozott diadalívvel. Az oktagon belső átmérője 6,3 m, a szentély hossza 3,2 m, a teljes belső hossz 9,5 m, falvastagság 90 cm. A szentély tengelyében és a hajó délkeleti falán eredeti félköríves román ablakok vannak. Eldöntetlen, hogy a támpillérek eredetiek vagy későbbi toldások. Mindenképpen késő román átmeneti stílusú építménynek tűnik, bár a különböző régészek véleménye szélsőségesen megoszlik az építési idő vonatkozásában: a X. századtól a XIV. századig. A XVII. században nyugaton hosszaházzal bővítették. [Pirhalla M. (1989), Güntherová - Mayerova (1954), Slivka - Javorsky (1984), F. Javorsky (1984), Ludwig E. (2000)]

Podolin: Szt. Mária. Oktagon

III.3. Rotundák és centrális templomok a jelenlegi Románia területén, Erdély

III.3.A MAGYAR ALFÖLD ÉS BÁNSÁG TÁJEGYSÉG

1. (141) Nagyvárad (Oradea): Szent László kápolna. Rotunda (?) (Bihar Vm.)
2. (142) Kispesleske (Pelisor): Szent István rotunda. (Szatmár Vm.)
3. (143) Pelbárhida (Parhida): Rotunda (Bihar Vm.)
4. (144) Biharvajda (Vaida): Rotunda. (Bihar Vm.)
5. (145) Kerekegyháza: dülönév rotunda. (Bihar Vm.)
6. (146) Kerekegyház (Bihar Vm.)
7. (147) Kerekegyház: Rotunda ecclesia. (Temes m.)
8. (148) Ilyéd (Ildia): Rotunda. (Krassó-Szörény Vm.)
9. (149) Sebesvár (Bologa): Rotunda (?) (Kolozs Vm.)

III.3.B ERDÉLY SZÍVE

10. (150) Gyulafehérvár (Alba Julia): Keresztelő Szt. János (?) Rotunda. (Alsó-Fehér Vm.)
11. (151) Kolozsmonostor. (Cluj-Napoca): Szent Miklós (?) Rotunda. (Kolozs Vm.)
12. (152) Algyógy (Geoargiu de Jos): Rotunda. (Hunyad Vm.)
13. (153) Szád-Guraszáda: centrális kápolna. (Hunyad Vm.)
14. (154) Demsus (Densus): Szent Miklós centrális kápolna (Hunyad Vm. - Hátszeg)

15. (155) Kerekegyház – Szentlélek domb: Szentlélek rotunda (?) (Torda – Aranyos Vm.)
16. (156) Fejéregyháza (Félegyháza? Körtvélyes ?): rotunda (?) (Torda – Aranyos Vm.) Kercsed (Stejeris) (Torda-Aranyos Vm.)

III.3.C SZÁSZFÖLD

17. (157) Szeben (Sibiu): (keresztelő?) Szent János Rotunda. (Szeben Vm.)
18. (158) Szászváros (Orastie): Rotunda. (Hunyad Vm.)
19. (159) Szászsebes (Sebes): Szent Jakab kápolna Rotunda (?) (Szeben Vm.)
20. (160) Szászorbó (Garbova): Rotunda (?) (Szeben Vm.)
21. (161) Száskézsd (Saschiz): Rotunda. (Nagy-Küküllő Vm.)
22. (162) Segesvár (Sighisoara): Rotunda (?) (Nagy-Küküllő Vm.)

III.3.D SZÉKELYFÖLD

23. (163) Székelyudvarhely-Gyáros (Odorheiu Secuiesc): Jézus szíve centrális kápolna (Udvarhely Vm.)
24. (164) Oroszhegy (Dealu): Szent László Rotunda (?) (Udvarhely Vm.)
25. (165) Székelyszáldobos (Doboseni): Szent János Rotunda (?) (Udvarhely Vm.)
26. (166) Gyergyószentmiklós-Csobottető (Gheorgheni): Szent Anna kápolna, Rotunda. (Csík Vm.)
27. (167) Harasztkerék (Doboseni): Rotunda (?). (Maros Vm.)
28. (168) (Sepsi) Köröspatak (Valea Crisului): Kérdéses centrális templom (?) (Háromszék Vm.)
29. (169) Kézdiszentlélek (Sânzieni): Szent István centrális kápolna. (Háromszék Vm.)

Bevezetés

Erdély a Magyar Királyság keleti tartománya, az Erdélyi Szigethegységtől („Erdőshegység”) keletre a Kárpátok koszorúja által határolt terület. A XX. században létrehozott Románia nyugati területei a Nagy Magyar Alföld sűrű településhálózatához tartozott. A honfoglaláskor a Kündü törzse(i) az északibb területet (Szamos-Kraszna-Almás völgyeit) szállta meg, majd tovább vonult nyugatra. A gyula törzse(i) a déli területeket (Maros középső és alsó folyása a Tisza-Maros szögig) tartotta megszállva, ahonnan a bizánci-bolgár-besenyő támadások elleni védelmet biztosították. A székelyek a Küküllők mentén éltek (vagy már a honfoglalás előtt is ott éltek, vagy a hét törzshöz legutoljára csatlakozott törzsként vettek részt a honfoglalásban). Utólag csatlakozott mivoltukat alátámasztja az a tény, hogy a kora Árpád-korban a nyugati, északi és a keleti gyepek ellenőrzése céljából széttelepítették őket.

Az Erdély szó az „Erdőn túli” (erdő elü) kifejezésből származik (ld. Erdő elüi Zoltán). Ennek latinosa Ultrasilvana vagy Transsilvanus. Később a németek az erdélyi hét vármegyéről Siebenbürgennek nevezték. István kezdte meg Erdélyt vármegyékre osztani (Kolozs, Doboka, Torda, Küküllő, Fehér), melyek élén ispánok álltak. Később az ispánok felett állt az erdélyi vajda. II. Géza idejétől kezdve kezdték betelepíteni a németeket (erdélyi szászok), akiket II. András király 1224-ben jelentős kiváltságokban és autonómiában részesített (Andreanum). Önkormányzatuk élén a szebeni ispán állt. A szászokat a székelyek helyére telepítették, akiket áttelepítettek a mai Székelyföldre. Ők is autonóm szervezetben éltek, élükön a székely-ispánnal. A később betelepülő románokat a „kenézi szék” kormányozta.

Az Árpád-ház idején – de még később is – a trónutód herceg (dux) az ország egyes területén országrészt kapott, hogy az uralkodást gyakorolja: ducatus. Ilyen dukátus, hercegi tartomány volt Erdély, pl. az ifjú IV. Béla és V. István esetében. Máskor dukátust hoztak létre a Felvidéken vagy a Délvidéken.

Erdély egész területét egyetlen püspökség, a Gyulafehérváron székelő Erdélyi Püspökség fogta össze.

Erdély területén évtizedeken át a régészet érdeklődése elsősorban a dák és római emlékek felkutatására irányult. Az utóbbi évtizedekben irányult a figyelem és energia a középkori emlékekre.

A. Rusu (2004) feltételezi, hogy nagy egyházi központokban, püspökségben épülhetett rotunda (Váradon kívül Várasfenes, Szászfenes, Szentmihálykő). A német lovagrend is építhetett a Barcaságban (Bársa, Földvár). Királyi várban is kellett legyen (Temesvár – temesi vajda, Szörény – szörényi bán stb.) Továbbá általában feltételezi, hogy egy várban ha egy bástyának, toronynak vagy donjonnak „Szent ...” neve volt, akkor ott kápolnát, akár rotundát lehet gyanítani (Sebesvár: donjon-kápolna?, Breaza: oktagon?, Déva: Szent Tamás bástya?, Nagyvárad: Szent László „torony”).

Az utóbbi időben néhány eddig ismeretlen rotunda feltárása gyarapította ismereteinket és jelenleg is többfelé folyik feltárás. Ennek következtében érthető, hogy az erdélyi rotundákról összefoglaló munka eddig még nem jelent meg. Az alábbiakban igyekszünk leírni az eddig megismert vagy csupán leírásból, helynévből gyanítható rotundákat.

III.3.a Magyar Alföld és Bánság Tájegység

Az itt tárgyalandó terület egy mesterséges határral Romániához csatolt félbe vágott megyék (Szatmár, Bihar, Arad) területére esnek, melyek hagyományosan Nagy Magyar Alföldhöz tartoztak. Másrészt a teljes egészében elszakított Bánság (Temes, Krassó – Szörény vármegyék) területére esnek. E területek a török hódoltság (Arad, Temesvár, Nagyvárad ostromai) idején súlyosan károsodtak. Nem csoda, hogy egyetlen rotunda sem maradt fenn épségben.

1. (141) NAGYVÁRAD (ORADEA): SZENT LÁSZLÓ KÁPOLNA. ROTUNDA (?) (BIHAR VM.)

Váradon kezdetben kis-közepes méretű korai földvár volt. Neve is ezt tükrözi: Vár-Váracskavárad. (A XVII. századtól nevezik Nagyváradnak.) Ez volt László herceg dukátusának központja, aki a földvárba „toronyvárat” építtetett, melyben kápolna volt. A földvár sáncaira körfalat épített és középebe monostort telepített. Ez lett a várad püspökség temploma, mely háromhajós bazilika volt négy toronnyal. Titulusa: „in honorem beatissime matris Marie virginis”. Első püspöke László unokaöccse: Kálmán, a későbbi Kálmán király volt.

László királyt először az általa alapított somogyvári apátságban temették el (?), később végső nyughelye a várad püspöki székesegyház lett. Lászlót 1192-ben szentté avatták. Ezt követően viselte a toronykápolna a Szent László titulust. A vár a tatár ostromot nagyobb károk nélkül túlélte. A gótikában – az anjok idején tovább épült, szépült az együttes, gazdagon díszítették (Szent László hermája, Kolozsvári testvérek Szent László lovasszobra stb.) A toronykápolnát az 1375-ös Statutum a káptalan tulajdonának írja, mely a vár bejárata előtt volt („turris posita iuxta portam”). Mohács után a várat fokozatosan őrbástyás erődítménnyé alakították.

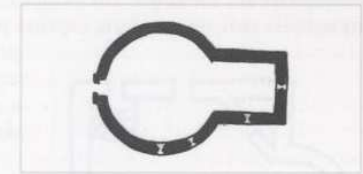
A vár súlyosan károsodott két török ostrom (1598, 1604-6) és három földrengés során. A toronykápolna az 1598-as ostrom idején károsodott: „Szent László magas tornya a vár belsejében leomlott.” Istvánffy feljegyzése szerint az ágyúzás csak a felső emeletet rombolta szét. Cezare Porta 1599-ben készült rajzán még látható a kétszintes, tető nélküli toronyépület.

A török végül 1660-ban ostrommal elfoglalta Váradot és szörnyű pusztítást végzett, középkori épületei gyakorlatilag megsemmisültek. 1692-ben a felszabadító hadjáratban a vár tovább pusztult. A maradékot a bécsi haditanács által irányított újjáépítés tüntette el.

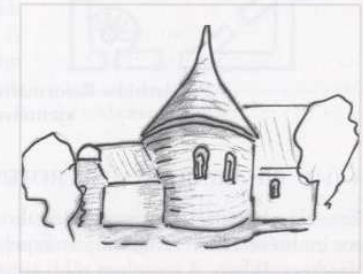
A várad Szent László kápolna tehát minden bizonnyal egy kör alapú toronyban lévő rotunda volt. A 2001-ben végzett régészeti ásatás során csak a torony alapozását találták meg 3 m mélységben. [Balogh J. (1982), A. Rusu (2004)]

2. (142) KISPELESKE (PELISOR): SZENT ISTVÁN ROTUNDA (SZATMÁR VM.)

Ezt a rotundát 1909-ben elbontották, helyére új templomot építettek. Régészeti feltárás nem történt. 1864-ben Henszlmann még látta és felmérte, Schultze még lerajzolta. A falu a Szamos és Tisza között található. Felteszik, hogy a Peleske a „pilis”-ből származik, ami a régi magyar nyelvben a tonzurát jelentette. Felteszik, hogy eredetileg apszis nélküli rotunda volt, vagy lehetett félköríves apszisa. A korai rotundák közé sorolhatjuk (XII. század közepe), mert a tatárjárás idején már rongálódott. Ezt követően települtek a faluba ciszter szerzetesek, akik a rotundát a kolostorhoz integrálták. Felteszik, hogy a ciszterek építették az új szentélyt, mely kívülről egyenes záródású hosszanti téglány alakú volt, belül dongaboltozat fedte, és feltehetően negyedgömb kupolával végződött. Henszlmann így írja le 1864-ben: „...nevezetes kerek épület voltában ehhez dongabolttal fődött egyenes zárású szentély van csatolva, melynek északi falában igen egyszerű félkörbe zárt szentélyfülke látható...” A kör alapú hajó belső átmérője 13 m, a szentély 6,8×4,1 m. A szentély keleti és déli falán egy-egy, a hajó déli ívén két románíves ablak volt. Románíves kapuja nyugaton volt. Schultze rajza 1864-ben készült. [Henszlmann I. (1864), Szabó L. (1913), Gerevich T. (1938), Kozák K. (1976-77), Kiss I. (1999)]

ALAPRAJZ

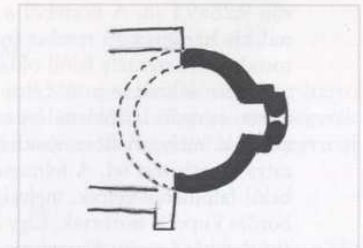
SCHULTZE RAJZA

3. (143) PELBÁRTHIDA (PARHIDA): ROTUNDA (BIHAR VM.)

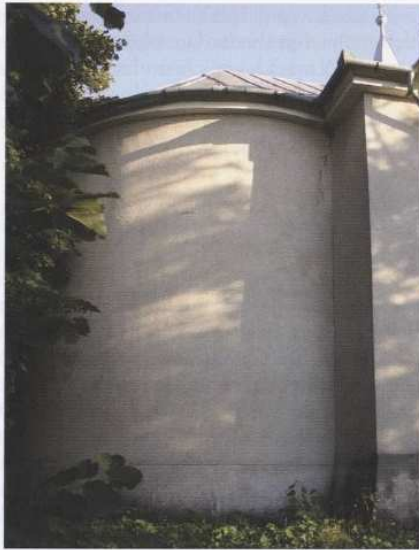
Nagyváradtól északra, Biharvajdától mintegy 10 km-re – zsákfalu a határszélen. Korábban a falu neve: Vadász. A XI. században dukátusi terület volt, Imre herceg dukátusi területe. Imre herceg szeretett vadászni. Később a Gut-Keled család birtoka. Korai rotunda, talán még Imre herceg építtette, hiszen a szentély megoldása két korai, és a családhoz közel álló rotundával mutat rokonságot: Esztergom-Capella régia, Bény. Mások 1216-ra teszik építési idejét.

A rotunda, melynek titulását nem ismerjük – közepesen kicsiny, belső átmérője: 5,2 m. Szentélye egyedi megoldású: kívül lépcsősen kiugratott és körszegmással zárul. Belül egyszerű négyszögletes bemélyedés (hasonlít a „kosáríves” megoldáshoz). Valamikor a középkor végén nyugat felé egyszerű hosszanti hajóval bővítették, így a rotunda az új templom szentélye lett.

Megjegyzés: ott jártamkor 2008-ban a csinosan rendben tartott templom szentélye kétszögkívvül egy valamikori rotunda. A többször leközölt, lerajzolt, „egyedi megoldást” szentélyrészt sem kívül, sem belül nem találtam. Nem tudni mikor építették át, tüntették el. A templom a reformá-

tusoké. Jelenleg újszerűen kifestett, kívül belül kipucolt állapotban van. [Henszlmann I. (1864, 1876), Gerevich T. (1938), Gervers-Molnár (1972), Nagy E. (1980), Levárdy F. (1980), Kiss I. (1999)]

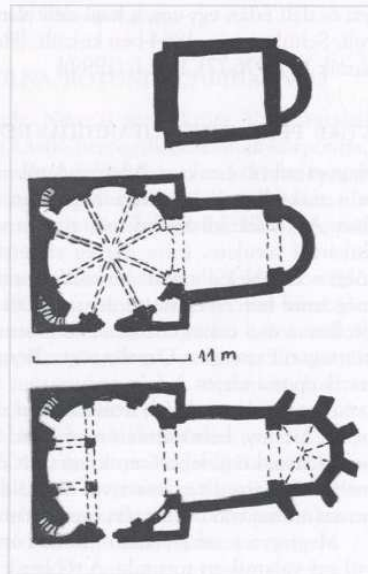

Pelbárhida: Református templom szentélye (rotunda)

4. (144) BIHARVAJDA (VAIDA): ROTUNDA. (BIHAR VM.)

Ez a Nagyváradtól nem messze északra lévő falu a Nagyváradi püspökséghez tartozott. Első írásos említése 1285. Temploma szerepel 1291-94-ben a püspöki összeírásban, 1333-35-ben a pápai tizedjegyzékben. A templom több építési periódusban épült, alakult.

- Hosszantihajós, félköríves szentélyű kis falusi templom. A hajó trapezoid alakú. XII. század.
- Ehhez nyugat felől egy **rotundát** építettek hozzá, melynek szentélye lett az előző templom. A rotunda különleges, a Kárpát-medencében ritka építészeti forma: kívül négyzet alapú, belül kör. A négyzet csaknem szabályos: 11,2×11,0 m. A belső kör kissé elliptoid, átmérő: 9,28×9,1 m. A körívből a négyzet sarkainál kis háromszögű tereket (nychéket?) alakítottak ki. A szentély felőli oldalon a keleti két terecskét sekrestyeszerű célra használhatták, a két nyugati sarokban lépcsősor indulását találták, mely a valószínűsíthető kegyúri karzatra vezethetett fel. A felmenő falak mentén belül falpillérek voltak, melyek vagy 8-osztatú bordás kupolát tartottak, vagy a kegyúri karzattal. A feltáró régészek szerint a XIII. században épülhetett.
- A szentélyt a XIV-XV. században nagyobb méretű, sokszögzáródású gótikus szentélyre cserélték. 1550-ben a falu protestáns lett. A XVIII. századtól a falu birtokosa a Dobozai család.
- A XIX. században az egész templomot átépítették, csarnoktemplommá alakították és így az

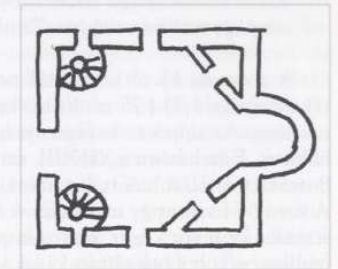

ÉPÍTÉSI FÁZISOK

előző építészeti formák eltűntek. 1999-ben a templomban tűzvész pusztított, ez teremtett lehetőséget a falkutatásra és a régészeti feltárára. Az eredményt 2005-ben publikálták.

A rotunda több szempontból is különleges és egyedi:

- Példa nélkül való, hogy egy kis hosszházas templomot később rotundával bővítettek. Általában a rotundákat szokták hosszházas hajóval bővíteni.
- Maga a rotunda is ritka típus. A Kárpát-medencében még három hasonló (kívül négyzet, belül kör) alaprajzú rotundát ismerünk: Hidegség, Dejte és Bia. Vajdához Bia áll legközelebb (ld. ott). A feltáró régészek felsoroltak néhány európai analógiát (az Ibér félszigeten Terrasa: S. Miguel, Braga: S. Frutuosa de Motelios, Mazote: S. Cebrian, Escalade: S. Miguel, Celanova: S. Miguel és Franciaországból Venasquue). Ezek a példák azonban a négyzetbe zárt köríves szentélyekre vonatkoznak.
- A Kárpát-medencében egészen egyedülálló megoldás a sarkokban kiképzett terecskék. Ezek jellegzetes Kaukázus-vidéki megoldások, pl. Dzsvári, Ateni (ld. XVI. Ábra 7.) Van azonban Nyugat-Európában is a Vajdához megszólalásig hasonló templom: Saint-Michel de Cuxa. (alaprjzát interneten közli Guzsik T.) [Emödi - Doru (2005)]

SAINT-MICHEL DE CUXA

5. (145) KEREKEGYHÁZA: DŰLŐNÉV ROTUNDA (BIHAR VM.)

Neve dűlőnévként maradt meg, Diószegtől nyugatra a Berettyó jobb partján. Első okleveles említése: 1328: Kerekgyház. [Gervers-Molnár (1972, 245. jegyzet)]

6. (146) KEREKEGYHÁZ (BIHAR VM.)

Csak a helység neve alapján.

A Fehér Körös mellett Nagyváradtól nyugatra, Tótkereki és Boldogasszonytelke néven is említik. A Fehér Körös valószínűleg elírás - Nagyváradnál a Sebes Körös folyik, a Fehér Körös sokkal délebbre van. (Nagyváradtól nyugatra, a Sebes Körös jobb partján található Magyarország területén Berekbőszörmény, ahol nem régen találtak egy rotundát. Lsd. ott.) [Gervers-Molnár (1972, 246. jegyzet)]

7. (147) KEREKEGYHÁZ: ROTUNDA ECCLESIA (TEMES M.)

Csak a helység nevéből következtetünk, hogy ott rotunda volt. A Maros mellett Németszentpétertől északra a Bezdini kolostor közelében feküdt. Első okleveles említése: 1332-37. pápai tizedjegyzék. (Németszentpéter: Sanpetru German - Aradtól nyugatra) [Gervers-Molnár (1972, 253. jegyzet)]

8. (148) ILLYÉD (ILIDIA): ROTUNDA (KRASSÓ-SZÖRÉNY VM.)

A helység Oravicabányától délre a valamikori Bánát területén van. László és Kálmán idején a Magyar Királysághoz csatolt Horvátország kormányzója viselte a „bán” - latin: banatus - tisztséget. Az István által szervezett Csanád Vm. - a néhai Ajtony territórium - 1100 körül több vármegyére oszlott: Torontál, Temes, Keve, Krassó, Szörény, a Tisza-Maros-Duna-Erdély határolta területen. Határörvidék lévén a megyésispánok felett álló bán kormányzója alatt álltak, ezért nevezték „Bánság”-nak, Bánátnak. Ehhez hasonlóan az erdélyi hercegség (dukátus) területén kialakult vármegyék felett is kormányzó állt, akit vajdának hívtak. A bánati bán tisztséget is gyakran az erdélyi vajda látta el.

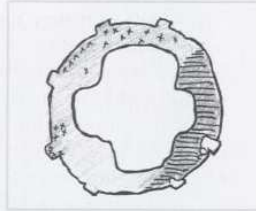
Illyéd az Árpád-korban fontos uralmi központ volt. Első írásos említése 1223: Elyad, Elyed, Ilyad később: Villa Illyeed, Oppidum, Illyed. Birtokosa 1248-ban Lőrinc vajda.

Illyéd területén három objektum volt.

- Vár Kán nb. Lőrinc erdélyi vajda vagy felmenője építtette. 1312-től királyi vár, az egykor Krassó Vm. központja. Minden bizonnyal a török hódoltság idején pusztult el.
- Kis földvár („Cetate”)** Domb tetején kis (50×70 m) földvárban egyenes szentélyzáródású templom, körülötte 58 síros temető. XIII-XIV. század.
- „Feudális központ”.** Illyéd falutól délre kis domb tetején. Nyugati részén 20×20 m-es, 1,5-1,8 m falvastagságú lakótorony. Északi részén öthelyiséges épület alapjai. Ettől délre találták meg egy rotunda alapjait. Titulusa ismeretlen.

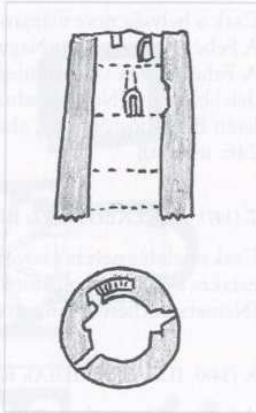
A rotunda kívül kör, belül négykaréjos. Belső átmérő 8 m, falvastagsága 1,35-1,75 m. Külső területén lizénák alapjai maradtak meg. Az alapozás anyaga nyers kő, a kötőanyag jó minőségű habarcs. Feltehetően a XII-XIII. század fordulóján épült. Összesen 8 sirt tártak fel. A halottak a hátukon feküdtek, fejükkel kelet felé. A karok a hasra vagy mellkasra voltak hajlítva. Az egyiknek valószínűleg levágták a fejét, mert a koponya néhány nyakcsigolyával a mellkason volt a behajlított karok között. Korhatározó kísérő lelet nem került elő.

A feltáró régészek a rotunda párhuzamai között meglepő módon az alábbiakat sorolták fel: Dejte, Bény, Őskü, Kollard (feltehetően Kallósd!?), Guraszáda, Kispesleske, Algyógy és a hatkaréjosok. Ezek egyike sem kívül kör, belül négykaréjos! Talán Trencsén és Berce jobb párhuzam lett volna. Figyelemre méltó Rusu megjegyzése: a kutatás nem volt teljes, a kronológia is tisztázatlan. [St. Matei (1973), D. Teicu (1998), A. Rusu (2004)]

9. (149) SEBESVÁR (BOLOGA): ROTUNDA (?) (KOLOZS VM.)

Bánffyhunyadtól nyugatra áll a romjaiban is tekintélyes Sebesvár, mely a Királyhágót vigyázta. A vár kezdetben Bihar vm.-hez tartozott, 1362 után az erdélyi vajda honorjához csatolták és Kolozs vm.-hez számították. A vár eredete ismeretlen, de az öregtorony bizonyosan XIII. századi. Ebben a kerek alapú tekintélyes falvastagságú, többszintes domjonban A. Rusu feltételez egy kápolnát, mely csak kör alapú, tehát rotunda formájú lehetett. Régészeti feltárásról nincs adat. [A. Rusu (2004)]

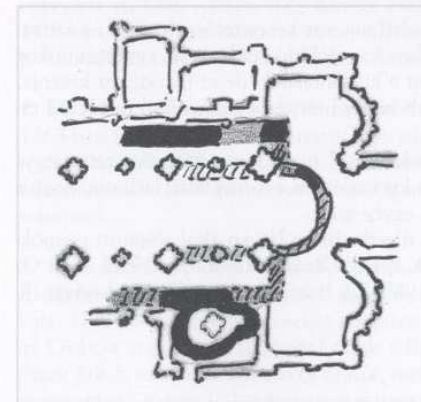
III.3.b Erdély szíve

10. (150) GYULAFEHÉRVÁR (ALBA JULIA): KERESZTELŐ SZT. JÁNOS (?) ROTUNDA (ALSÓ-FEHÉR VM.)

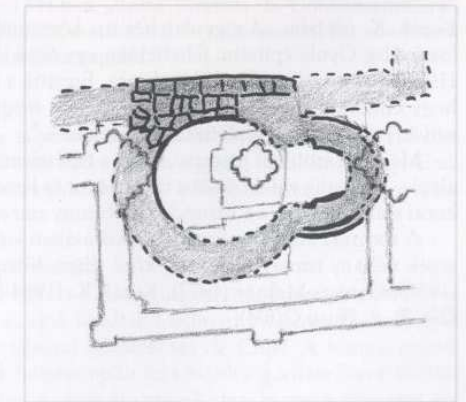
A várhegyen római légiós tábor állt (Municipium Sept. Apulense), a Dácia superior központjában. Környezetében a VIII. században szlávok telepedtek meg, majd a Bolgár Kánság telepesei jelentek meg. Felszínre kerültek házaik és az 1700 síros temető első periódusában a sírjaik. A honfoglaló magyarok minden bizonnyal elsődlegesen szállták meg, Apulum falai között vezéri szálláshely létesült. Már valószínűleg a 930-as évektől a kelet felől veszélyt jelentő besenyők támadásai ellen itt székelték a gyulák (a vezérlő fejedelem után következő fő méltóság „hadvezéri” funkció). Az első erdélyi gyula valószínűleg Tétény fia Bogát volt. A második ennek fia Zombor – szokták a gyula rangját Gyula személynévként is használni. Ez a Zombor gyula vagy Gyula volt az, aki 953-ban Konstantinápolyban ortodox szertartás szerint megkeresztelkedett és hozta magával a Turкия püspökévé szentelt Hierotheosz szerzetest. Zombornak három gyermeke volt. Saroldu nevű leány – szintén ortodox keresztény – aki Taksony fejedelem fiának, Gézának lett felesége és István király anyja. Karoldu nevű leány, akinek férje lett Doboka (Doboka vármegye első ispánja és névadója. Valószínű leszármazottja Csanád). Végül a fiúgyermek Prok vagy Prokuj, aki örökölte a gyula méltóságot. Ez a harmadik gyula vagy Gyula volt az, aki „sokféle módon ellenszegült” Istvánnak, aki ellen István 1003-ban haddal vonult, aki végül megadta magát, utóbb Lengyelországba menekült és aki Vitéz Boleszláv oldalán a Felvidékre támadt. (Prok gyermekei: Buja és Bonyha.) A gyula helyére István valószínű rokonát Erdőelvi Zoltánt állította.

Gyulafehérvár a gyulákról és a római erőd fehér falairól kapta nevét. Gyulafehérvár lett az István által alapított Fehér vármegye központja. Itt székelt az ispán. Gyulafehérvár lett az Erdélyi Püspökség központja is (1009). Még István kezdte építtetni az első püspöki székesegyházat, mely háromhajós, félköríves szentélyű bazilika volt: Szent Mihály bazilika I. Ennek helyére – föléje kezdték építeni valószínűleg már Szent László idejében a II. bazilikát (vagy azért, mert az első a Vata-lázadás idején károsodott, vagy azért, mert idővel kicsinynek bizonyult). Az építkezés hosszan elnyúlt, a Tatárjárás idején és később is többször károsodott, befejezése a gótikába is bőven átnyúlt. Homlokzatával szemben tárták fel a kicsiny, egyhajós – bosházás, félköríves szentélyzáródású templom alapjait, mely az ispánság esperesi temploma volt.

♦ Rotunda. Keresztelő Szent János (?)

BAZILIKA I-II. ÉS A ROTUNDA

ROTUNDA

A XX. század elején kezdett és a 70-es években befejezett régészeti kutatás során találták meg ezt a rotundát a II. bazilika déli kereszt-hajója alatt. A rotunda szorosan simul kívülről a bazilika I. déli oldalfalához, falszerkezetük és tájolásuk azonos. Mivel felmerült, hogy a rotunda előbb (és külön) épült volna, a feltáró régész hangsúlyozta, hogy „semmi nyoma, hogy a rotunda eredetileg különálló épület lett volna”. A bazilika II. déli kereszthajójának oszloplábazata a rotunda hajója belső terébe került. Az alapok a jelenlegi bazilika alatt, mintegy két méter mélységben vannak, a felmenő falak 1-2-m magasán állnak. A kereszthajóból kis vaslátrán le lehet menni a rotundába. Hajója kerek, átmérője 8 m, szentélye félköríves. Teljes belső hossz 10 m.

Falát szépen faragott, nagy méretű kváderkövekből rakták. Patrociniuma feltehetőleg Keresztelő Szent János volt, ugyanis egy 1290-es oklevél szerint a déli kereszthajóban Keresztelő Szent János oltára állott. A középkorban szokás volt, hogy a lebontott vagy átépített kápolnák ereklyéjét és patrociniumát átvitték a templom hozzá legközelebb eső mellékoltárára.

A rotunda a püspöki székesegyház keresztelő kápolnája lehetett, amit a valószínű patrocinium is alátámaszt. (G. Molnár Vera hangsúlyozta, hogy ez Magyarországon az egyetlen keresztelő kápolna. Azóta több is előkerült.) Utóbb ismét felmerült, hogy a bazilika I. és a rotunda nem egyidőben épült, hanem a rotunda jó fél évszázaddal korábbi.

Ezt a feltevést két apró megfigyelés támogatja:

- A templom déli falának és a körtemplom falának csatlakozása talán nem is olyan „szerves”.
- A rotunda habarcsa bizánciasan téglaporrall kevert, míg a templomé tiszta mészhabarcs.

Kozák. K. ezt írta: „... a gyulafehérvári körtemplom első magyar keresztelőegyházunk, s azt valószínűleg Gyula építette, feltehetően egy északi falához kapcsolódó „palotával” együtt, amikor Hieroteosz püspököt hazánkba hozta. Érezzük a súlyát e kijelentésnek, de az igazság azt kívánja, hogy kimondjuk ezt. Ez a hazánk területén megindult bizánci térítés – talán Ciril és Metód tanítványai nyomán – első építészeti emléke ...”.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a feltételezett „palotának” nincs semmiféle régészeti, tárgyi alapja. Ha pedig valaki veszi a fáradságot és lemegy a kis vaslátrán a rotundába, láthatja, hogy a korai székesegyház és a rotunda fala bizony szervesen egybeépült.

A rotunda alakja, mérete vonatkozásában szépen illeszkedik az István által alapított püspökségek néhány ismert rotundája közé (Eger, Veszprém, talán Csanád). [Posta B. (1917), Entz G. (1958), Gervers-Molnár (1972), Kozák K. (1984-85, 1989-90), Barta G. et al. (1986), Lestyán F. (2000), A. Rusu (2004)]

Gyulafehérvár: Keresztelő Szt. János. Rotunda
(balra a rotunda, szemben a bazilika szervesen illeszkedő kövei)

II. (151) KOLOZSMONOSTOR. (CLUJ-NAPOCA): SZENT MIKLÓS (?) ROTUNDA (KOLOZS VM.)

Kolozs megye valamikori központja, ispánsága a kolozsmonostori várdombon volt. Kolozsvár különálló település és később épült, de mára a kolozsmonostori várdomb Kolozsvár elővárosában, a Várad út beérkezésénél van. A várdombon 1975-től több ütemben régészeti ásatást végeztek és a feltárt leleteket visszatemették. A feltárás részleges volt, a leleteket elnagyoltan és hiányosan közölték. Utóbb újra feltárták. Magyar régészek több vonatkozásban és lehetőség szerint behatóbban foglalkoztak vele, mivel itt került elő a Kárpát-medence negyedik, hatfűlkés rotundája. Ismereteinket az alábbiakban lehet röviden összefoglalni:

♦ I. Kolozsi ispáni vár (Castrum Clus, Kluswar)

Kora Árpád-korban, István idejében épült, ún. föld-fa típusú sáncvár. Itt székelt az ispán: comes clusiensis. A sáncfalak 10-13 m magasak voltak. A sáncon belül földbe mélyített házak alapjai és a DNy-i szegletben egy temető került elő. A korhatározó leletek a IX. századtól Salamon idejéig (1074) terjednek. A domb aljában is korai település nyomai kerültek elő (váralja). Az ispáni székhely és sáncvár az 1068-as besenyő támadáskor károsodott. A sáncokat megerősítették és 3 méterrel felmagasították.

♦ II. Boldogságos Szűz templom és kolostor

Az újjáépített és megerősített sáncvárban I. Béla és László király építtette ezt a háromhajós, hossz-házás bazilikát. Alapfalai 2,8 m mélységben voltak. A kolostor alapjai nem kerültek elő, pedig minden bizonnyal volt. 1222: Abbas et Conventus Monasterii Beatae Mariae de Clus. A helység neve 1292-ben is Colosmonostora. Valamikor elpusztult. Egy adat szerint 1222-ben Adorján erdélyi püspök romboltatta le a kolostort, vagy pedig a Tatárjáráskor pusztult el. Körülötte mintegy 100 sírból álló temetőt tártak fel, melyben a halotti obulusok I. Endre, I. László, II. Géza, II. Béla pénzerméi, tehát a temető az 1100-as évek elején működött. (Mivel I. Imre és II. Endre érméi nem fordultak elő, 1204-1241 közötti időről sincs korhatározó lelet.)

♦ III. Rotunda

Az előző templomra rá- és föléje épült a rotunda. Építési ideje és titulusa ismeretlen (feltehetően Szent Miklós). Valószínűleg az 1200-as évek közepe. Valamikor később a rotundát bővítették: nyugaton hosszházat építettek hozzá. A rotunda hajójában és körülötte, főleg keleten és nyugaton több falalapozást is feltártak, azonban ezek pontosabb egymáshoz való viszonyát és időrendjét az ismételt régészeti kutatásokkal sem tudták meghatározni. Nem tudjuk, hogy mikor enyészett el. Oklevelesen még kétszer említik: 1341-ben „beate Virginis de Colosmonustura”, 1418-ban „nostro monasterio et capelle beati Nicolai confessoris in eiusdem anbitu constrictu pro continuo nutrimento lampadum in monasterio et capella.”

♦ IV. Kolozsmonostorban új templom épült:

1263-ban IV. Béla kezdte építtetni. Ez a jelenleg is ott látható gótikus templom magja (1720-ban romos, szentélyéből kápolnát alakítottak). 1922-ben bérbe adták a görög katolikusoknak. Ezek felozlatásakor 1948-ban átvette a görög keleti (ortodox) egyház. 1992-ben szerezték vissza a katolikusok.

♦ V. Kolozsvár épülése (1282: Kulusvár, 1317: Kolosvár)

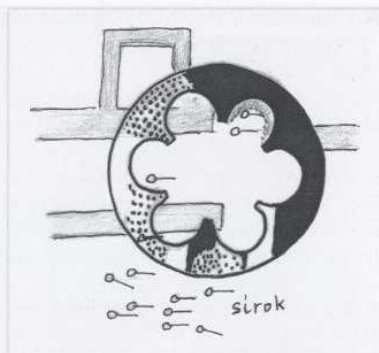
Eredetileg kis falusias település volt, melyet III. Béla a Kolozsmonostori apátságnak adományozott. 1178-ban német hospeseket telepítettek be, akik kezdték kiépíteni a várost. 1213-tól épül az Óvár, a régi római (Napoca) falak felhasználásával (Castreres de Clus). A román stílusú Szent Jakab templomot is ekkor építik, melynek helyére épült fel később a gótikus Szent Mihály templom. 1270-ben V. István városi rangra emelte. A város átvette a Kolozs megye ispánságát, sőt fokozatosan Erdély „fővárosává” vált.

A kolozsmonostori rotundáról önmagában keveset tudunk. Kiszkeresztésében is és méreteiben csaknem megegyezik a másik három hatfűlkéssel. (Kiszombor, Karcsa, Gerény). Külső átmérője 8,6 m, belső átmérő 4,2 m, fűlkék sugara 1,1 m. Nem volt széles sávalapozása.

Alapozása: forró mézbe rakott faragatlan kövek. E fölött egy sor faragott kváderkő maradt meg a felmenő fal indítása gyanánt. Nem tudjuk, hogy a fal végig kváderkőből, netán feljebb téglából volt rakva (van rá példa).

Az alapfalakból egy másodlagosan felhasznált „ablakkönyöklő” került elő, „két emberfejű, macskafülű órszörny között mosolyogni látszó bajszos, szakállas férfifej, fölötté talán tekerő kígyó”. Valószínűleg pogánykori maradvány – ősi magyar hitvilág relikviája, melyet az új vallás nevében eltüntettek, megfosztották hatóerejétől (?).

Továbbiakban lásd: hat fűlkekoszorús rotundák. [Szőkely Z. (1974), P. Jambor (1979, 1983), Dékány T. (1983), Entz G. (1994), Ricci J. (1999), Léstyán F. (2000), Tóth S. (2004)]

12. (152) ALGYÓGY (GEOARGIUL DE JOS): ROTUNDA (HUNYAD VM.)

A templom a falu református temploma kertjében áll meglehetősen elhanyagolt állapotban. Jelenleg harangtoronynak használják.

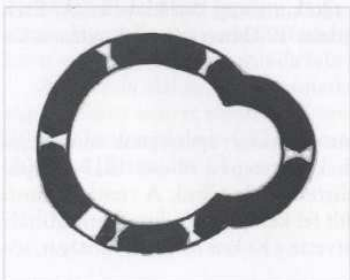
A helység első okleveles említése 1291: villa Gyog, 1404: Gyog, 1412: Algyogy, 1507: Aldyöd.

Feltehetőleg királyi birtok volt, 1404-ben „még” királyi birtok, 1507-ben Tarczay bírja, 1508-ban II. Ulászló Raduly vajdának adományozza, de 1510-ben mér Podmaniczky Jánosé. A templom legkorábbi okiratos említése 1333: tizedjegyzék: dézmát fizet.

Részleges régészeti feltárást 1965-ben és 1998-ban végeztek. A templom körül kiterjedt temető részleges feltárása történt meg. A sírokat több rétegben találták meg, egyes sírok a koráb-

Algyógy: Rotunda

biakba voltak belevágvá. A leletek között talált S végű hajkarikák alapján feltehető, hogy korábbi, honfoglaláskori temetőre épült rá a templom és körülötte a temetkezést tovább folytatták. László és Kálmán pénzerméi alapján a templom 1077 körül épülhetett.

A rotunda hajója kör alapú, szentélye félköríves. A hajó belső átmérője: 5,5 m, a szentély sugara 1,55 m, teljes belső hossz: 6,85 m, a fal alul 1 m vastag, felfelé 0,7 m-re vékonyodik. Anyaga zömében római téglá (feltehetően a közeli Germisara romjaiból), felfelé folyami és faragott kövekkel vegyesen. Kívül jórészt megmaradt a korabeli hamuezüst színű vastag vakolat. Bejárat D-Ny-on, jelenlegi formája későbbi kialakítású: szárköveire egy-egy kocka alakú fejezet közvetítésével támaszkodik a falsíkból kiugró záradék íve, melyet két sor középkori téglából raktak. Fölötté római téglából rakott teherelhárító ív. A templom kapuja előtt szerte kövek hevernek és egy erősen lekopott oroslán – talán az eredeti kapuzatrész volt, és ez is valószínűsíti a hajdani királyi alapítást. A hajón nyugaton egy kicsiny körablak befalazva. A hajó északi és déli ívén két-két román ívű tölcéses ablak, szintén befalazva. Az ablakok 1,5 m-rel magasabban vannak, mint a szentély ablaka. A hajó belsejében freskótöredékek. Eredeti boltozásáról nincs leírás, lehet, hogy nyitott fedélszékes volt (?). Jelenleg egy későbbi korban, 1748-ban épített roskadozó deszkázott gerendafödém kétszintűre osztja a belső teret. A szentélyt kőből-téglából vegyesen rakott félkupola boltozta, melynek egykori vállvonalát kiálló kövek jelölik.

A falu egységesen református lett. A jelenlegi református templom a gótikában épült, többszöri átépítés után is őrzi eredeti stíluslemeit. [Kőváry L. (1866), V. Vatasianu (1958), G. Anghel (1965), Entz G. (1994), Gh. Petrov (1998), Léstyán F. (2000 II:58)]

13. (153) SZÁD-GURASZÁDA: CENTRÁLIS KÁPOLNA (HUNYAD VM.)

A helység eredeti neve: Szád. „Possessio Zad”. Ez a bájos kis templom sokkal több figyelmet érdemelne, mint amennyit eddig kapott. Három részből áll jelenleg: eredeti magja egy négyzet alapra szerkesztett négykaréjos, centrális épület (ld. Haraszt), a Ki és Ny-i karéjok hosszúkásák. A négyzet alap felett négyszögletes torony. Ehhez csatlakozik egy rövid téglalap alapú bővítmény (a Ny-i

Guraszáda: Rotunda 2 nézpontból

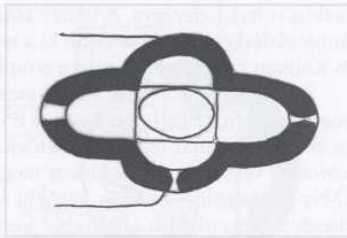
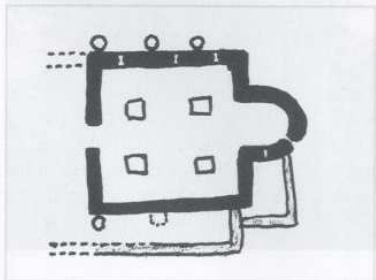
apszis elbontásával), majd egy nyilvánvalóan gótikában hozzáépült toronyépítmény. Műértőink 1292-re teszik az építés idejét, mert első okleveles említése szerint III. András király engedélyezte Gurg fiának Akus nembeli Sándornak, hogy Elye, **Zad** és Fenes területén „dacos ... retinere” – oláhokat befogadjon és telepítsen. Ez alapján: „eredetileg is románok számára épült” – holott ez a mondat nem a templom építésére, hanem a románok telepítésére vonatkozik! A négykaréjos templomok divatját a XII. század közepére teszik műtörténészeink – és nem 1290 utánra! A téglalap alapú román kori toldaléképület falán a bejáratl szemben egy bizáncias durván provinciális stílusban **átfestett**, talán eredetileg Szent László képsor látható! Persze az elmúlt évtizedekben nem nagyon volt mód, hogy egy a románság által sajátjuknak kisa-játított templomot szakszerűen és tárgyilagosan értékelhessen a szakma. Kár.

Le kell szögezni, hogy az ortodox szertartáshoz ikonfallal elválasztott hármas szentélyfej szük-seges. Másrészt: ez a kis templom jól illeszkedik a Kárpát-medencei anyaghoz, közvetlen párhuzama Haraszt, távolabb a négykaréjosok csoportja. Mindezekkel együtt akár az eredeti négykaré-jos, akár a jelenlegi bővítményes formája harmonikusan szép, a Kárpát-medence egyik legszebb kápolnája. [Téglás G. (1902), Möller I. (1929), Genthon I. (1934), C. Petranu (1938), Levárdy F. (1982), Entz G. (1994), Kiss I. (1999)]

14. (154) DEMSUS (DENSUS): SZENT MIKLÓS CENTRÁLIS KÁPOLNA (HUNYAD VM. – HÁTSZEG)

A hátszegi medence nyugati szélén a Demsusi patak mellett egy dombon áll ez a rejtélyes centrális templom. 1360: Domsus, 1411: Damsus, 1416: Demsus. Léstyán „olakalis ecclesia” néven jelöli és a legrégebb görögkeleti templomnak tartja, a „stílusjegyek” alapján XIII. századnak vélelmezi.

Az épület leírását kezdjük Kővári L. 1866-ban kelt irásával kivonatossan: „... körüle régi és újabb kori kopott feliratú sírkövek és tördelt oroszlánok, oszlopok hevernek. Egy része rom. ... a templomhoz képest roppant tornya az építmény közepéből emelkedik... fede-

Demsus: Szt. Miklós centrális templom

lét... faragatlan lapos kövekből alkotott boltív fedezi. Más különösége, hogy a templomra ki-vülről fel lehet mászni, s a köfedezeten a toronyhoz lehet jutni, hol nem annyiban torony, mint inkább egy nagyszerű kéménybe tekintünk. Csakhogy e toronynak tetejéig három sorban ablaka van, de benne sem lépcsőzet, sem harang... nem is férne... minél felebb annál keskenyebb, s valahányszor keskenyebb alakot vesz, ott összevelt téglából párkányzata van... E torony a temp-lomhoz képest igen új, s igen mesterkélte; alkalmasint a kereszténység bejövetelénél a bizánczi stíl első korszakából eredt. ... kis kápolnánk(nak) kelet felé kidomborodó oltárhelye (van) ol-tárral ... a templom közepéből négy oszlop indul fel, melyek felfőls szélesek, felebb összefoly-nak, toronnyá lesznek, s úgy törnek át a templom boltozatán. Ez oszlopok oldalain féldombor metszetű lovak... is láthatni ... vannak rajtuk síratok is: D.M.C. Longino maximo vix. an. LVII. IULIA AFRODISIA CONI. B.M.P. Mi volt eredetileg ezen épület, az megfejtetlen kérdés. Tudósaink egy része római, más később épült templomnak hiszi, a harmadik vélemény szerint sírbolt vala, mit a rómaiak Longinusnak építettek...” Hozzá kell tenni a fentebbi leíráshoz, hogy az északi falba kívül római oszlopok vannak beépítve, és hogy az apszis tetején kívül aszimmet-rikusan két kőoroszlán trónol. Figyelemre méltó az 1800-as évek közepén készült kézi rajz, a templom eredeti homlokzatáról.

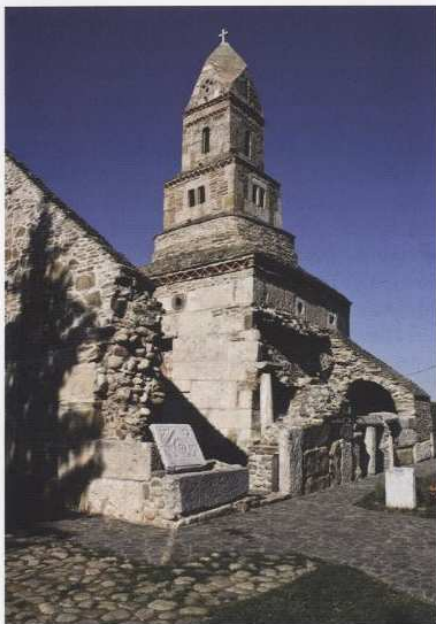
A beépített és „szerteheverő” kövek a közelben lévő hajdani római Ulpia Traianából valók (zö-mében sírkövek és fogadalmi kövek). A terület (Hátszeg) magyar lakosságához az 1300-as évektől fokozatosan települtek be a románok. A templomot minden bizonnyal ők használták – legalábbis az 1400-as évektől, mert a templombelső ortodox freskók díszítik, melyeket 1443-ban Stephan készített (a szentélyben beírta: „Festette Stephan”). A reformáció idején a helyi magyar lakosság reformátussá lett része közösen használta templomot az ortodoxokkal. Nyilván ezért 1556-ban lemeszelték a freskókat. Feltehetően a megnövekedett hívőlétszám és a közös használat miatt ek-kor épült a nyugati homlokzat elé a ma romos bővítmény és egy vagy mindkét harangtorony. Még 1702-ben is a templomnak két papja volt: egy református és egy ortodox. A református közösség számos magyar tagját név szerint ismerjük. Az ortodoxok jelenlétét igazolják a templomban lévő fatáblára festett ikonok, melyeket 1789-ben Simeon pápa festett. A XX. Század elején még 120-140 református élt a környéken és használta a templomot.

Az 1970-es években az elhanyagolt épület használaton kívül volt. Maga a templom közben a műtörténet érdeklődési látókörébe került és eredetéről számos vélekedés látott napvilágot.

Az 1961-ben megkezdett régészeti kutatás megállapította, hogy az épület alsó része a X. szá-zadban épült. Erről később nem nagyon esett szó. Az épület kutatása és műemléki helyreállítása 2005-ben fejeződött be. Rusu és Burnichioiu így foglalta össze az eredményt 2008-ban:

Korábban úgy gondolták, hogy dákok, vagy gótok, vagy rómaiak építették. A XIX. századtól már úgy gondolták, hogy középkori, amikor a „helyi elit” elég gazdag volt ahhoz, hogy ilyet épít-sen. Az épület stílusjegyei alapján késő román – kora gótikus, tehát a XIII. század második felé-ben épült. Ismeretlen építője tájékozott volt a kor divatjában és elég képzelőereje volt összerakni különböző építőanyagokat: régi római épületek köveit. Legrégibbi része a négyzetes központi tér lehet a négy oszloppal, melyek a tornyot tartják és a félköríves apszis. Az 1998-as régészeti vizsgá-lat megállapította, hogy eredetileg volt egy diakonikon az oltár déli oldalán. Egy ehhez hasonló „kápolnát” építettek hozzá vagy még az első fázisban vagy a XV. században. Ennek tetőzete mára teljesen elpusztult. A reformáció idején délen egy négyszögű épületrész épült melléje, melynek te-tőzete szintén hiányzik. A XIX. század első felében római oszlopokat adtak az épülethez: északon hármat, délen egyet. A szentélyen lévő római oroszlánok is ekkor kerültek oda.

Egy kenéz familia építhette ezt a templomot, melyben valószínűleg az alapító donor volt el-temetve. Legvalószínűbben ő Musinas lehetett Rachitovából. Családja a XVI. században halt ki, abban az időben, amikor a közösség vallásilag megoszlott: egyik részük felvette a kálvinizmust, másik részük maradt ortodox. Ekkor épült az épülethez a nyugati bővítmény. Lemeszelt freskókat is feltártak. A szentély és a hajó déli falán lévőket (Szent Miklós és a Szűz a gyermek Krisztussal) minden bizonnyal „demsusi Stefan” és társai készítették 1443 körül. A többiekét Pitesti Simion a XVIII. században.

Demsus: D-Ny felől

Demsus: portál

Demsus: ablak

Demsus: szentély és sekrestye

Ezekhez a vélekedésekhez és megállapításokhoz azonban néhány észrevételt meg kell tenni:

1. Kívülről is jól látszik, hogy a szabályos négyszögletes torony indulása alatt egy lekerekített és kúposan szűkülő részlet van. Ugyanez belülről is látható, sőt a restaurálásnál különböző festéssel ki is emelték.
2. Már Kövály L.-nak is feltűnt, hogy „a templomhoz képest roppant tornya van.” Valóban, az a torony nemcsak mérete miatt idegen elem. A rajta lévő ablakok sem nem román koriak, sem nem gótikusak, legkorábban a reneszánsz idejére tehetők – még akkor is, ha „az emeleteket” elválasztó frízek azonosak a szentély frizével.
3. Mindez alapján valószínűsíthető, hogy eredetileg a négyzetes hajó felett tambúr közvetítésével kupola lehetett.
4. Ez esetben azt is fel kell tételezni, hogy a hajó négy belső oszlopát is utólag építették be, hogy a roppant tornyot tartsák.
5. „Megállapították, hogy eredetileg volt egy diakonikon az oltár déli oldalán” A templom délkeleti oldalát mutató fényképen is jól látszik, hogy ez utólagos hozzáépítés. Még azt is állítják, hogy ehhez hasonló „kápolnát” építettek volna hozzá (a másik oldalon) „még az első fázisban vagy a XV. században.” Csakhogy ez a másik kápolna nem látszik, sem a közölt alaprajzon, sem a helyszínen nincsen semmi nyoma. Maga a „diakonikon” szóhasználat árulja el a szándékot: ha ez ortodox templomnak épült volna, akkor valóban kell a szentély két oldalán diakonikonnak és prothezisnek lennie. Azonban ha ezeket „eredetileg” építették volna, az ugyanolyan félköríves lenne, mint a szentély. Ha viszont diakonikon helyett „sekrestyét” mondunk, akkor nem kell a túloldalra prothezist képzelni. Akkor viszont nem ortodox, hanem a nyugati kereszténységben a XIII. század végén (tehát még mesze a reformáció előtt – a katolikus korban) szokásba jött sekrestye hozzáépítéséről van szó. És valóban, a toldalék szentély felőli bejárata keskeny kis ajtó, késő román ívű záradékkal.
6. „a reformáció idején délen egy négyszögletes alapú épületrész épült melléje...” A fényképfelvételen jól látszik ennek a toldaléknak román korra jellemző donga boltozása.
7. Ezen a felvételen az is jól látszik, hogy a hajó déli falán kellett lenni még egy (vagy talán még kettő) külső oszlopnak, mert látszik egy fölső zárókö, mely szervesen be van építve az eredeti falba. A hozzá tartozó oszlopot nyilván a dongaboltozatos toldalék idején távolították el. Fogalmam sincs, hogy miért állítják: a római oszlopokat a XIX. században adták az épülethez. Az eredeti állapotban, hozzáépítések nélkül megmaradt északi falon jól látszik a három oszlop és az eredeti románívvvel záródó, befelé tölcselesen szűkülő ablakok.
8. Ezek után megkérdőjelezhető az a mondat is, hogy „Egy kenéz familia építtethette ezt a templomot...”. Ez a mondat időben a román stíluskorszak végére, az 1300-as évekre sugallja a templom építését.
9. A templom eredeti, hozzáépítések nélküli magja egy négyszögletes hajó, hozzá keleten egy félköríves szentély. A hajót feltehetően kupola boltozta. Eredeti stíluselemek (ajtó, ablak) nagyon korai, akár XXI. századi építést is megengednek.
10. Azzal a mondattal azonban teljes mértékben egyetértünk, hogy „ismeretlen építője tájékozott volt a kor divatjában, és elég képzelőereje volt összerakni különböző építőanyagokat”.

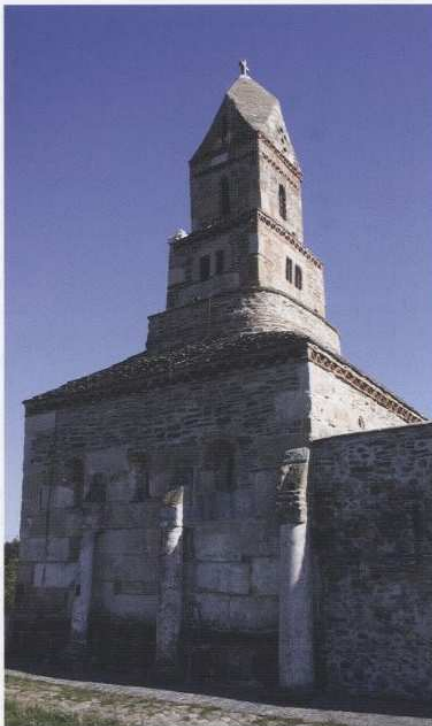
Demsus: déli toldalék

11. Meg kell azonban állapítani, hogy Demsus temploma a Kárpát-medencében társ nélküli, egyedülálló alkotás, párhuzama nincs sem Közép-Európában, sem a Balkánon.

Számos megoldatlan talány ellenére az épület összbnyomása kora román, akár preromán impressziót kelt. Még akár az a halvány gyanú is megfogalmazható, hogy ez a templom talán Hierotheusz tevékenységéhez kapcsolható. A terület: Hátszeg a Gyulák birodalmának déli szomszédja. Ha viszont az ortodox románság által épített templomnak gondoljuk, akkor viszont építési idejét minél későbbre, az 1300-as évekre kell helyezni. E két időhatár közötti több mint 300 évet kellene áthidalni ideológiától mentes, építészeti, stílustörténeti alapon.

*

A táj gyönyörű. A helyreállítás mintaszerű. Az épület a maga „összevisszaságában” is lenyűgözően megkapó. Feltétlenül megér egy kirándulást, ha már valaki Vajdahunyadon jár, és egyúttal megnézheti Guraszját és Algyógyot is. [Kövár L. (1866), Möller I. (1929), Genthon I. (1934, 1936), Gervers-Molnár (1972), Kozák K. (1984-85), G. P. Hurezan (2000), Lestyán F. (2000), Miski Gy. (2001), Rusu-Burnichioiu (2008)]

Demsus: északi fal

15-16. HÁROM KÉRDÉSES ROTUNDA TORDA KÖRZETÉBEN (TORDA – ARANYOS VM.)

Régészeti feltárás egyiknél sem történt. A megnevezett helységnevek és földrajzi helyek a katonai felmérési térképeken nem szerepelnek, holott Kosza Antal régész segítségével kitartóan kerestük (Arcanum Adatbázis Kft. Budapest: 1763-87, 1806-69, 1869-87 katonai felmérési térképek).

15. (155) KEREKEGYHÁZ – SZENTLÉLEK DOMB: SZENTLÉLEK ROTUNDA (?) (TORDA – ARANYOS VM.)

Az elpusztult helység okleveles említése 1279-ben: IV. László Mikud bánnak adományozza Igruchtelek és Kerekeghaz helységeket, 1291: Kerekeghaz, 1311: Merku, Kerekeghaz és Igruchtelek Mikud bán fiának tulajdona, 1313: Kerecyghaz. Az 1500-as években oklevelekben még szerepel a helység. Orbán B. leírása szerint Tordától délnyugatra, az Aranyos folyó bal partján Szentmihályfalvával átellenben volt „... a malomtól 500 lépésnyire a Szentlélek dombon... Mondják, hogy ottan egy megsemmisült falunak állott egykor kerekidomú egyháza, mely Szentlélek tiszteletére épült. A dombon most csekély rommaradvány van, némi lapfalak, s mindenféle szétszórt római téglák...”

Megjegyzés: Torda délnyugati szegletében feltártak egy római katonai tábornak. Ettől tovább délnyugatra volt „Várfalva”, ott volt az ispánsági földvár. Ettől tovább délnyugatra Mészkö felé kellett legyen Kerekegyház. [Orbán B. (1868-73 II/5: 158), Gervers-Molnár (1972, 254. jegyzet) Lestyán F. (2000, I: 518)]

16. (156) FEJÉREGYHÁZA (FÉLEGYHÁZA? KÖRTVÉLYES ?): ROTUNDA (?) (TORDA – ARANYOS VM.)

Orbán Balázs pontosan leírja a helység helyét: Kercsed felett a Látomvölgy – Szilegátja patak – Tompádtető – Fejéregyházi völgy: „Az egyház ott feküdt a fejéregyházi völgytorkolat jobb oldali előfokán, s hogy az kerek idomú volt, azt most is meglévő alapfalai bizonyítják, melyek egy 50 lépés kerülettel leírt körtemplom egykori ittlétét kétségtelenné teszik... Öreg emberek még most is meg tudják jelölni a megsemmisült falu fekhelyét, hogy vastag cserépdarabok, sőt gyümölcsfák is maradtak vissza...”. A rotunda átmérője ezek szerint kb. 5,6 méter lehetett.

Lestyán úgy tudja, hogy Fejéregyház alias Körtvélyes, de említi Feligaz, Felegháza néven is. (Valószínűleg támaszkodik Orbánra, aki megállapítja, hogy Fejéregyháza, Körtvélyes, Feligaz egy és ugyanaz. Az elpusztult Körtvélyes alias Fejéregyház lakói egy 1209-i forrás szerint elköltöztek Dombbróra, Felvincre és Kercsedre.). Okiratosan 1291-ben még szerepel Feligaz és Felegháza. [Orbán B. (1868-73 II/1: 120), Gervers-Molnár (1972, 254. jegyzet), Lestyán F. (2000, I: 491)]

♦ Kercsed (Stejeris) (Torda-Aranyos Vm.)

A helység neve írásos említésben 1291: Kerches, Kercheth, 1313: Kertheth, 1587: Kerczyed, 1694: Kercsed...

Az 1332-es pápai tizedjegyzékben szerepel: Kertech. Temploma eredetileg körtemplom volt. A labancok 1703-ban lerombolták. 1783-ban újjáépítették: az új templom szentélye lett a rotunda, melyhez nyugat felé hosszházat és tornyot építettek. Orbán B.: „... régi temploma a nálunk oly ritkán előforduló köridomú egyházak közé tartozik, ily alakot pedig a felegházi (Fejéregyháza) körimola utánzásával nyert, s így mintegy annak emlékére épült.”

Megjegyzés: a falu református temploma a falu feletti dombemelkedésen található. Alakja nagyméretű és egyterű ovális, nincs külön szentélye. Bizonyosan nem rotunda. [Orbán B. (1868-73 II/1:120), Lestyán F. (2000 I: 495)]

III.3.c Szászföld

17. (157) SZELEN (SIBIU): (KERESZTELŐ?) SZENT JÁNOS ROTUNDA (SZELEN VM.)

A várost 1150 körül II. Géza alapította, amikor a szászokat betelepítette.

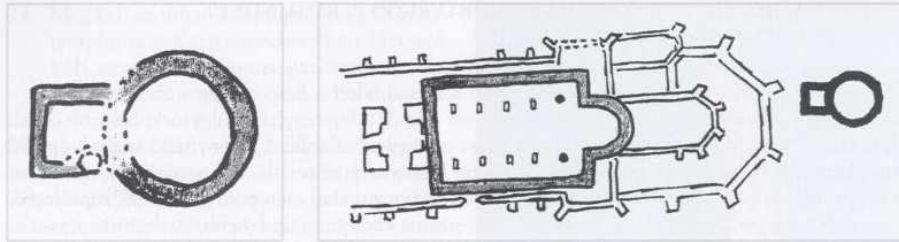
(1192: Cibinium, 1223: villa Hermani, 1326: civitas Zybinienensis, 1401: Hermanstadt, 1515: Sibinium)

A prépostságot III. Béla (1173-96) alapítja 1189 előtt. Titulusa: Szent László. 1447-ben elbontották.

Szeben a Szászföld „fővárosa” volt, itt székelt a szebeni ispán. Szebenben a középkorban legalább 10 templom volt, java részük eltűnt, lebontották, átalakították. A fennálló, 1530 körül épült, gótikus Szűz Mária plébániatemplom – ma evangélikus nagytemplom – környezetében a Huet téren négy korábbi templomról illetve kápolnáról van tudomásunk, melyek alapjai régészeti feltárással előkerültek. Az evangélikus nagytemplom alatt találták meg elődje, az első: Boldogasszonynak szentelt háromhajós román kori bazilika alapjait és körülötte nagy kiterjedésű temetőt. Szentélye mögött, attól keletre találták meg a rotundát, tőle északra a Szent Jakab, délre pedig Szent László kápolnát. Utóbbi kettő kora-gót stílusú, egyhajós, poligon szentélyzárású volt.

♦ Szent János rotunda

Feltételezés szerint a román kori bazilika után épült, mert alapja átvágott egy törmelékkel feltöltött mészegetű üreget (amelyet még a bazilika építésekor használhattak) és néhány sírt. A rotundát körszögmenek darabjaiból szerkesztéssel határozták meg. Belső átmérője különböző falszakaszok mérése alapján 6,7–7,2 m között változott, falvastagsága 0,9–1,2 m. Anyaga kő, téglát nem hasz-

ROTUNDA

A ROMÁN KORI BAZILIKA GÓTIKUS ÁTÉPÍTÉSEI ÉS A ROTUNDA

náltak. A nyugati részen feltételezett bejárata teljesen elpusztult. Szentélye nem volt. Nyugaton egy 4,2×4,2 m négyzet alapú előtér alapjait is feltárták, melynek falvastagsága 0,8 m. Az, hogy a négyzetes előtér és a rotunda fala „kötésben” volt-e – tehát egy időben épültek volna – a nagyfokú bolygatottság miatt nem volt megállapítható, de a feltáró régészek szerint nem valószínű. A kör közepén egy 1 m átmérőjű központi oszlop alapját lelték fel, mely feltehetően boltozatot tartott. Ez alapján azt is feltételezik, hogy az épület kétszintes volt. Tehát az alsó szint csontház lehetett (egyébként más jel nem mutat kétszinteségre).

Funkcióját tekintve felmerült: temetőkápolna?, keresztelő kápolna? (szokatlan lenne keresztelő kápolnát a főtemplom mögé helyezni)

A Szent János kápolna első írásos említése 1382. Később, 1424-ben említik még, hogy a temetőben állt. 1552-ben nagy tűzvész pusztított Szebenben. Valószínűleg akkor károsodott oly fokban, hogy többet nincs róla említés.

Megkockáztatható egy olyan vélekedés, hogy az a bizonyos mérszegető üreg nem a román bazilika építéséhez használtatott. Ez esetben a rotundát előbbre is lehetne datálni. Szentély nélküli mivolta is megenged egy korai időpontot. Ez esetben a rotundát a szászok betelepítése előtti időre is lehet datálni. Feltétlenül számításba kell venni, hogy Szeben neve Hermannstadt is volt, amit hajlamosak egy bizonyos szász Hermannnak tulajdonítani. Valójában ez a Hermann a Hermányból származik, aki magyar nemzetséggő volt (lásd Hermánnszeg (Bihar), Magyarhermány (Udvarhelyszék), Szászhermány – Mészhegy) [Léstyán F. (2000 II: 422), I. M. Tiplic (2000), Z. K. Pinter – I. M. Tiplic (2002), D. M. Istrate (2007)]

18. (158) SZÁSZVÁROS (ORASTIE): ROTUNDA. (HUNYAD VM.)

A helység neve már a szászok betelepítése előtt is „Város” volt, vár-os hely (egy régi dák vagy honfoglaláskori várról). A városon átfolyó patak neve is Városvíz. Oklevélben 1224: Waras, 1291: Wrasio, 1362: Varasio, 1421: Zazwarus.

A város plébániatemploma eredetileg román kori volt, ennek helyére épült a ma is álló gótikus templom, mely a reformáció óta református. 1820-ban épült mellé a luteránus templom. A kettőt várfal kerítette. A gótikus református templom szentélye mögött a helybeliek szóbeli hagyománya tudott egy kör alakú toronyról vagy kútról. Ez és néhány írásos utalás alapján végeztek régészeti feltárást 1992-99 között. Több építési periódust és egy ismeretlen titulusú rotundát tártak fel. A luteránus templom építése idején a rotundát meszesgödörnek használták, majd építési törmelékkel töltötték fel és elplanírozták.

A leleteket az alábbiakban csoportosították:

- Kerámiatöredékek a VIII-IX. századból, főző üst a IX. századból. (a főző üst tipikus magyar honfoglaláskori tárgy!)
- Kör alakú föld – sáncvár palánkkal a XI. századból.
- Ennek közepén kétszintes rotunda, melyet körfal kerített. Egy nyílhegy a XI-XII. század elejére datálta.
- A rotundát portikusszal övezték.

- A rotundát kívülről köpenyfallal vették körül, felső szintjéhez masszív kő lépcsőfeljárót építettek és a rotunda egy erődítmény falának része lett.
- Később, a XVI. században kívül néhány toldalékot építettek.

Ekkor már az utóbb épült gótikus templom mögött temetőkápolnának használták. Környezetében néhány kutatóárokban sírokat találtak. Kísérő leletek Nagy Lajos és Zsigmond koráig kelteznek a sírokat. A temető teljes feltárása nem történt meg.

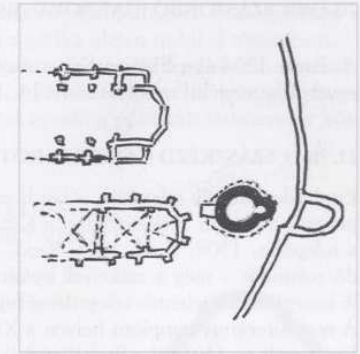
A rotunda kétszintes volt. A felső szintnek csak az alapjai maradtak meg. Az alsó szint kissé szabálytalan kör. Belső átmérő: 5,5-6,0 m. Falvastagság átlag 1,35 m. A fal (és a boltozás?) folyami és termésköböl vegyesen épült, kötőanyag jó minőségű habarcs. Kapuzata faragott kőből volt. Padlózata a talajszint alatt 3,9 m-re rakott volt. Téglát nem alkalmaztak. A falat közvetlenül az altalajra rakták. A kör közepén faragatlan, de jól illesztett kővekből 1,4 m átmérőjű kör alapú oszlopot találtak, mely 1,2 m magasán maradt meg és feltehetően boltozatot tartott.

Utóbb a rotundát egy kővekből rakott alapzattal vették körül, amelyen vastag gerendák – feltehetően – körbe futó tetőzetet tartottak. Végül a rotundát kőből rakott köpenyfallal vették körül, mely nem követte teljes mértékben a rotunda eredeti alakját, az apszist „elbújtatta”, ovális jellege volt. Falvastagsága: 0,3-1,0 m. Ekkor épült véglegesen az alsó szinthez vezető kőből rakott lépcső a nyugati oldalon és felette két oldalról a felmenő lépcsők a felső szint bejáratához.

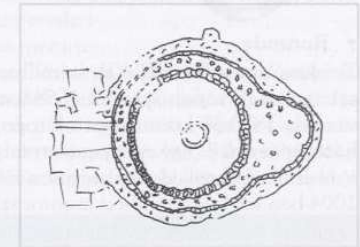
A rotunda egy korai, honfoglaláskori település fölé, a királyság korai évtizedeiben épített kis földvárban épült még a XI. század végén. A terület birtokosa Ákos volt. A székelyek keletre telepítésekor, az 1200-as évek elején települtek be a szászok. A külső köpenyfal és az erődítménybe való beépítés már valószínűleg az ő tevékenységükhöz köthető. (A feltáró régész: Z.-K. Pinter megrajzolta a rotunda lehetséges megjelenési formáit.) [Léstyán F. (2000 II: 136), Z. K. Pinter (2003), A. Rusu (2004)]

19. (159) SZÁSZSEBES (SEBES): SZENT JAKAB KÁPOLNA ROTUNDA (?) (SZEKEN VM.)

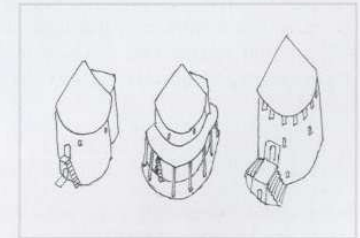
A helység a szász betelepítés, 1150 előtt: „Terra Sicoulorum terrae Sebus”. A Szent Jakab kápolna eredetileg az 1426-ban épült, ma luteránus Mária templom déli oldalán volt. A Sebesvár délkeleti bástyatornya építésekor a XIV.-XV. század fordulóján elbontották. Helyette a nagy templom mellé északkeletre új kápolnát, gótikus stílusú szintén Szent Jakab kápolnát építette, mely ma is fennáll. Állítólag a bástyában vagy környékén 1961-64. évi restauráláskor megtalálták és rotundának minősítették. Közlemény? Az ásatásról Streitfeld 1976-ban még nem tudott, mert így ír: „... a XIII. században a templom déli oldalán emelt kápolna volt... csak régészeti ásatással lenne bizonyítható”. [Léstyán F. (2000 II: 131), Th. Streitfeld (1976), Varga L. (1984)]

A GÓTIKUS (REFORMÁTUS), AZ EVANGÉLIKUS TEMPLOM ÉS A ROTUNDA

A ROTUNDA

AZ ÁTÉPÍTÉSI FÁZISOK REKONSTRUKCIÓJA

20. (160) SZÁSZORBÓ (GARBOVA): ROTUNDA (?) (SZELEN VM.)

A. Rusu 2004-es cikkében Szászorbóban kérdőjelesen rotundát említ. Alaprajzot nem közölt, egyéb adat nem áll rendelkezésre. [A. Rusu (2004)]

21. (161) SZÁSZKÉZD (SASCHIZ): ROTUNDA (NAGY-KÜKÜLLŐ VM.)

Eredetileg székely település, a kézdi székelyek központja volt. Őket az 1200-as évek elején telepítették át a mai Székelyföldre, a Kézdi-medencébe. Oklevelekben is őrizte eredeti Kézdi nevét a település. 1308: Kizd, 1345: Kezd, 1459-től Zaaz Kezd. Első templomát – a most tárgyalandó rotundát – még a székelyek építették, melyet a Székely utcában (Seklergasse) találtak meg. A középkorban jelentős településsé fejlődött, hét temploma volt, Siebenkirchen-nek is nevezték. A mai luteránus templom helyén a XIII. század elején épült háromhajós román bazilika állott. Erre épült rá 1493-tól a Szent Istvánnak felszentelt mai hatalmas gótikus templom. (A szászok kitelepítése óta lakattal lezárt, használaton kívüli egyház! A falutól É-Ny-ra emelkedő hegyen a XIV. században (1347) vár épült, közepén kápolnával – romjai ma is láthatók. A vár alatt kolostor volt (Am Kloster utcanév). A „Dyremfeldben” pedig egy Mária kápolnáról van adat.

♦ Rotunda

Titulusa ismeretlen. XI-XII. században épülhetett. A XVI. században mellette kórházat alapítottak és annak kápolnája volt. 1658-ban még masszív falak álltak és egy „kerek toronyról” tudósítanak. 1870-80 közötti osztrák topográfia még jelölte. Ma a hely magánterület, a parcellában házat építettek és egy csúrt, ez alatt találták meg a rotunda maradványait. Körülötte gazdag temető volt. A telektulajdonos szerint a föld „használatatlan”, mindenhol emberi csontok vannak. 2004-ben két szekér emberi csontot szállítottak el.

2004-ben részleges feltárás történt. A körépületnek nyugati körszögét találták meg a talajszint alatt. A fal 1,4 m magasságig maradt meg, falvastagság 1,1 m. A falat kívül-belül folyami görgetegkőből gondosan rakták, közte kavicsos malter volt a kötőanyag. A belső íven faragások nyomait észlelték. Üregét a fal megmaradt magasságáig csontok töltötték ki.

A rotunda minden bizonnyal kétszintes volt (?), melynek alsó szintje maradt meg, amit ossáriumnak használtak. A felső szint lehetett a templom, ennek alakjáról, formájáról, méretéről nincs információ. [Benkő J. (1834 II: 209), Ferenczi G. (1978), Léstyán (2000 II: 362), J. Postavaru (2006)]

22. (162) SEGESVÁR (SIGHISOARA): ROTUNDA (?) (NAGY-KÜKÜLLŐ VM.)

Kosza Antal régész szíves szóbeli közlése szerint Segesváron a „hegyi templom” szentélye alatti kriptá eredetileg rotunda volt. D. M. Istrate régészeti kutatást végzett, az eredményt még nem publikálta.

III.3.d Székelyföld

A székelyek Szent László kultuszának jelentős történelmi háttere van. László testvére I. Géza uralkodása idején mindvégig Gézát támogatta és hercegi tartománya a „bihari dukátus” volt. Több háborút vezetett kelet felé (1068 besenyők – Kerlési csata, 1083-ban ismét besenyők ellen, 1091-92-ben a kunok ellen). E háborúkban nyilván jelentős katonai segédnépe volt az akkor még szászföldön élő székelység. Az állandósuló kun veszedelem miatt éppen László kezdte meg a székelyek áttelepítését a mai Székelyföldre a keleti határok védelme céljából. A székelyek sajátos ősi társadalmi szervezetben éltek, a föld közösségi tulajdonban volt. Éppen ezért Székelyföldön egyesek vagyonosodásáról, társadalmi kiemelkedéséről még évszázadokon át nemigen beszélhetünk. A rangosságot és vagyont kifejező rotundák építése nem valószínű. Ha mégis épült

rotunda, az inkább királyi vagy vajdai vagy ispáni hatalmat szimbolizálhatott. Székelyföldön a falusi hosszanti hajós plébánia templomok építése is majd a gótika idején indul el tömegesen.

Az alább tárgyalandó néhány centrális templomra vonatkozó adataink rendkívül hiányosak, bizonytalanok és ellentmondásosak. Legtöbb esetben a csekély információ alapján még nem végeztek terepbejárást, szondázó ásást stb. Mindazonáltal az eddig publikált ismereteket közreadjuk.

23. (163) SZÉKELYUDVARHELY-GYÁROS (ODORHEIU SECUIESC): JÉZUS SZÍVE CENTRÁLIS KÁPOLNA (UDVARHELY VM.)

Gyáros falva a kora középkorban önálló település volt. (1567: Gijaroffalva) 1571-ben csatolták Udvarhelyhez (úgyszintén Bethlenfalvát, Szombatfalvát, Szentimrét).

A templomocska a Nagypatak völgyében egy teraszon áll kőfallal körülveve. 3,4×3,4 m négyzetalpra szerkesztett enyhe ívű karéjok löhere alaprajzot adnak. Jelenleg a tájolását elforgatták: az oltár az északi karéjban van. Befalozott eredeti bejárata a Ny-i karéjban volt, felette kis körablak. Boltozásnak nincs nyoma, feltehetőleg eredetileg is sík mennyezetes volt. 1677-es évszámú festett kazettás mennyezete múzeumban van, a helyszínen ennek másolata látható. Datálása bizonytalan, valószínű az 1200-as évek eleje. Titulusának eredete a legenda szerint: a székelyek tatárjáráskor a Gyárosfalva felett magasodó dombon Bud várában védekeztek. Egy vitéz íját megfeszítette, Jézust kiáltott és nyilvánossá teszi a tatár kánt szíven találta. Ennek emlékére épült volna a kápolna. Bár a falu plébániatemplomának gondolják, de régészeti feltárásnál csak bronzkori leletek és két sír került elő.

M. Beldie 1973-ban végzett ásata során az északi karéj alapkövei mellől egy 1561-ben vert ezüst pénz került elő, ezért a templom építési idejét a XVI. századra datálta. Ezzel szemben Dávid L. Árpád-kori párhuzamok (Ják, Pápoc, Gyergyószentmiklós, Kézdiszentlélek, Székelyszáldobos) felsorolása után a XIII. századi építési idő mellett foglalt állást. „Az épület keletkezésének XVI. századi datálása, analógiák nélkül, bonyolult művészettörténeti stílusproblémákat vetne fel.” Dávid még megjegyzi: Gyárosfalva Szentimrével és Ciberefalvával együtt is csak négy portát számlált 1567-ben. Valóban nehéz elképzelni, hogy egy elnéptelenedő falu templomot épített volna. (Megjegyzés: az ezüst pénz csak akkor volna korhatározó, ha az alapok alatt, vagy az alapokban találták volna).

Székelyudvarhely hagyományosan a Székelyföld központja (1224-től Terra siculorum). Az Árpád-korban a székelységnek különleges jogállása volt: Önállóak, adómentesek és szabadok voltak (kollektív nemesség). De kötelesek voltak folyamatosan és egységesen a

Székelyudvarhely: Jézus szíve. Rotunda

Székelyudvarhely:
Kápolna a Bud-vár
alatt

határokat védeni. A székelyek feje Bud várában székelt. A nemzetgyűlést Udvarhelyen tartották. Itt székelt a székelyek ispánja, főkapitánya, főkirálybírája. Itt zajlott a lustra: a nemzeti haderő évenkénti összeírása. Szükség esetén itt gyülekeztek és innen indult a székely haderő az ispán vezetésével.

Ezek alapján megkockáztatom, hogy a Jézus szíve kápolna soha nem volt plébániatemplom (már csak mérete miatt sem), hanem a királyi hatalmat képviselő székely ispán építtette éppen a Bud-vár tövébe, egy széles sík területre, ahol volt tér a lustra megtartására. Ne felejtjük, hogy a rotundák „rangosságot” reprezentáló épületek (is). (Sófalóvi András régész szóbeli közlése: 2009-ben terveznek kiterjedt régészeti feltárást. A vitatott kérdések akkor talán megválaszolhatóak lesznek.) [Orbán B. (1868-73 I/1: 44), V. Vatasianu (1959), Kozák K. (1963), Székely Z. (1974-75), Beldie (1974), Dávid L. (1981), Lestyán F. (2000 I: 355)]

24. (164) OROSZHEGY (DEALU): SZENT LÁSZLÓ ROTUNDA (?) (UDVARHELY VM.)

Egymásnak ellentmondó bizonytalan leírások alapján erősen kérdéses, hogy itt volt-e rotunda.

1. Téglás Gábor írja 1895-ben: A Hargita gerince nyugatnak vízválasztó a Nagy és a Kis Küküllő között. Oroszhegytől 5 km-re északra Szent László kápolna. Kör alakú. Trachit kőből, építőmészsel, mondhatnám erős habarccsal összefalazott kőfal. Alapnál 1 m, feljebb 0,8 m, átmérő: 8 m... behantosodott, csipkerózsa, mogyoró-, fűzserjékkal benőtt... Áldozócsütörtökön a falusi nép processzióval ide zarándokol a kántor vezetésével.” Római őrtoronyának véli.
2. Orbán Balázs így ír: Fenn a hegyek között a Kápolnamező nevű helyen régi kápolnarom maradványai voltak. A kápolnát 1723-ban Karry Miklós építette. Áldozó csütörtökön itt népes búcsúkat rendeztek.
3. Dávid L. és bizonyára az ő leírása alapján Lestyán F. úgy tudja, hogy Oroszhegy (1334: Uriczhegy, 1576: Oroszhegy) első temploma a falu Diafalva nevű részén volt. Templomát a pápai tizedjegyzék 1334-ben „Sacerdos de Uriczheg” néven nevezi. Ezt 1670-ben lebontották. Új templom épült a mostani helyre, amit még kétszer átépítettek.
4. Oroszhegy mai Szent László temploma nem rotunda.
5. Oroszhegytől keletre Uknyéd. Román neve: Valea rotunda (!) [Téglás G. (1895), Orbán B. (1868-73 I/1: 96, 104), Dávid L. (1981), Lestyán F. (2000, I:325)]

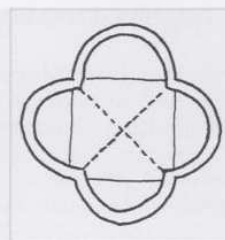
25. (165) SZÉKELYSZÁLDOBOS (DOBOSENI): SZENT JÁNOS ROTUNDA (?) (UDVARHELY)

A helység neve okiratban 1333: Zaldubus, 1567: Zaldobos, 1602: Szaldobos. Templomának papja az 1333-as pápai tizedjegyzék szerint tizedet fizet. Az ötvenes években Székely Zoltán múzeumigazgató a ref. templomtól nem messze egy négykaréjos kápolna alapjait ismerte fel a felszínre

kirajzolódva. A leletet Székely Z. nem publikálta. Helyette Dávid L. a Megyei Tükör újságban adta hírül, leközölte az alaprajzot és hozzátette: „A kápolna emlékét a helynévadás is megőrizte: hozzá közel fekszik a „kápolnára menő” kaszáló. Feltárása önmagáért, de az udvarhelyi Jézus kápolnával való analógiájáért is szükséges volna.”

Orbán Balázs Száldoboson négykaréjos rommaradványról nem adott hírt.

Magam a helységben tájékozódtam. A református lelkész semmiről nem tudott. Falubeli öreg embereket kérdezve a „kápolnára menő kaszáló”-ról nem volt tudomásuk. A falu határában bozotos között találtam némi felszín feletti romokat, de nem tudtam felismerni, sem kör, sem négykaréjos alakot. (A református templom toronyalja érdemelne részletesebb régészeti vizsgálatot!) [Orbán B. (1868-73 I/1: 223), Dávid L. (1970, 1981), Lestyán F. (2000 I:225)]

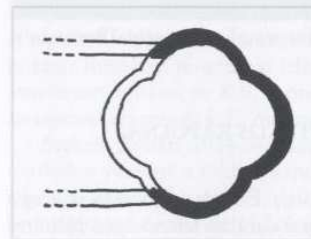

26. (166) GYERGYÓSZENTMIKLÓS-CSOBOTTETŐ (GHEORGHENI): SZENT ANNA KÁPOLNA, ROTUNDA (CSÍK VM.)

Gyergyószentmiklós helység első okiratos említése: 1333: Gorgio, 1567: Zenk Miklos, 1569: Gijergijo Zent Miklós. A Szent Anna kápolnára vonatkozó okirat nem került elő.

A várostól északra (Szarhegy felé) emelkedik az 1087 m magas Csobottető. Ennek tetején két romos kápolna áll. Az egyik Szent Anna kápolna eredetileg kicsiny, négykaréjos rotunda volt. Belső átmérője 6,5 m. A XVIII. században a nyugati karéj elbontásával barokk hosszanti hajót építettek hozzá. (Ebből az időből való a mellette álló másik kápolna, melyet az örmények építettek.)

Orbán B. leírása szerint a XIX. században még használták: „a hitrege szerint egy pásztor annak emlékére építette, hogy néma fia azon a helyen szólalt meg. Itt Szent Anna napján nagyon látogatott búcsú van, pünkösdkor és keresztjáró héten nagy egyházi menetekkel (processiók) látogatják meg”. [Orbán B. (1868-73 I/2: 110), Székely Z. (1974-75), Entz G. (1994)]

Gyergyószentmiklós: Szt. Anna
Rotunda

27. (167) HARASZTKERÉK (DOBOSENI): ROTUNDA (?) (MAROS VM.)

1332: Harazkerek (Marosvásárhelytől délkeletre, a Nyárádtól délre), 1484: Harasztkerék. A „Kerek” szóösszetételű helység-, dülő- stb. nevek sok esetben kerek templom emléket őrzik. Orbán: „Lenn a Nyárád völgyében egy kerek dombnak Kápolna a neve, most temető. A hagyomány szerint a katolikus korban épült kápolna emléket őrzik. Lestyán: A falu magaslaton álló temploma gótikus stílusú volt. Falait falfestmények ékesítették. 1794-ben elbontották, a tornyát beépítették az újba.

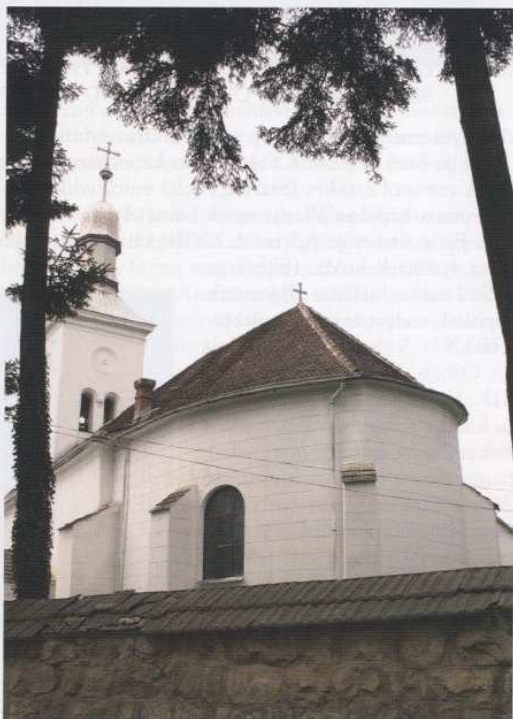
Lestyán szó szerint idézi Orbánt. Kelemen L. pedig megjegyzi: „Harasztkerék kápolnájának csak a helyét emlegetik. 1687-ben adományt kap Harasztkerék temploma.” [Orbán B. (1868-73 I/4: 55), Kelemen L. (1977 I: 180-183), Lestyán F. (2000 I: 393)]

28. (168) (SEPSÍ) KÖRÖSPATAK (VALEA CRISULUI): KÉRDÉSES CENTRÁLIS TEMPLOM (?) (HÁROMSZÉK VM.)

A helység neve okiratban 1332: Kemuspotok, 1334: Kevruspotok, 1408: Kwrwspatak, 1459: Kerespatak. Entz Géza leírása szerint a falu katolikus temploma őrzik a régi templomot: szentélye három szabálytalan ívből tevődik össze – tompaszögben metsződő félhatszögre emlékeztet.

Lestyán: a nagyon megromlott templomot 1788-ban javították, 1859-68-ban majdnem teljesen újjáépítették. A régi falak a szentélyrészben vannak, belül középkori falfestmények kerültek elő.

Megjegyzés: a katolikus templom szentélye kívülről nem mutat „három szabálytalan ívet”, késő barokk vagy klasszicizáló jellegű. Belsejében nem tudtam tájékozódni. Két alkalommal kíséreltem bejutni, de a templom papját egyszer sem találtam otthon. [Entz G. (1994), Kiss I. (1999), Lestyán F. (2000 I: 218)]

Sepsiköröspatak: Katolikus templom szentélye (Rotunda?)

29. (169) KÉZDISZENTLÉLEK (SÁNZIENI): SZENT ISTVÁN CENTRÁLIS KÁPOLNA. (HÁROMSZÉK VM.)

A Kézdi-medencében Kézdiszentlélek felett emelkedik a Perkő hegy. Ennek oromzatán volt egy földvár és abban egy rotunda. Egyesek kétségbe vonják ennek korai datálási lehetőségét. Néhány szempont azonban mégis megfontolásra késztet.

A Kárpát-medence központi régióit és a folyó völgyeket megszálló magyarság szórványtelepeket, határ-gyepűőrző központokat létesített körkörösen, mely a korai Árpád-korban erdőispánságok, földvárak és egyházak létesítésével folytódott (Trencsén, Szokolca, Szepesmindszent,

Lándzsásótfalu, Szepeshely-Pazica, Gerény, Mosonmagyaróvár, Vasvár, Letenye-Csatár stb.) Erdélyben a székelyföldön is már léteztek város helyek a székelyek áttelepítése előtt: Tartód, Rabsonné, Firtos, Budvár, Kustaly. Ezekhez az erődökhöz kellett legyen katonáskodó és szolgáló köznépp egy-egy váraljai településen. Naivság volna azt képzelni, hogy ezek a perifériás területek lakatlanok voltak: éltek itt szláv népcsoportok, betelepült-telepített besenyők, úzok, bolgár maradványok stb. E népesség pacifikálása, a kereszténység terjesztése és a határok védelme – egyáltalán a központi királyi hatalom jelenlétének demonstrálása volt a feladatuk. Különösen vonatkozik ez a Kézdi-medencére, melynek az Ojtozi-szoros védelme lehetett a legfontosabb feladata. Az 1200-as évek elején telepítettek keletre a székelyeket a mai Székelyföldre. A kézdi székelyek Kézdről (Szászkézd) érkeztek. Az öt nemzetséget átfogó Kézdi székely szék a székgyűléseket Kézdivásárhelyen tartotta. 1504-től az Orbai és a Sepszi székkel egyesültek: Háromszék.

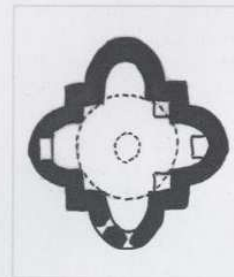
Akárhogy is volt, a Kézdiszentlélek falu feletti Perkő tetején található a Kárpát-medence egyik legszebb tájba komponált centrális kápolnája. A kápolna egy földvárban áll, a sáncok nyomai még kirajzolódnak.

A kápolna a Szent István titulust viseli. Négyzet alapú, minden lapjára egy-egy karéjt szerkesztettek. Az alaprajz hasonlít két korai királyi építésű centrális templomra (Székesfehérvár: Szent Péter és Pál, Feldebrő). Kralovszky szerint a Perkőnek a Székesfehérvárral azonos a modulja, de a perkői egy léptékkal kisebb. Falvastagsága 1 m, kváderkövekből épült. A boltzatok is természetesen kőből vannak. A keleti karéjban kőből rakott oltár áll, mögötte középkori freskót tártak fel. A téglaából falazott tornyocskák későbbiek. Utóbb készülhetett a kapuzata: 1686-ban reneszánsz izlésű faragott kőkeret, rajta két címer: átnyilazott vadkan és K.S. monogram (Kálnoki Sámuel), valamint átszegezett szarvas és L.E. monogram (Szárhegyi Lázár Erzsébet).

Székely Zoltán 1974-ben ásatást végzett a Perkő tetején. Kutatóárkokat vezetett a földvár sáncán, a poligonális romkápolna és a Szent István kápolna körében. Újkőkori, bronzkori, dák és „feudális kori” leleteket talált. A „Perkő” nevű dombon kora bronzkori, schneckenbergi kultúrához tartozó sánccal megerősített település került elő. Az oklevelekben szereplő kora középkori vár létezését az ásatások nem igazolták.” Az oklevelek viszont tudnak egy XI-XII. századi királyi vár létezéséről. Rogeriusz a tatárok által feldúlt várak között említi Zent Leleuk-ot. IV. Béla 1251-ben elrendelte újjáépítését: „Castrum nostrum Regale Zenth Leleukh”. V. István is rendelkezik újbóli kiigazításáról. A XV. században már romként említik.

Kézdiszentlélek: Szt. István centrális templom

Lehetséges, hogy Szentlélek vára nem a Perkő tetején volt, hanem valahol máshol? De hol? Kővári László: Erdély régiségei c. könyvében még úgy tudta, hogy a szentléleki királyi vár nem Kézdiszentléleken volt. Orbán Balázs talált egy várat Szentlélektől északra a Kászonba ömlő Várpatok völgy fölött emelkedő Váreli hegymagaslaton. (Egyben ki is zárta, hogy ez lenne a keresett vár.)

Mivel a négykaréjos kápolnának Árpád-kori eredetét nem támogatják régészeti leletek – lehetséges, hogy a Kálnokiak építették és csupán reneszánsz utánérzése lenne a fent említett két hasonló szerkesztésű templomnak. De abban az időben az a két templom már nem állott, nem volt mit „utánérzeni”. Kovács András viszont régészeti feltárás alapján már egyértelműen elutasítja román kori eredetét és késő reneszánsz épületnek tartja: „... arányait valószínűleg reneszánsz építészeti traktátus inspirálta Budavár visszafoglalásának évében 1686-ban, amikor Kálnoki Sámuel és neje Lázár Erzsébet megrendelésére felépült.” Léstyán Ferenc is úgy tudja – nyilván Kovács András nyomán – hogy a Kálnokiak építették. A megrendelésre vonatkozó irodalmi hivatkozást nem közölték.

Visszatérve a Perkőre búcsúzzunk Orbán Balázs soraival: „Ha a Perkő alulról tekintve szép sziklarétegeivel, s a tetejét koronázó szent imolákkal festői képet mutat, mennyivel szebb, nagyobb az azon távlati kép, amely annak tetejéről feltárul. Egész Háromszék, Sepsiszek... mint képlapon terül el e páratlanul szép síkság, melyet a leggyönyörűbb, legváltozékonyabb havasok fantasztikus csúcsaikkal keretelnek” (Bodza havasok, Barcza hegycsúcsai, ojtói és lemhenyi havasok... Bálványos és Torja várának hegyes csúcsa...) [Kőváry L. (1856, 1866), Kozák K. (1963), Babós I. (1983), Székely Z. (1983), Entz G. (1994), Ferenczi S. (1998), Kovács A. (1997, 2003), Léstyán F. (2000 I:116), Kovács-Tüdös (2003)]

Kézdiszentlélek: Szt. István centrális templom

Irodalom az I. és II. fejezethez

- Ajni* (1983) *Luftija Ajni* (Szerk.): Közép-Ázsia művészete Avicenna korában. (Budapest, 1983)
- Auboyer et alia* (1988) *J. Auboyer-D. Bayón et alia*: A korai középkor. (Barcelona, 1970) Corvina [Budapest, 1988]
- Avenarius* (1992) *A. Avenarius*: Byzantská kultura v slovanskem prostredí v VI-XII. storočí. K problému recepcie a transformácie. (Bratislava, 1992)
- Bachmann* (1987) *Bachmann Zoltán*: Az ókeresztény sírkamrák védelméről. Műemlékvédelem 31. (1987) 82-93.
- Balics* (1901) *Balics L.*: A kereszténység története hazánk mai területén a magyarok letelepedéséig. (Budapest, 1901)
- Bardon* (1975) *Bardon Alfréd*: Spanyolországi építészeti. (Budapest, 1975)
- Bartonek* (1987) *Bartonek Emma*: A magyar királykoronázások története. (Budapest, 1987) [Az 1939-es eredeti reprint kiadása.]
- Beér* (2005) *Beér József*: Királyság és nemzet I-II. Attraktor K. (2005) Máriabesnyő-Gödöllő
- Beöthy et alia* (1984) *Beöthy Mihály-Fehér András-Ferenczné Árkos Ilona-Ferencz Csaba-Hennel Sándor*: Eppur si... Fizikai szemle (1984/2)
- Bihari* (2004) *Bihari Gábor*: A népek országútján. I.: Szkták, szakák, székelyek... (Nyíregyháza, 2004)
- Birnstein et alia* (1997) *U. Birnstein-H. Gutschera et alia* (Szerk.): A kereszténység krónikája. (München, 1997) Officina Nova, Magyar Könyvklub [Budapest, 1998]
- Boba* (1971) *Boba Imre*: Moravia's History Reconsidered, a Reinterpretation of Medieval Sources. (Hague 1971.)
- Bogyay* (1960) *Thomas von Bogyay*: Die Kirchenorte der Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Methoden und Möglichkeiten ihrer Lokalisierung. Nachtrag. Südost Forschungen XIX. (1960) 69-70.
- Bourbon-Lavagno* (1996) *F. Bourbon-E. Lavagno*: A Szentföld. Officina (Budapest, 1996)
- Bóna* (1974) *Bóna István*: A középkor hajnala. Gepidák és langobardok a Kárpát-medencében. Corvina Kiadó (Budapest, 1974)
- Bóna* (1993) *Bóna István* (Szerk.): Hunok-Gepidák-Langobardok. (Szeged, 1993)
- Bóna* (1994) *Bóna István*: Az Avar Birodalom végnapjai. Viták és új eredmények. In: Honfoglalás és régészet. (Szerk.: Kovács L.) (Budapest, 1994) 67-75.
- Bóna* (2000) *Bóna István*: A magyarok és Európa a 9-10. században. (Budapest, 2000)
- Brandenburg* (1995) *Hugo Brandenburg-Sebastian Storz*: A római S. Stefano Rotondo ókeresztény templom régészeti és épületkutatása. I-II. Das Münster 1993:4.; 1994:1; Vukov Konstantín recenzója. Műemlékvédelmi Szemle 5. (1995) 296-306.
- Broniewski* (1980) *T. Broniewski*: Historia Architektury dla Wszystkich (Wrocław, Warszawa, 1980)
- Browning* (1977) *R. Browning*: Studies on Byzantine History, Literature and Education. (London, 1977)
- Caneva* (1968) *N. Caneva*: La basilique paleo-chrétienne et de la haut époque byzantine de IV-VI s. en Bulgarie. Archeologia (Sofia, 1968)
- Castiglione* (1971) *Castiglione László*: Római művészet. (Budapest, 1971)
- Cuscito* (2003) *Giuseppe Cuscito*: Gli edifici di culto in area altoadriatica tra VI. e VIII. secolo. Hortus Artium Medievalium 9. (2003) 26.
- Csomor* (1986) *Csomor Lajos*: Magyarország szent koronája. (Vaja, 1986)
- Csomor* (1987) *Csomor Lajos*: Szent István koronája nyomában. (Budapest, 1987)
- Csomor* (1996) *Csomor Lajos*: Ófelsége a Magyar Szent Korona. (Székesfehérvár, 1996)

- Dekán* (1980) *Dekán J.*: Velká Morava (Bratislava, 1980)
- Domokos* (1979) *Domokos Pál Péter*: Édes hazámnak akartam szolgálni. Szent István Társulat (Budapest, 1979)
- Domokos* (1987) *Domokos Pál Péter*: A moldvai magyarság. (Budapest, 1987)
- Donabédian* (1987) *P. Donabédian-J. M. Thierry*: Les arts arméniens. Ed.: Citadelles. (Paris, 1987)
- Dümmertb* (1977) *Dümmertb Dezső*: Az Árpádok nyomában. Panoráma (Budapest, 1977)
- Dvorník* (1933) *F. Dvorník*: Byzancia a Velka Morava. Řiša Velkomoravska (Praha, 1933)
- Ekrem* (2001) *Akurgal Ekrem*: Ancient civilizations and ruins of Turkey. 9. kiadás. (Istanbul, 2001)
- Ferenj* (1981) *Joan Ferenj*: A kunok és püspökségük. Szent István Társulat (Budapest, 1981)
- Félegyházi* (1967) *Félegyházi J.*: Az egyház a korai középkorban. (Budapest, 1967)
- Filow* (1919) *Bogdan D. Filow*: Early bulgarian art. (Berne, 1919)
- Fitz* (1982) *Fitz Jenő*: Pannonok évszázada. (Budapest, 1982)
- Guzsik* *Guzsik Tamás*: A középkori építészet története. BME Ép.tört. és Műeml. Tanszék oktatási segédlete. (Internet)
- Györffy* (1975) *Györffy György*: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. II. kiadás. (Budapest, 1975)
- Györffy* (1977) *Györffy György*: István király és műve. Gondolat (Budapest, 1977)
- Hajnóczi* (1973) *Hajnóczi Gyula*: Az építészet története. Ókor. (Budapest, 1973)
- Hajnóczi* (1974) *Hajnóczi Gyula*: Irak építésze. (Budapest, 1974)
- Hasratian* (2000) *M. Hasratian*: Early christian architecture of Armenia. (Moszkva, 2000)
- Kárpáti* (2002) *Kárpáti Gábor*: A pécsi V. számú sírkamra. Műemlékvédelem 46. (2002) 142-144.
- Kiss* (2002) *Kiss Gábor*: Topográfiai megfigyelések Vas vármegye kora Árpád-kori központjaiban. In: Központok és falvak a honfoglalás- és kora Árpád-kori Magyarországon. (Tatabánya, 2002) 43-66.
- Klengel* (1977) *Horst Klengel*: Az ókori Szíria története és kultúrája. (Budapest, 1977)
- Kniezsa* *Kniezsa I.*: A honfoglalás előtti szlávok nyelve a Dunántúlon. MTA Nyelv és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei II. Fasc. 1-4.
- Kozák* (1967) *Kozák Károly*: A szegedi Szt. Dömötör templom építéstörténetének kérdései. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (1967) 143-151.
- Köpeczi* (1986) *Köpeczi Béla* (Főszerk.): Erdély története. Akadémiai Kiadó (Budapest, 1986)
- Kristó* (1994) *Kristó Gyula* (Főszerk.): Korai Magyar Történeti Lexikon. Akadémiai Kiadó (Budapest, 1994)
- Kristó* (1995) *Kristó Gyula* (Szerk.): A Honfoglalás korának frott forrásai. (Szeged, 1995)
- Kunysz* (1981) *Antoni Kunysz*: Przemysł w pradziejach i wczesnym średniowieczu. (Przemysł, 1981)
- Levi* (1991) *P. Levi*: A görög világ atlasza. (Oxford, 1991) [Helikon Kiadó, Budapest, 1994]
- Major-Szécsi* (2004) *Major Balázs-Szécsi Zsolt*: A késő antik Szíria építészeti emlékei. (Budapest, 2004)
- Marczali* (1895) *Marczali Henrik*: A vezérek kora és a királyság megalapítása. Budapest, Atheneum, 1895.
- Marsina* (1971) *R. Marsina* (Ed.): Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. (Bratislava, 1971)
- Matejsics* (1998) *Matejsics I.-Chevalier P.*: Nouvelle interpretation du complexe épiscopal "pré-euphrasien" de Porecs. In: Antiquité tardive 6. (1998)
- Matthew* (1983) *D. Matthew*: A középkori Európa atlasza. (Oxford, 1983) [Helikon Kiadó, Budapest, 1989]
- McIntosh* (2001) *J. McIntosh-C. Twist*: Civilizációk. A történelem első tízezer éve. (London, 2001) [Alexandra Kiadó, Pécs]
- Mitajev* (1974) *K. Mitajev*: Die Mitteralterliche Baukunst in Bulgarien (Sofia, 1974)
- Molnár* (1970) *Molnár József*: Gül Baba türbéje. Műemlékvédelem 14. (1970) 227-230.
- Moravcsik* (1966) *Moravcsik Gy.*: Bevezetés a bizantinológiába. (Budapest, 1966)
- Moravcsik* (1984) *Moravcsik Gy.*: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Akadémiai Kiadó (Budapest, 1984)
- Möbius* (1969) *Fr. Möbius*: Romanische Kunst. (Berlin, 1969)
- Müller* (1984) *Müller Róbert*: Neue Ausgrabungen in der Zalavár. In: Interaktionen der mitteleuropäischen Slaven und anderen Ethnika im 6-10 Jahrhundert. (Nitra, 1984)

- Pap* (1996) *Pap Gábor*: Angyali korona, szent csillag. (Jászberény, 1996)
- Páramo* (1994) *Lorenzo Arias Páramo*: Quia del arte prerrománico astoriano. (Gijón, 1994)
- Pável* (1976) *Pável Á.*: A szlovén irodalom vázlatos áttekintése. (Szeged, 1976)
- Peusner* (1972) *Nikolaus Peusner*: Az európai építészet története. (Budapest, 1972)
- Poulik* (1975) *Josef Poulik*: Mikulčice, Sidlo a prevnost knížat velkomoravských. (Praha, 1975)
- Pörtner* (1985) *R. Pörtner*: A Szent Sír hadművelet. Európa (Budapest, 1985)
- Püspöki Nagy* (1982) *Püspöki Nagy Péter*: Nagymorávia fekvéséről. (New York, 1982)
- Püspöki Nagy* (1985) *Püspöki Nagy Péter*: A tények erejével. (New York, 1985)
- Roaf* (1990) *M. Roaf*: A mezopotámiai világ atlasza. (Oxford, 1990) [Helikon Kiadó, Budapest, 1998]
- Ritz* (1993) *Sándor Ritz S. J.*: The supreme creation of the Past, Present and Future. The everlasting temple of Santo Stephano Rotondo in Roma, the New Jerusalem of the Book of Revelation. Private Edition (Rome) Via della Pilotti 25, 00187.
- Schramm* (1997) *Gottfried Schramm*: Korai román történelem. (Debrecen, 1997)
- Serédi* (1938) *Serédi Jusztinián* (Szerk.): Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára. (Budapest, 1938)
- Smjadowski* (1980) *T. Smjadowski*: Sur le ceremonial liturgique de la cour de Preslav. Archeologia (Sofia, 1980)
- Sós* (1973) *Cs. Sós Ágnes*: Die Slawischen Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. (München, 1973)
- Sós* (1976) *Cs. Sós Ágnes*: Megjegyzések a zalavári ásatások jelentőségéről. In: Zalai Gyűjtemény 6. (Zalaegerszeg 1976)
- Sós* (1986) *Cs. Sós Ágnes*: Zalavár a középkorban. (Keszthely, 1985)
- Szabó* (1973) *Szabó István*: Jegyzetek a görög kultúra hazai nyomairól. Magyar Történelmi Szemle 4. (Buenos Aires, 1973) 331-352.
- Szalai* (1995) *Szalai Attila*: Hagymakupolák. Középkori orosz templomok. (Budapest, 1995)
- Szentkirályi* (1986) *Szentkirályi Zoltán-Détsby Mibály*: Az építészet rövid története. (Budapest, 1986)
- Szigeti* (1995) *Szigeti István*: A Szent Korona titka. Antológia. (Lakitelek, 1995)
- Szilágyi* (1999) *Szilágyi Mibály*: A grábóci szerb ortodox kolostor története. Tolna Megyei Levéltári Füzetek 7. (Tanulmányok. Szerk.: Dobos Gy.) (1999) 5-114.
- Szöke* (1996) *Szöke Béla Miklós*: A Karoling-kori Kárpát-medence a régészet tükrében. Életünk 36. (1996) 599-633.
- Szöke* (1998) *Szöke Béla Miklós*: A korai középkor hagyatéka a Dunántúlon. Ars Hungarica 26. (1998) 257-319.
- Timkó* (1971) *Timkó Imre*: Keleti kereszténység, keleti egyházak. Szent István Társulat (Budapest, 1971)
- Toman* (1996) *R. Toman* (Szerk.): Román stílus. (Die Kunst der Romanik.) Kulturtrade Kiadó (Budapest, 1996. [1998])
- Tompos* (1969) *Cs. Tompos Erzsébet-Zádor M.-Sódor L.*: Az építészet története. Középkor. (Budapest, 1969)
- Tompos* (1986) *Tompos Erzsébet*: A bizánci és az iszlám építészet. (Budapest, 1986)
- Tompos* (1996) *Tompos Erzsébet*: A Kaukázus-vidék keresztény építésze. (Budapest, 1996)
- Tóth* (1991) *H. Tóth Imre*: Cirill-Konstantin és Metód élete, működése. Bevezetés a szláv kultúrtörténetbe. 2. átdolgozott kiadás. (Szeged, 1991)
- Török* (1990) *Török József*: Szerzetes- és lovagrendek Magyarországon. (Budapest, 1990)
- Varbanik* (2006) *Varbanik J.*: K interpretaci vylesledku archeologickeho vyzkumu v Tynci nad Sazavou (o Benesov). Archeologia Pragensia 18. (2006) 227-243.
- Váczy* (1938) *Váczy Péter*: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. In: Emlékkönyv Szt. István király halálának kilencszázadik évfordulójára. (Budapest, 1938) I.
- Váczy* (1978) *Váczy Péter*: A pogánykori magyar fejedelmi jelvénytől I. István koronájáig. Világország 19. (1978) 97-99.
- Veszprémi* (1996) *Veszprémi László* (Szerk.): Honfoglaló őseink. Zrínyi Kiadó (Budapest, 1996)
- Zadnikar* (1959) *Marijan Zadnikar*: Romanska arhitektura na Slovenskem. (Ljuljana, 1959) 264-292.
- Zádor* (1990) *Zádor Mibály*: Az építészet története, Középkor, Romanika. (Budapest, 1990)

- Zimonyi (2005) *Zimonyi István: Muszlim források a Honfoglalás előtti magyarokról.* (Budapest, 2005)
- Žurouška (1966) *Klara Žurouška: L'origine du vocable de Notre-Dame dans les chapelles palatines des premiers Piast en Pologne. I.* (Poitiers, 1966) 159-168.
- Žurouška (1983) *Klara Žurouška: Studia nad architekturą wczesnopiastowską.* Zeszyty Naukowe UJ, Prace z Historii Sztuki 17. (1983) 1-75.
- Žurouška (1993) *K. Žurouška-T. Rodzińska-Choraży-A. Biedroń-M. Lastowiecki-T. Węclawicz-T. Wrzesiński: U progu chrześcijaństwa w Polsce.* Ostrów Lednicki. (Kraków, 1993)

Az európai preromán-román kori körtemplomokra vonatkozó további publikációk találhatóak (I. Irodalom a III. fejezethez):

- Gervers-Molnár Veronika (1972) Irodalom és Jegyzetekben
- Katalin Dávid (1970) Ammerkungen 32. és 43.
- Dávid Katalin (1974) 122. lábjegyzetében
- Kozák Károly (1984-1985) Jegyzeteiben

Irodalom a III. fejezethez

- Aggbázi (1958) *Aggbázi Mária: Vácszentlászló. In: Magyarország Műemléki Topográfiája V., Pest megye* (Szerk.: Dercsenyi D.) (Budapest, 1958)
- Anghel (1965) *Gheorghe Anghel: Biserica romanică de la Geoagiul de Jos. Apulum 5.* (1965) 615-624.
- Anghel (1986) *Gheorghe Anghel: Fortificații medievale de piatră din secolele XIII-XVI.* Cluj Napoca, 1986) 119-120.
- Angyal (1998) *Angyal László: A nagyalföldi települések történeti szerepe: Álmosd, Hajdúböszörmény, Debrecen történeti települések kialakulása, helyzete és jövőképe. Építésügyi szemle 40.* (1998)
- Aradi (2003) *Aradi Csilla: A bodvicai rotunda. Műemlékvédelem 47.* (2003) 263-266.
- Aszt (2006) *Aszt Ágnes: „Markalf hazája.” Újabb régészeti kutatások a mosoni ispáni központban. Arrabona 44.* (2006) 9-40.
- Bálint (1956) *Bálint Lajos: Kiskunfelegyháza, Templomdomb. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* (1956)
- Babós (1983) *Babós Imre: A kézdiszentléleki Perkő-kápolna. Műemlékvédelem 27.* (1983) 18-21.
- Babucsik (2000) *Babucsik Pál: Emlékhelyet avattunk 2000. augusztus 19-én. Apostagi Napló* (2000. szeptember)
- Bagin (1990) *A. Bagin: Kultúrno-historické pozadie Dómu sv. Martina. In: Dóm sv. Martina.* (Bratislava, 1990) 11-18.
- Balanyi (1989) *Balanyi Béla: Nagykorós középkori falvai és építményei. In: Építészet az Alföldön I.* (Szerk.: Novák L., Selmeczi L.) ACTA 6. (Nagykorós, 1989) 41-57.
- Balogh (1982) *Balogh Jolán: Varadinum-Várad vára. Művészettörténeti füzetek 13/1. I-II.* (Budapest, 1982)
- Bardon (1986) *Bardon Alfréd: A budapesti Szt. Rókus-kápolna és a cella trichora restaurálása. Műemlékvédelem XXX.* (1986) 279-288.
- Barta et alia (1986) *Barta G.-Bóna I.-Makkai L.-Mócsy A.-Tóth E.-Vékony G.: Erdély története I.: Kezdetektől 1606-ig. In: Erdély története I-III.* (Főszerk.: Köpecz B.) (Budapest, 1986)
- Bedy (1939) *Bedy Vince: A pápoci prépostság és perjelség története.* (Győr, 1939)
- Benczik-Feiszt (2000) *Benczik Gyula-Feiszt György: Pusztatemplomok Vas megyében. Vasí Szemle 54.* (2000) 73-84.
- Beregszászi (2006) *Beregszászi György: A gerényi római katolikus templom.* Internet: karpataljaturizmus.net (2006)
- Bodor (1973-74) *Bodor Imre: Hideség római katolikus templomának építéstörténete. Magyar Műemlékvédelem* (1973-74) 223-244.
- Bogyay (1944) *Bogyay Tamás: Tíz év középkori ásatásainak művészettörténeti eredményei. Századok* (1944)
- Bóna (1997) *Bóna István: Dunapentele története. 2., bővített kiadás (Dunapentele, 1997) 64.*
- Borovszky (1896-1914) *Borovszky Samu* (Szerk.): Magyarország vármegyéi és városai (1896-1914) - Pozsony vármegye. (Budapest, 1900) 46.
- Budínský-Krička (1944) *V. Budínský-Krička: Prvé slovanské radové pohrebištia v Turci a v Liptove.* (Martin, 1944)
- Cabello et alia (1993) *Juan Cabello et alia: A tári Szent Mihály-templom és udvarház. Tanulmányok. Művészettörténeti Füzetek 22. Akadémiai Kiadó (Budapest, 1993) 38-39.*
- Chabat (1915) *Chabat Ferenc: A váci egyházmegye történet névtára. I.* (Vác, 1915)
- Ciulisová (1999) *I. Ciulisová: Pamiatková obnova Kostola Panny Márie v Báni. Pamiatky a múzea 4.* (1999) 32-36.
- Červinka (1928) *I. L. Červinka: Slované na Morave a Říše velkomoravská.* (Brno, 1928)

- Czeglédy* (1985) *Czeglédy Ilona*: Az isaszegi római katolikus templom feltárása és műemléki helyreállítása. *Studia Comitatensia* 17. (1985) 431-450.
- Csatkai* (1956) *Csatkai Endre*: Sopron és környéke. 2. kiad. (Budapest 1956) Magyarország Műemlékvédelmi topográfiája II., Győr-Sopron megye műemlékei I. (Sopron) (Szerk.: Dercsényi D.)
- Csányi* (1951) *Csányi K.*: Bizánci elemek. *In*: Művészettörténet-Múzeológia, MTA II. Osztály Közleményei II. (1951) 26-27.
- Csányi-Lux* (1942) *Csányi K.-Lux G.*: A pápoci Szt. Mihály kápolna. *Technika* (1942) 119-122.
- Csemegi* (1949) *Csemegi József*: A tarnaszentmáriai templom hajójának stíluskritikai vizsgálata. *Antiquitas Hungarica* 3. (1949) 92-107.
- Csemegi* (1956) *Csemegi József*: Hozzászólás Feldebrő kérdéséhez. *Művészettörténeti Értesítő* 5. (1956) 54-59.
- Csemegi* (1960) *Csemegi József*: Közép-Európa román kori centrális templomainak építészettörténeti kérdései. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* 4/3. (1960) 323-348.
- Csorba* (1991) *Csorba Csaba*: Vár a mocsarak között – Bács. *Honismeret* 19. (1991) 50-51.
- Dávid* (1970) *Katalin Dávid*: Die Kirche von Kiszombor. *Acta Historiae Artium Acad. Scient. Hung.* 16. (1970) 201-230.
- Dávid* (1974) *Dávid Katalin*: Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája. *Művészettörténeti Füzetek* 7. (1974)
- Dávid* (1974) *Dávid Katalin*: A kiszombori templom. *Művészettörténeti Füzetek* 7. (Budapest, 1974)
- Dávid* (1974) *Dávid Katalin*: Válasz opponensi véleményekre. *Művészettörténeti Értesítő* 23. (1974) 336.
- Dávid* (1970) *Dávid László*: Két templom a dobói pusztán. *Megyei Tükör* (Sepsiszentgyörgy, 1970. V. 9.)
- Dávid* (1981) *Dávid László*: A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei. *Kriterion* (Bukarest, 1981)
- Deák Varga* (1998) *Deák Varga Dénes*: Középkori kerek templomok Somogyban. *Somogyi Honismeret* (1998/3) 34-41.
- Debio* (1980) *Georg Debio*: Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs, Burgenland. (Wien, 1980)
- Dercsényi* (1956) *Dercsényi Dezső*: Hozzászólás Feldebrő kérdéséhez. *Művészettörténeti Értesítő* 5. (1956) 54-59.
- Dercsényi* (1956) *Dercsényi Dezső* (Szerk.): A magyarországi művészet története a honfoglalástól a XIX. századig. (Budapest, 1956)
- Dercsényi* (1957) *Dercsényi Dezső*: A jáki templom (Budapest, 1957)
- Dercsényi* (1970) *Dercsényi Dezső*: A román kor művészete. *In*: A magyarországi művészet története I. kötet, 4. kiadás. (Budapest, 1970)
- Dercsényi* (1974) *Dercsényi Dezső*: Vorromanische Kirchentypen in Ungarn. *Acta Historiae Artium Tom XX.* (1974) 1-12.
- Dercsényi* (1986) *Dercsényi Dezső* (Főszerk.): Magyarország Műemléki Topográfiája 7. Pest megye. Budai és szentendrei járás. (Budapest, 1986) 127.
- Dékány* (1983) *Dékány Tibor*: A negyedik hatkörös rotunda. *Műemlékvédelem* 27. (1983) 192-193.
- Détsby* (1972) *Détsby Mihály*: A sárospataki római katolikus plébániatemplom történetének okleveles adatai. *Magyar Műemlékvédelem* 6. (1972) 89-102.
- Détsby* (1988) *Détsby Mihály*: Műemléki templomok. *In*: Műemlékek Borsod-Abaúj-Zemplén Megyében. Hermann Ottó Múzeum. (Miskolc, 1988) 43-58.
- Dénes* (1973) *Dénes György*: Szalonna, feudális főúri szálláshely és kerek temploma. *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 12. (1973) 65-86.
- Dékány* (1983) *Dékány Tibor*: A negyedik hatkörös rotunda. *Műemlékvédelem* XXVII. (1983) 192-200.
- Dinnyés* (1988) *Dinnyés István*: Abony régészeti emlékei. *Kézirat*. (Cegléd, 1988)
- Ebenlöcb* (1871) *Ebenlöcb*: Két románkori Kerekgyháznak nyoma Győr megyében. *Archeologiai Közlemények* 8. (1871) 120-122.
- Emödi-Doru* (2005) *Emödi Tamás-Doru Marta*: O planimetrie ecleziaistica inedita „rotunda” din Vaida (jud. Bihor). *Archeologia medievals* 5. (2005) 55-70.

- Entz* (1958) *Entz Géza*: A gyulafehérvári székesegyház. (Budapest, 1958)
- Entz* (1958) *Entz Géza*: Dunakeszi-Alagi major, templomrom. *In*: Magyarország Műemléki Topográfiája. V.: Pest megye műemlékei I. (Szerk.: Dercsényi D.) (Budapest, 1958)
- Entz* (1959) *Entz Géza*: A középkori Magyarország művészete. (Budapest, 1959)
- Entz* (1994) *Entz Géza*: Erdély építészete a 11-13. században. (Kolozsvár, 1994)
- Entz-Gerő* (1958) *Entz Géza-Gerő László*: A Balaton-környék műemlékei. (Budapest, 1958)
- Entz-Szalontai* (1959) *Entz Géza-Szalontai Barnabás*: Nyírbátor. (Budapest, 1959)
- Erdei* (1975) *Erdei Ferenc*: Hipotézis a feldebrői templommal kapcsolatban. *Műemlékvédelem* 19. (1975) 196-203.
- Erdei* (1987) *Erdei Ferenc*: A kizombori román kori rotunda helyreállítása. *Műemlékvédelem* XXXI. (1987) 207-219.
- Éry-Kralovánszky* (1970) *Éry Kinga-Kralovánszky Alán*: Székesfehérvár, Rózsa u. 3. Régészeti Füzetek (1970) 140.
- Febér* (1874) *Febér Jpohy*: Győr megye és város egyetemes leírása. (Budapest, 1874)
- Ferenczi* (1978) *Ferenczi Géza*: Néhány kora középkori székely falu keletkezési idejéről. *Korunk* 11. (1978) 947-954. HA 5.497.
- Fiala* (1999) *Andrej Fiala*: Vytvarny prejav velkomoravskej baziliky na Bratislavskom hrade. *Pamiatky a Muzea* (1999) 4-8.
- Fiala-Vallašek* (1975) *A. Fiala-A. Vallašek*: Náčrt stavebného vývoja Spišskej Kapituly do konca stredoveku. *Vlastivedný časopis* 24. (1975) 132-136.
- Fügedi* (1986) *Fügedi Erik*: Castle and Society in medieval Hungary (1000-1437). (Budapest, 1986)
- Fülöp* (1993) *Fülöp András*: Alagi major: Szűz Mária, Alag falu plébániatemploma. *Magyarország Régészeti Topográfiája IX.* Pest megye. Szobi és váci járás. (Budapest, 1993) 81.
- Fülöp* (2000) *Fülöp András*: A dunakeszi-alagimajori templomrom régészeti kutatása. *Műemlékvédelmi Szemle* 10. (2000) 77-106.
- Fülöp* (2003) *Fülöp András*: Dunakeszi-Alagimajor, templomrom. *In*: Régészeti kutatások Magyarországon 2000. (Budapest, 2003) 128-.
- Gádor* (1970) *Gádor Judit*: Szügy-Kosztoliktető (Nógrád megye). *Régészeti Füzetek* (1970) 97.
- Gádor* (1978-1979) *Gádor Judit*: A Sály-Lator-i nemzetségfői központ kutatása. *In*: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszzerű feladatai. (Szerk.: Fodor I., Selmeczi L.) Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 17. (1978-1979) 23-29.
- Gentbon* (1934) *Gentbon István*: Az ortodoxia művészete Erdélyben. *Magyar Szemle* 22. (1934) 248.
- Gentbon* (1936) *Gentbon István*: Erdély művészete. (Budapest, 1936)
- Gentbon* (1959-1961) *Gentbon István*: Magyarország művészeti emlékei I, II, III. (Budapest, 1959-1961)
- Gerecze* (1906) *Gerecze Péter*: A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. *In*: Magyarország műemlékei II. (Budapest, 1906) (Szerk.: Forster Gy.)
- Gerevich* (1938) *Gerevich Tibor*: Magyarország román kori emlékei. (Budapest, 1938)
- Gerevich* (1971) *Gerevich László*: The art of Buda and Pest in the Middle Ages. (Budapest, 1971)
- Gervers-Molnár* (1966) *Gervers-Molnár Veronika*: A sárospataki római katolikus templom 1964-65. évi ásatásairól. *Műemlékvédelem* 10. (1966) 226-234.
- Gervers-Molnár* (1972) *Gervers-Molnár Veronika*: A sárospataki római katolikus plébániatemplom története az 1964-65. évek ásatásainak tükrében. *Magyar Műemlékvédelem* 6. (1969-70) [1972] 143-153.
- Gervers-Molnár* (1972) *Gervers-Molnár Veronika*: A középkori Magyarország rotundái. *Művészettörténeti Füzetek* 4. Akadémiai Kiadó. (Budapest, 1972)
- Guth* (1924-1925) *K. Guth*: Ceske rotundy. *Pomiatky Archeologicke* XXXIV. (1924-1925)
- Guntheil et alia* (1960) *Guntheil J.-Gyürky K.-Erdei F.-Koppány T.*: A veszprémi Szt. György egyház konzerválása. *Műemlékvédelem* 4. (1960) 136-143.
- Güntherová-Mayerová* (1954) *A. Güntherová-Mayerová*: Romanske umenie na Slovensku. *Pamiatky a Muzea* III. (1954) 2-
- Güntherová-Mayerová* (1968) *A. Güntherová-Mayerová* (Ed.): Súpis pamiatok na Slovensku II. (Bratislava, 1968)
- Güntherová-Mayerová* (1969) *A. Güntherová-Mayerová* (Ed.): Súpis pamiatok na Slovensku III. (Bratislava, 1969)

- Gyurkó* (2006) *Gyurkó János*: Árpád-kori templomok a Kárpát-medencében. (Érd, 2006)
- Gyűrky* (1963) *Gyűrky K.*: Die St. Georg Kapelle. ActaArchHung XV. (1963) 341-
- Habovštiak* (1978) *A. Habovštiak*: Bfňa. In: Významné slovanské náleziská na Slovensku. (Bratislava, 1978) 23-24.
- Hajmási* (1977) *Hajmási Erika*: Pápos: Ágoston-rendi kolostor temploma. Archeologiai Értesítő 104. (1977) 274.
- Hajmási* (2005) *P. Hajmási Erika*: Szent Erzsébet rotunda. In: Valter I.: Árpád-kori téglateplmok Nyugat-Dunántúlon. (Budapest, 2005)
- Henszlmann* (1864) *Henszlmann Imre*: A Szatmári Püspöki Megyének középkori építészeti régiségei. Archeologiai Közöny 4. (1864) 126-157.
- Henszlmann* (1870) *Henszlmann Imre*: Jelentés Bács vidékén tett ásátások eredményéről. Archeologiai Értesítő 4. (1870) 2:54, 85, 89.
- Henszlmann* (1871) *Henszlmann Imre*: Archeologiai Kirándulás Csanádra. Archeologiai Közöny 8. (1871) 1-49.
- Henszlmann* (1872) *Henszlmann Imre*: Jelentés Bács vidékén tett ásátások eredményéről. Archeologiai Értesítő 7. (1872) 6:89-94.
- Henszlmann* (1876) *Henszlmann Imre*: Magyarország ókeresztény, román és átmeneti stíli műemlékeinek rövid ismertetése. (Budapest, 1876)
- Henszlmann* (1885) *Henszlmann Imre*: Honi műemlékeinknek hivatalos osztályozása. Archeologiai Értesítő (1885) 16-23, 36-40.
- Hídvégi* (1984) *Hídvégi Lajos*: Pusztabokrok. Adatok Cegléd és környéke településtörténetéhez, a régészeti, történeti források és a földrajzi nevek alapján. (Cegléd, 1984)
- Holčík* (1989) *Š. Holčík*: Vel'komoravské pohrebisko v Bfni. In: Zborník Slovenského národného múzea – Archeológia, 1. (1989) 85-105.
- Holl* (1970) *Holl Imre*: Mittelalterarcheologie in Ungarn. ActaArchHung XXII. (1970) 384, 386.
- Horváth* (1970) *Horváth István*: Bajna-Bercse (Komárom megye) Régészeti Füzetek 1970:63.
- Horváth* (1971) *Horváth István*: Középkori régészeti kutatások Esztergom környékén. Műemlékvédelem 15. (1971) 86-91.
- Hoššo* (1989) *J. Hoššo*: Výsledky historicko-archeologického výskumu mestského hradu v Kremnici. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave – Historica XXXIX-XL. (1989) 249-292.
- Hoššo* (1989) *J. Hoššo*: Archäologische Erforschung der spätromanischen Kirche in Kremnické Bane. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave – Musica XXII. (1989) 177-197.
- Hoššo* (2000) *J. Hoššo*: Kremnica a jej regionálne a nadregionálne postavenie vo svetle archeologického výskumu. In: Kremnické múzeum. Zborník k 110. výročiu založenia múzea v Kremnici (Red.: B. Konusová) (Kremnica, 2000) 13-21.
- Hoššo-Lesák* (1999) *J. Hoššo-B. Lesák*: Sakrálné stavby osady pri kostole sv. Vavrinca v Bratislave. Pamiatky a múzeá 4. (1999) 12-14.
- Hrenkó* (1986) *Hrenkó Pál*: A Marsigli-hagyaték helyszínrajzaiból. Műemlékvédelem 30. (1986) 34-39.
- Hudecová* (1995) *Y. Hudecová*: Románska rotunda v BaĎane. Pamiatky a múzeá 1. (1995) 40-41.
- Hurezan* (2000) *G. P. Hurezan*: Biserici medievale din judetul Arad. (Arad, 2000) 33-34.
- Implom* (1934) *Implom József*: A városi múzeum ásatai. Békés megyei Hírlap (1934. VII. 26.)
- Ipolyi* (1859) *Ipolyi Arnold*: Magyar Műemlékek I. Csallóköz műemlékei, egy absztrahált és hat képletes táblával. Archeologiai Közlemények 1. (1859) 3-173.
- Ipolyi-Stummer* (1885) *A. Ipolyi-Stummer*: Beschreibung der Baudenkmale der Insel Schütt (Csallóköz) in Ungarn. In: Mittheilungen der K. K. Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale III. (Hrsg.: K. Freiherrn von Czoernik) (Wien, 1885)
- Írásné* (1975) *Írásné Melis Katalin*: Középkori falvak Pest határában. Archeologiai Értesítő 102. (1975) 224-243.
- Írásné* (1983) *Írásné Melis Katalin*: Adatok a pesti síkság Árpád-kori településtörténetéhez. Monumenta Historica Budapestienza 4. (Budapest, 1983)
- Írásné* (1992) *Írásné Melis Katalin*: Kerekegyháza középkori falu Budapest határában. In: Régészeti kutatások az M0 Autópálya nyomvonalán. II. (Budapest, 1992) 171-173.

- Istrate* (2007) *Daniela Marcu Istrate*: Sibiu. Piata Huet. Monografie Archeol. I-II. Alba Julia (2007)
- Istvánfi* (1985) *Istvánfi Gyula*: Vésztő-Mágorhalom (Békés megye), Csolt-monostor helyreállítása 1978-82. Műemlékvédelem 29. (1985) 70-79.
- Jambor-Matei* (1979) *Petre Jambor-Ştefan Matei*: Incinta fortificata de la Cluj-Mănăstur (sec. IX-XIV). Acta Musei Napocensis 16. (1979) 599-620.
- Jambor-Matei* (1983) *Petre Jambor-Ştefan Matei*: Noi cercetări arheologice la complexul medieval timpuriu de la Cluj-Mănăstur. Acta Musei Napocensis 20. (1983) 131-146.
- Jankovich* (1812) *Jankovich Miklós*: Magyar szónemzés ötven példában. (Pest, 1812)
- Jankovič* (1978) *Vendelin Jankovič*: Predrománske pamiatky. In: Pamiatky na Slovensku. Súpis pamiatok, zv. IV. (Bratislava, 1978) 54-58.
- Jankovič* (1995) *Vendelin Jankovič*: Stredoveká sakrálna architektúra v Banskej Stiavnici. Pamiatky a Muzea (1995) 4-22., 25.
- Javorský* (1984) *F. Javorský*: Záchranné výskumy a prieskumy výskumnej expedície Spiš. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1983. (Nitra, 1984) 96-104.
- Javorský* (1980) *F. Javorský-J. Chalupecký*: K stavebnému vývoju kostola v Chrásti nad Hornádom. Vlastivedný časopis XXIX. 4. (1980) 174-178.
- Járdányi* (1949) *Járdányi-Paulovics István*: A vasvári régészeti kutatások eredményei az 1948-as évben. (Debrecen, 1949)
- Jubász* (1979) *Jubász Irén*: Vésztő-Mágori halom rotundája. Régészeti Füzetek (1979) 104.
- Jubász* (1992) *Jubász Irén*: A Csolt nemzetség monostora. Műemlékvédelem 36. (1992) 95-105.
- Jubász* (1926) *Jubász Kálmán*: Hajdani monostorok a csanádi egyházmegyében. A csanádi püspökség története. (Budapest, 1926)
- Kaboun* (1996) *K. Kaboun*: Banskostavnický staviteľský okruh v kontaktoch románsko-gotickéj strednej Európy. Pamiatky a múzeá 1. (1996) 9-11.
- Kampis* (1955) *Kampis Antal*: A feldebrői altemplom. Művészettörténeti Értesítő 4. (1955) 178-194.
- Kazsdan* (1961) *A. P. Kazsdan-G. G. Litavrin*: Bizánc rövid története. (Budapest, 1961)
- Kádár* (1987) *Kádár Zoltán*: Bizánci művészet. (Budapest, 1987)
- Káldi* (1995) *Káldi Gyula*: A kallósi temetőkápolna helyreállítása. Műemlékvédelem 39. (1995) 3-11.
- Káldi* (2002) *Káldi Gyula*: A bagodvitenyéd-szentpáli római katolikus temetőkápolna műemléki helyreállítása, illetve néhány adalék annak építéstörténetéhez. Műemlékvédelem 46. (2002) 279-286.
- Károly* (1899) *Károly János*: Fejér vármegye története III. (Székesfehérvár, 1899); IV. (1901)
- Kelemen* (1977) *Kelemen Lajos*: Művészettörténeti tanulmányok I-II. (Bucaresti, 1977)
- Kerny* (1994) *Kerny Terézia*: Gerecze Péter fényképhagyatéka. A hagyaték tartalomjegyzéke. Műemlékvédelmi Szemle 4. (1994) 105-
- Kiss* (2000) *Kiss Gábor*: A történeti Vas vármegye 11-12. századi templomairól. In: Hadak útján: A népvándorlaskor fiatal kutatóinak konferenciája. (Szeged, 2000) 379-389.
- Kiss* (1999) *Kiss Imola*: Edificii eclesiastice cu plan central rotonda de la Pelisor. In: Arhitectura religioasa medievala din Transilvania. (Coord: Kiss I.) (Satu Mare, 1999) 76-96.
- Kissné* (1971) *dr. Kissné Nagypál Judit*: A karcsai református templom helyreállítása, rövid története. Műemlékvédelem 15. (1971) 205-210.
- Kissné* (1971-1972) *dr. Kissné Nagypál Judit*: Karcsa román kori templomának helyreállításáról. Magyar Műemlékvédelem 7. (1971-1972) 103-
- Kodoňová* (1988) *M. Kodoňová*: Stavebno-historický vývoj Banskej Bystrice. In: Monumentorum Tutela 13. (1988)206-250.
- Koppány* (1963) *Koppány Tibor*: A Balaton-felvidék román kori templomai. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei I. (1963)
- Koppány* (1993) *Koppány Tibor*: A Balaton környékének műemlékei. (Budapest, 1993)
- Koppány* (1994) *Koppány Tibor*: Az őskői kerek templom és helyreállítása. Műemlékvédelmi Szemle (1994)
- Koppány* (1996) *Koppány Tibor*: A pápoci Szt. Mihály-kápolna kutatása és helyreállítása. Műemlékvédelmi szemle 6. (1996) 25-38.

- Koppány et alia* (1962) *Koppány T.-Péczely P.-Sági K.*: Keszthely. (Budapest, 1962)
- Korinková* (2000) *Denisa Korinková*: Stará tržica v Bratislave. Pamiatky a Muzea (2000) 46-49.
- Kovačovičová* (1969) *B. Kovačovičová-Puškárová*: Die romanische Kunst in der Slowakei. In: Studia historica Slovaca VI. (1969) 151-191.
- Kovács* (1997) *Kovács András*: Kézdiszentlélek templomai. In.: A műemlékvédelem elméleti és gyakorlati kérdései. Nemzetközi Tudományos Ülésszak. (Tusnád, 1997; Sepsi-szentgyörgy, 1997)
- Kovács* (2003) *Kovács András*: Késő reneszánsz építészet Erdélyben. (Budapest-Kolozsvár, 2003)
- Kovács-Tüdös* (2003) *Kovács András-Tüdös Kinga*: Kézdiszentlélek templomai. (Kézdivásárhely, 2003)
- Kovács* (1967) *Kovács Béla*: Román kori templomok feltárása Heves megyében. Az Egri Múzeum Évkönyve 5. (1967) 35-62.
- Kovács* (1968) *Kovács Béla*: Adatok Feldebrő történetéhez. Művészettörténeti Értesítő 17. (1968) 124-125.
- Kozák* (1963) *Kozák Károly*: Három- és négykaréjos templomok Magyarországon. Arrabona 5. (1963) 173-179.
- Kozák* (1966) *Kozák Károly*: Adatok Hédervár műemlékeinek történetéhez. Arrabona 8. (1966) 119-145.
- Kozák* (1968) *Kozák Károly*: Adatok Kács töténetéhez. Miskolci Múzeumok Évkönyve 7. (1968) 231-266.
- Kozák* (1970) *Kozák Károly*: A szekszárdi bencés apátság templom feltárása I, II. Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 1. (1970) 155-180.
- Kozák* (1971-1972) *Kozák Károly*: A szekszárdi bencés apátság templom feltárása I, II. Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 2-3. (1971-1972) 229-269.
- Kozák* (1973-1974) *Kozák Károly*: A szekszárdi bencés apátság templom feltárása I, II. Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 4-5. (1973-1974) 163-202.
- Kozák* (1975-1976) *Kozák Károly*: A szekszárdi bencés apátság templom feltárása I, II. Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 6-7. (1975-1976) 111-138.
- Kozák* (1976-1977) *Kozák Károly*: Téglaából épített körtemplomaink és centrális kápolnáink a XII-XIII. században. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (1976-1977) 49-
- Károly Kozák*: Constructions dans la Hongrie des XII-XVe siècles des ordres de Chevalerie et d'hospitaliers et leur influence. Acta Archaeologia Scientiarum Hungaricae 34. 1-4. (1982) 71-130.
- Kozák* (1984) *Kozák Károly*: Korai sokszögzáródású templomok megjelenése az ország közép- és nyugati részén. Magyar Műemlékvédelem Évkönyve 9. (1984) 73-114.
- Kozák* (1984-1985) *Kozák Károly*: Közép-Európa centrális templomai (IX-XI. század). Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 17. (1984-85) 107-144.
- Kozák* (1989-1990) *Kozák Károly*: Az egri vár feltárása VII. (1957-1988). Agria 25-26. (1989-1990) 317-375.
- Kozák* (1981) *M. Kozák Éva*: Régészeti kutatások a szalonnai református templomban. A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve 20. (1981) 7-34.
- Kőváry* (1852) *Kőváry László*: Erdély régiségei. (Pest, 1852)
- Kőváry* (1866) *Kőváry László*: Erdély építészeti emlékei. (Pest, 1866)
- Kralovánszky* (1971) *Alán Kralovánszky*: Szekesfehervár: Szent Péter. Régészeti Füzetek (1971) 63.
- Kralovánszky* (1974) *Alán Kralovánszky*: The earliest church of Alba Civitas. Alba Regia 13. (Szekesfehervár, 1974) 305.
- Kralovánszky* (1983) *Alán Kralovánszky*: The earliest church of Alba Civitas. Alba Regia 20. (Szekesfehervár, 1983) 75-88.
- Kralovánszky* (1984) *Kralovánszky Alán*: Szekesfehervár: Szent Péter. Régészeti Füzetek (1984) 84.
- Kralovánszky* (1984) *Kralovánszky Alán*: Újabb adatok Veszprém és Szekesfehervár településtörténetéhez. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 17. (1984) 189-207.
- Kralovánszky* (1984) *Alán Kralovánszky*: Baukunsthistorische Angaben zur Frage des Auftauchens des vierapsidalen Kirchentyps in Ungarn. Folia Archeologica XXXV. (1984) 110-140.
- M. Kropilák* (Red.): Vlastivedný slovník obcí na Slovensku II. (Bratislava, 1977)
- Kuzmová* (2008) *Klára Kuzmová, Erik Hrnčiarik*: ladislav.sebak.blog.sme.sk (internet)
- László* (2006) *László Csaba*: Rábaszentmiklós középkori temploma. Arrabona 44. (2006) 251-262.

- Lengyel* (1944) *Lengyel Alfréd*: Pusztult falvak, eltűnt helynevek Győr megyében 1000-1711. (Győr, 1944)
- Lente* (1973-1974) *Lente István*: A heidségi római katolikus templom falfestményeinek helyreállítása. Magyar Műemlékvédelem (1973-1974) 253-264.
- Levárdy* (1976) *Levárdy Ferenc*: Feldebrő (Kelet vagy Róma?). Műemlékvédelem 20. (1976) 145.
- Levárdy* (1977) *Levárdy Ferenc*: A „feldebrői feltevések” értelme. (Válasz Tóth Sándornak.) Műemlékvédelem 21. (1977) 129-135.
- Levárdy* (1980) *Levárdy Ferenc*: A feldebrői falképek ikonográfiai rendszere. Építés-Építészettudomány XII. (1980) 283-297.
- Levárdy* (1982) *Levárdy Ferenc*: Magyar templomok művészete. (Budapest, 1982)
- Léstyán* (2000) *Léstyán Ferenc*: Megszentelt kövek. I-II. (Gyulafehérvár, 2000)
- Ludwig* (2000) *Ludwig Emil*: Felvidéki műemlék-kalauz. (Budapest, 2000)
- Lukáčova-Baso et alia* (1996) *E. Lukáčova-M. Baso et alia*: Sakrálna architektúra na Slovensku. (Komarno, 1996)
- Lux* (1914) *A. Lux*: A Selmeczbánya óvár. In: Magyarország Műemlékei IV. (1914) 1-42.
- Lux* (1933) *Lux Kálmán*: A budapesti belvárosi plébániatemplom. In: Tanulmányok Budapest múltjából 2. (1933) 27-
- Macák* (1998) *J. Macák*: Východné Slovensko v dobe veľkomoravskej. (Levoča, 1998)
- Magyar* (1982) *Magyar Kálmán*: Nagyecsed-Sárvár nemzeti monostora. Műemlékvédelem 26 (1). (1982) 9-15.
- Magyar* (1984) *Magyar Kálmán*: Nagyecsed-Sárvár nemzeti központ kutatása (1975-1977.). Communications Archeologicae Hungariae (Budapest, 1984) 147-186.
- Magyar* (2002) *Magyar Kálmán*: Nagyatád-Bodvica, Temető / Kerek templom helye. In: Régészeti kutatások Magyarországon. 1999. (Budapest, 2002) 224.
- Major* (1974) *Major Jenő*: Adatok a feldebrői templom keletkezésének település- és birtoktörténeti hátteréhez. Építés-Építészettudomány 8. (1974) 296-304.
- Marosi* (1974) *Marosi Ernő*: A gerényi rotunda építéstörténetéhez. Építés-Építészettudomány 5. (1974) 296-304.
- Marosi* (1975) *Marosi Ernő*: Magyar falusi templomok. (Budapest, 1975)
- Marosi-Molnár* (1962) *Marosi Ernő-Molnár Vera*: Jelentés a kiskikatóri templom megvizsgálásáról. 1962. X. 2. (MNM Adattár – hiányzik.)
- Matei* (1973) *Ştefan Matei*: Cîteva considerații privind arhitectura romanica in Banat. Banatica 2. (Reşita, 1973) 311-319.
- Mácelová* (1998) *Marta Mácelová*: Nové nálezy v mestskej pamiatkovej rezervácii Banská Bystrica. In: Informátor Slovenskej archeologickej spoločnosti pri SAV IX. 2. (1998) 5.
- Mácelová* (2000) *Marta Mácelová*: K lokalizácii karnera Sv. Michala v Banskej Bystrici. Archeologia historica 25. (2000) 253.
- Mencl* (1937) *V. Mencl*: Stredoveká architektúra na Slovensku. (Praha-Prešov, 1937)
- Mencl* (1956) *V. Mencl*: Románska architektúra na Slovensku vo svetle nových vykopávk. Pamiatky a múzeá V. (1956) 74.
- Mencl* (1959) *V. Mencl*: Két ősi építészeti emlék Magyarországon. Művészettörténeti Értesítő VIII. (1959) 217-220.
- Mencl* (1968) *V. Mencl*: Dóm sv. Martina v Bratislave. Vlastivedný časopis XVII. 4. (1968) 148-160.
- Merhautová* (1970) *A. Merhautová*: Einfache mitteleuropäische Rundkirchen. (Ihr Ursprung, Zweck und ihre Bedeutung). (Praha, 1970)
- Mesterházy* (1985) *Mesterházy Károly*: Sály-Lator. Régészeti Füzetek no. 38. (1985) 75.
- Mesterházy* (1986) *Mesterházy Károly*: Az őrsűr nemzetség váralja faluja. In.: Falvak, mezővárosok az Alföldön. (Szerk.: Novák L., Selmeczi L.) (Nagykörös, 1986) 85-104.
- Mező* (1996) *Mező A.*: A templomcím a magyar helységnevekben. (XI-XV. század.). (Budapest, 1996)
- Miklós* (2007) *Miklós Zsuzsa*: Bölcské-Hadai hegy 3. In.: Tolna megye várai. Varia Archeologia Hungarica XXII. (Budapest, 2007) 154.
- Mitkay* (1956) *Mitkay S.*: Régészeti adatok a győri járás történetéhez. (Győr, 1956)
- Módy* (1983) *Módy Gy.*: Debrecen-Nagycsere-(Szentjánoshegy). Régészeti Füzetek (1983) 105.
- Molnár* (1963-1964) *Molnár Vera*: Jelentés a zámolyi határban levő kerek templom ásátásáról. Alba Regia 4-5. (1963-1964) 234-237.

- Molnár* (1966-1967) *Molnár Vera*: A sárospataki rotundáról. Móra Ferenc Múzeum évkönyve (Szeged, 1966-1967) 153-158.
- Möller* (1929) *Möller István*: Erdély nevezetesebb műemlékei. *Historia* (1929) 1-24.
- Nagy* (1970) *Nagy Árpád*: Abasár-Bolti tető; Heves megye. *Régészeti Füzetek* (1970) 63.
- Nagy* (1972) *Nagy Árpád*: Abasár-Bolti tető; Heves megye. *Régészeti Füzetek* (1972) 78.
- Nagy* (1968) *Nagy Emese*: Előzetes jelentés az esztergomi vár feltárájáról. *Archaeologiai Értesítő* 95. (1968) 102-107.
- Nagy* (1973) *Nagy Emese*: Előzetes jelentés a kaposszentjakabi apátság feltárájáról. *Somogy Megyei Múzeumok Közleményei* I. (1973) 335-338.
- Nagy* (1980) *Nagy Emese*: Az esztergomi rotunda alaprajzi rekonstrukciója. *Építés-Építészettudomány* 12. (1980) 357-366.
- Nagy* (1986) *Nagy Emese*: Az esztergomi királyi palota története. *Régészeti Kutatások 1934-1969. Kandidátusi disszertáció.* (Budapest, 1986)
- Nagy* (2000) *Nagy Istvánné*: Adalékok az ezeréves Apostag történetéhez. *Apostagi Napló* (2000. március)
- Nagy* (1966) *Nagy Lajos*: Pusztatemplomok Fejér megyében. *Alba Regia* 6-7. (1966) 173-179.
- Nagy et alia* (1973) *Nagy T.-Győrffy Gy.-Gerevich L.*: Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. I. (Budapest, 1973)
- Nepper* (1998) *Ibolya M. Nepper*: Bericht über die Erforschung der reformierten Kirche von Bekebószörmény im Jahre 1997. *Régészeti füzetek ser. I/51.* (1998) 123-126.
- Nepper* (2000) *Nepper Ibolya*: A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok régészeti tevékenysége. 1992-1999. *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* (1999) [2000] 51.
- Nepper* (2001) *Nepper Ibolya*: Jelentés. *Régészeti kutatások Magyarországon.* (1998) (Budapest, [2001]) 128.
- Nepper-Módy* (1985) *Nepper Ibolya-Módy Gy.*: Hortobágy-Szeghatárhalom-Papegyháza. *Régészeti Füzetek* (1985) 69.
- Nešporová* (1974) *T. Nešporová*: Výsledky archeologického výskumu na Trenčianskom hrade. *Vlastivedný časopis XXIII.* (1974) 142-143.
- Németh* (2001) *K. Németh András*: Bölskei rotunda. *In.: A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXIII.* (Szekszárd, 2001)
- Nováki-Sándorfi* (1992) *Nováki Gyula-Sándorfi György*: Nógrád megye középkori várai II. *Műemlékvédelem* 36. (1992) 147-154.
- Orbán* (1868-1873) *Orbán Balázs*: A Székelyföld leírása történeti, régészeti, természettudományi és népmeseti szempontból. I-V. (Budapest, 1868-1873)
- Oriško* (1990) *Oriško*: Rotunda v Švitviciach, predbežné výsledky výskumu pamiatky. *Pamiatky a súčasnosť* XXI. 5. (1990) 11-13.
- Oriško* (1997) *Štefan Oriško*: Architektúra neskororománskej rotundy v Švitviciach. *In: Archaeologia historica* 22. (1997) 29-38.
- Oriško* (2000) *Štefan Oriško*: Kostel vsetkych svätých v Dechticiach: pokus o novu interpretáciu architektúry a maliarskej vyzdoby. *Ars* (2000) 1-32.
- Ortvay* (1875) *Ortvay Tivadar*: Tájékoztató. Szent Gellért, másképp Szt. Bernát, valamint a Boldog Szűz állítólagos csanádi apátságaiak iránt, tekintettel a csanádi régi romokra és a szándékolt ásatásokra. *Archeologiai Közlemények* 10. (1875) 1-23.
- Parádi* (1972) *Parádi Nándor*: A Letenye-Szentkeresztombi kerek templom feltárása. *Thury Gyula Múzeum Jubileumi Emlékkönyve* (Nagykanizsa, 1972) 239-262.
- Parádi* (1982) *Nándor Parádi*: Der mittelalterliche Wohnturm von Kács. *ActaArchHung* 34. (1982) 131.
- Pálóczi-Horváth* (1967) *Pálóczi-Horváth András*: Környe-homoküzem. (Komárom megye) *Régészeti Füzetek* (1967) 66.
- Pálóczi-Horváth* (1968) *Pálóczi-Horváth András*: Környe: homoküzem területén 1967-ben megtalált kerek templom. *Archeologiai Értesítő* 95. (1968) 139.
- Pálóczi-Horváth* (1970) *Pálóczi-Horváth András*: Környe-homoküzem. (Komárom megye) *Régészeti Füzetek* (1970) 68.
- Pámer* (1967-1968) *Pámer Nóra*: A kisházi vár feltárása. *Műemlékvédelem* 5. (1967-1968) 295-313.
- Petényi* (1992) *Petényi Sándor*: Baj-Öregkovácshegy. *Régészeti Füzetek* (1992) 65.
- Petranu* (1938) *Coriolan Petranu*: L'art roumain de Transylvanie. (București, 1938)

- Petrov* (1998) *Gheorghe Petrov*: Előzetes jelentés az algyógyi középkori épületegyüttes régészeti kutatásáról (1993-1995) *Erdélyi Múzeum* 60. (1998) 68-73.
- Petrovay-Lúčna* (1999) *Petrovay-Lúčna*: Gútor a Szent Kereszt templom. (Komárom, 1999)
- Pinter* (2003) *Zeno-Karl Pinter*: Rotonda de la Oraștie. *In: In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației românești în context european.* (Cluj Napoca, 2003) 263-283.
- Pinter-Tiplic* (2003) *Zeno-Karl Pinter-Ioan Marian Tiplic*: Chronica cercetarilor arheologice din Romania. (Campania, 2002)
- Pirballa* (1899) *Pirballa Márton*: A szepesi prépostság vázlatos története kezdettől a püspökség felállításáig. (Lőcse, 1899)
- Piti* (1987) *Piti Zoltán*: A pécsi belváros rehabilitációjáról. *Műemlékvédelem* 31. (1987) 67-71.
- Plachá* (1999) *V. Plachá-J. Hlavicová*: Osídlenie Devína v 10. až 13. storočí. *In: Bratislava. Spisy Mestského múzea v Bratislave XI.* (1999) 13-18.
- Plachá* (1990) *V. Plachá-J. Hlavicová-I. Keller*: Slovánský Devín. (Bratislava, 1990)
- Polla* (1986) *B. Polla*: Košice-Krásna. K stredovekým dejinám Krásnej nad Hornádom. (Bratislava, 1986)
- Pomfyová* (1998) *B. Pomfyová*: Zur Problematik der mittelalterlichen Zentralbauten in der Region Spiš (Zips). *In: Mitteleuropa. Kunst-Regionen-Beziehungen* 3. (Ed. Š. Oriško.) (Bratislava, 1998) 17-35.
- Pongrácz-Süveges* (1997) *Pongrácz Gábor-Süveges Zoltán*: Kétszáz éves a bölskei református egyház. *Honismeret* 25. (1997) 1, 70-72.
- Postăvaru* (2006) *Jozefina Postăvaru*: Biserica fortificată din Saschiz. *In: Arhitectura religioasă din Transilvania III.* (Satu Mare, 2006) 141-163.
- Pósta* (1917) *Posta Béla*: A gyulafehérvári székesegyház sírleletei. *In.: Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárából* 8. (1917)
- Puškárová* (1993) *B. Puškárová*: Trnavské kostoly. *In: Trnava. Mestská pamiatková rezervácia.* (Trnava, 1993) 32.
- Pusztai* (1979) *Pusztai Rezső*: Mosonmagyaróvár településtörténetének vázlata a római kortól a XV. századig. *In.: Tanulmányok Mosonmagyaróvár és vidéke történetéhez.* (Szerk.: Gecsényi L.) (Győr, 1979) 4-19.
- Radová* (1991) *M. Radová-Štiková*: Rotunda v Švitviciach (okr. Rožňava). *In: Archaeologia historica* 16. (1991) 271-276.
- Radváni* (1967) *H. Radváni*: Románska kaplnka sv. Juraja v Trnave. *Ochrana prírody a pamiatok* 5. (1967) 32.
- Ratkoš* (1985) *P. Ratkoš*: Chronologizácia architektúry a hospodárske dejiny Slovenska v 9-13. storočí. *In: Archaeologia historica* 10. (1985) 461-467.
- Ráth* (1871) *Ráth Károly*: A rábaszentmiklósi egyház. *Archeologiai Közlemények* 8. (1871) 53-55.
- Récsey* (1893) *Récsey Viktor*: Az esztergomi Szt. Lőrinc templom maradványai. *Archeologiai Értesítő* (1893) 1, 47-60.
- Ricci* (1999) *Ricci József*: A hajdani Kolozsmonostori apátság. *Honismeret* 27. (1999) 77-79.
- Rodzínska* (2000) *Tereza Rodzínska-Chrázay*: Velkomoravská trikoncha na Devine. *In.: Pocta Vaclavovi Menclovi.* (Bratislava, 2000) 33-58.
- Robáč* (1989) *J. Robáč*: Stredoveká Trnava. *In: Dejiny Trnavy* (Ed.: J. Šimončík-J. Watzka) (Trnava, 1989) 34-72.
- Rómer* (1875) *Rómer Flóris*: Román és átmenetkori építmények hazánk területén. *Archeologiai Közlemények* 10. (1875) 2. füzet. 1-61.
- Rómer* (1876) *Rómer Flóris*: Román és átmenetkori építmények hazánk területén. *Archeologiai Közlemények* 11. (1876) 49-50.
- Rupp* (1870-1976) *Rupp Jakab*: Magyarország helyrajzi története I-III. (Pest, 1870-1876)
- Rusu* (1997) *Adrian Andrei Rusu*: Cători și biserică din Țara Hațegului până la 1700. (Satu Mare, 1997)
- Rusu* (2002) *Adrian Andrei Rusu*: Cetatea Oradea. *Monografie arheologică I. Zona palatului episcopal.* (Oradea, 2002) 47.
- Rusu* (2004) *Adrian Andrei Rusu*: Capele și cetăți în Transilvania și vecinătățile ei în secolele XIII-XIV. *In: Arhitectura religioasă medievală din Transilvania III.* (Satu Mare, 2004) 99-125.

- Rusu-Burnichioin (2008) *Adrian Andrei Rusu-Ileana Burnichioin*: Monumente medievale din Tara Hategului. (Medieval monuments from Hateg District) (Cluj-Napoca, 2008)
- Ruttkay (1976) *A. Ruttkay*: Výsledky výskumu v Dučovom na Kostolci v rokoch 1968-1972 a 1975. In: Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1975. (Nitra, 1976) 190-196.
- Ruttkay (1978) *A. Ruttkay*: Nitrianska Blatnica, okres Topolčani. In: Významné slovanské náleziská na Slovensku. (Bratislava, 1978) 143-144.
- Ruttkay (1997) *A. Ruttkay*: Kresťanské stavby. In: Vykopaná pravda (Red.: L. Ťažký-L. Zrubec) (Bratislava, 1997)
- Sági (1975) *Sági Katalin*: Gyulakeszi, Keszthely, Zalavár. In: Magyarország Régészeti Topográfiaja 1. Veszprém megye. (Szerk.: Sági K.) (Budapest, 1975)
- Sági (1962) *Sági Károly*: Kereki. Régiségi Füzetek (1962)
- Sápi (1980) *Sápi Lajos*: A tarnaszentmáriai templom. Műemlékvédelem 24. (1980) 108.
- Scherer (1938) *Scherer Ferenc*: Gyula város története. (Gyula, 1938)
- Schmeller (1968) *Alfred Schmeller*: Das Burgenland, seine Kunstwerke, historischen Lebens- und Siedlungsformen. (Salzburg, 1968)
- Sedlmayr (1973-1974) *Sedlmayr János*: A hidegségi körtemplom helyreállítása. Magyar Műemlékvédelem (1973-1974) 245-252.
- Sedlmayr (1987) *Sedlmayr János*: Tar (Nógrád megye) római katolikus templomának helyreállítása. Műemlékvédelem 31. (1987) 24-30.
- Sedlmayr (1975) *Sedlmayr Jánosné*: Sopron, Szent Mihály domb műemléki vizsgálata és programterve. Műemlékvédelem 19. (1975) 23-30.
- Siklósi (1996) *Siklósi Gyula*: Die Siedlungsgeschichte der Stadt Székesfehérvár (Stuhlweissenburg) von der Árpádkönige bis zum Ende der türkenherrschaft. ActaArchHung 48. (1996) 375-397.
- Šimončič (1997) *J. Šimončič-M. Bašo*: Dechtice, kostol všetkých svätých. (Komarno, 1997)
- Slivka (1982) *M. Slivka*: Výsledky výskumu kostola v Chraští nad Hornádom, okr. Spišská Nová Ves. In: Archaeologia historica 7. (1982) 385-411.
- Slivka (1986) *M. Slivka*: Na okraji príspevku k centrálnym stavbám. Pamiatky a príroda 4. (1986) 138-140.
- Slivka (1993) *M. Slivka*: Stredoveké rehol'né komunity na Spiši a ich význam v štruktúre osídlenia. In: Archaeologia historica 18. (1993) 53-62.
- Slivka (1984) *M. Slivka-F. Javorský*: Výsledky archeologického výskumu na lokalite Poprad-Stojany. Príspevok k poznaniu centrálnych stavieb na Spiši. In: Archaeologia historica 9. (1984) 193-214.
- Slivka-Vallašek (1982) *M. Slivka-A. Vallašek*: Hospodárske zázemie šľachtických sídiel Horného Zemplína. In: Archaeologia historica 7. (1982) 289-310.
- Somogyi *Somogyi Árpád*: Késő-bizánci hagyományok a magyarországi pravoszlávok építőművészetében. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények. 1960. IV. 1-2.
- Stefanovicová (1996) *T. Stefanovicová*: Anfänge der Stadt Bratislava (Pressburg) im Lichte der archäologischen Funde. Acta archäologica 48. (1996) 463-470.
- Streitfeld (1976) *Theobald Streitfeld*: Mittelalterliche Kapellen in Mühlbach. In: Studien zur Siebenbürgischen Kunstgeschichte. (București, 1976) 110-133.
- Štefanovičová (1990) *T. Štefanovičová*: Príspevok k počiatkom včasnostredovekej sakrálnej architektúry na Slovensku. In: Staroměstská výročí. (Brno, 1990) 43-54.
- Štefanovičová (1993) *T. Štefanovičová*: Slovanská Bratislava. In: Najstaršie dejiny Bratislavy. (Bratislava, 1993) 275-325.
- Štefanovičová (1967) *T. Štefanovičová-A. Fiala*: Vel'komoravská bazilika, kostol sv. Salvátora a pohrebisko na Bratislavskom hrade. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského-Historica 18. (1967) 151-216.
- Szabó (1944) *Szabó Csilla*: A pozsonyi Szentháromság templom. In: Pozsony-Pressburg-Bratislava a 700 éves város. (Szerk.: Gyurcsik István) (Pozsony, Budapest, 1944) 129-138.
- Szabó (1936) *Szabó Ferenc*: Borsod megye Árpád-kori templomai. (Miskolc, 1936)
- Szabó (1994) *Szabó Gábor* (Szerk.): Bölcskei Tanulmányok I-II.
- Szabó-Szécsi (1994) *Szabó Gábor-Szécsi A.*: Bölcske határának régészeti lelőhelyei. In: Múlt és jelen Bölcskén. (Bölcskei Tanulmányok I, II. Szerk.: Szabó G.) (Bölcske, 1994) 69-114.

- Szabó (1938) *Szabó Kálmán*: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. (Budapest, 1938)
- Szabó (1913) *Szabó László*: Az Árpád-kori magyar építőművészet. Budapest, 1913.
- Szabó (1872) *Szabó P.*: A templom helyreállításáról. Archaeologiai Értesítő 7. (1872) 111.
- Szabó (1976) *L. Szabó Tünde*: A kaposszentjakabi bencés apátság műemléki helyreállítása. Műemlékvédelem 20 (1976) 165.
- Szabó (1996) *Szabó Valéria*: Az apostagi rotunda. Apostagi Napló (1996. június)
- Szakács (1997) *Szakács Béla Zsolt*: Western complexes of hungarian churches of the early XI. century. Hortus Artium Medievalium 3. (1997) 149-163.
- Szatzmári (1985) *Szatzmári Imre*: Gyula-Fövenyes. Régészeti Füzetek (1985) 68.
- Szatzmári (2004) *Szatzmári Imre*: Középkori templomok kutatása Békés megyében. Archeologiai Értesítő 129. (2004) 195-213.
- Szelle (1899) *Szelle Zsigmond*: Bölcske. Archeologiai Értesítő IX. (1899) 353-356.
- Székely (1974-1975) *Székely Zoltán*: Délkelet-Erdély a VI-XIII. században. Aluta (1974-1975) 63-71.
- Székely (1983) *Székely Zoltán*: Asezarea din epoca bronzului de la Sinzeni. Aluta 14-15. (1983) 49-59.
- Szénássy (2003) *Szénássy Árpád*: Felvidéki Árpád-kori templomok lexikona. II. A Nagyszombati és Pozsonyi kerület – Szlovákia. (Komárom, 2003)
- Szénássy (2005) *Szénássy Árpád*: Felvidéki Árpád-kori templomok lexikona. I. A Nyitrai kerület – Szlovákia. (Komárom, 2005)
- Takács (2004) *Takács J.*: Szent Márton erődített rotundája Nádason. Hétdombi Hírek VIII. évf.: 12., 2004. December, Nádasd. Melléklet.
- Tari (1991) *Tari Edit*: Árpád-kori templomok Cegléd környékén. Studia Comitatensia 22. (1991) 389-433.
- Tari (2000) *Tari Edit*: Pest megye középkori templomai. Studia Comitatensia 27. (2000) 62.
- Teicu (1998) *Dimitriu Teicu*: Biserici și mănăstiri bănățene. In: Banatul montan în evul mediu. (Timișoara, 1998)
- Tettamanti (1993) *Tettamanti Sarolta*: Biatorbágy: Szt. Kereszt templom. Régészeti Füzetek (1993) 72.
- Tettamanti (2000) *Tettamanti Sarolta*: A középkori Bia falu temploma. In: Tari Edit: Pest megye középkori templomai. Studia Comitatensia 27. (Szentendre, 2000)
- Téglás (1895) *Téglás Gábor*: A Limes Dacicua két Küküllő és Olt közötti részlete Udvarhely megye éjszaki és keleti hegységeiben Oroszfalutól Alsó-Rákossig. Archeologiai Közlemények 19. (1895) 1-54.
- Téglás (1902) *Téglás Gábor*: Hunyad vármegyei kalauz. (Köszvény, 1902)
- Tibád (1995) *Tibád Levente*: Székelyudvarhely: Jézus kápolna. Erdélyi Műemlékek 11. (Sepsiszentgyörgy, 1995)
- Tiplic (2000) *Joan Marian Tiplic*: Identificarea unei capele gotice din Sibiu. (Piața Huet, nr. 17) Arheologia Medievala III. (2000) 117-125.
- Togner (1978) *M. Togner*: K rekonstrukci dvou gemerských rotund (Šivetice a Prihradzany). In: Najnovšie poznatky výskumu výtvarných pamiatok v objektoch vývoja architektúry v okrese Rožňava. (Rožňava, 1978) 72-82.
- Torma (1979) *Torma István* (Szerk.): Magyarország régészeti topográfiaja. 5. Komárom megye. (Budapest, 1979)
- Tóth (1977) *Tóth Sándor*: Feldebről, hipotézisek nélkül. Művészettörténeti Értesítő 21. (1977) 29-
- Tóth (2004) *Tóth Sándor*: Hatkaréjos rotundák. In: Arhitectura religioasă medievală din Transilvania. Középkori egyházi építészet Erdélyben III. (Satu Mare, 2004) 7-60.
- Tóthová (1974) *Š. Tóthová*: Rotunda v Skalici. Vlastivedný časopis 24. (1974) 87-88.
- Turco *Giulio Turco*: Térkép nr. 108. (Bécs: Kriegsarchiv) Fénymásolat: MNM Történeti Képcsarnok No.: 5333.
- Turčan (1986) *V. Turčan*: Stredoveký karner v Jarovciach. In: Zborník Slovenského národného múzea – História LXXX, 26. (1986) 169-177.
- Uzum-Lazarovici (1971) *Ilie Uzum-Gheorge Lazarovici*: Asezarea feudale Ilidia in lumina izvoarelor scrise și a cercetarilor arheologice Banatica 1. (Reșița, 1971) 157-162.
- Vallašek (1999) *A. Vallašek*: Zaniknutý kláštor svätého Martina nad Spišskou Kapitulou. Pamiatky a múzea 2. (1999) 61-65.

- Vallašek (1999) A. Vallašek: Rotunda sv. Mikuláša v Bratislave. Pamiatky a múzeá 4. (1999) 15-16.
- Valter (1963) Valter Ilona: Az ácsi református templom feltárása. Archeologiai Értesítő 90. (1963) 284.
- Valter (1967) Valter Ilona: Pusztuló román kori kerektemplom Bagodvitenyédén. Műemlékvédelem 11. (1967) 72-75.
- Valter (1967) Valter Ilona: Pásztó, rotunda. Régészeti Füzetek (1967) 72.
- Valter (1969) Valter Ilona: Egyházhelyek és templomok a középkori Bodrogközben. Hermann Ottó Múzeum Évkönyve 8. (1969) 115-141.
- Valter (1969) Valter Ilona: Műemléki feltárások és helyreállítások Pásztón. Műemlékvédelem 13. (1969) 226-230.
- Valter (1978) Valter Ilona: Boldva. Régészeti Füzetek (1978) 86.
- Valter (1981) Valter Ilona: A boldvai bencés apátság. Új tükör 18. (1981) 6.
- Valter (1991) Valter Ilona: Boldva. Református templom. TMK Kiskönyvtár (1991) 399.
- Valter (1984) Valter Ilona: Román kori templomok a Nyugat-Dunántúlon. In: (Szerk.: Somfai B.) A Dunántúl településtörténete 6. (Veszprém, 1984) 29-39.
- Valter (1985) Ilona Valter: Romanische Sakralbauten Westpannoniens. (Eisenstadt, 1985) 184.
- Valter (1991) Valter Ilona: A pásztói XIII. századi hatszögű kápolna. Archeologiai Értesítő 118. (1991) 17-31.
- Valter (2001) Valter Ilona: Egyházszervezés, kolostorok, templomok a XI-XIII. században. In: Zala megye ezer éve. (Szombathely, 2001) 61-65.
- Valter (2005) Valter Ilona: Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon. (Budapest, 2005)
- Valter (2005) Valter Ilona: A Ják nemzetség Árpád-kori lakóhelye Jákon. Communicationes Archeologicae Hungariae (Budapest, 2005)
- Valter-Vándor (1991) Valter Ilona-Vándor László: Kallósd, római katolikus templom. Régészeti Füzetek (1991) 60.
- Vančo (1999) Martin Vančo: Architektonický rozbor rotundy na Trenčianskom hrade. In: Studia archaeologica Slovaca mediaevalia II. (1999., v tlači)
- Vančo (2000) Martin Vančo: Stredoveké rotundy na Slovensku. (Bratislava, 2000)
- Varga (1984) Varga Livia: A szászsebesi evangélikus templom középkori építéstörténete. Művészettörténeti Füzetek 16. (Budapest, 1984)
- Varsik (1984) B. Varsik: Nemecké osídlenie v západnej časti Žitného ostrova. In: Dve štúdie z osídlenia západného a stredného Slovenska v stredoveku. (Bratislava, 1984) 115-128.
- Vályi (1796-1798) Vályi András: Magyarországnak leírása I-III. Buda. 1796-1798.
- Vándor (1978) Vándor László: Liszó-Várhelyi domb rotundája. Régészeti Füzetek (1978) 95.
- Vándor (1983) Vándor László: Nemesbük-Mihályháza (Kiskarmacs v. Mihályházakarmacs) Régészeti Füzetek (1983) 119.
- Vándor (2001) Vándor László: Középkori várépítészet Zalában. In: Zala megye ezer éve. Tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniumának tiszteletére. (Zalaegerszeg, 2001)
- Vándor (2005) Vándor László: Miklósfá-Mórichely. In: Valter I.: Árpádkori téglatemplomok Nyugatdunántúlon. (Budapest, 2005) 195.
- Vándor (2005) Vándor László: Nemesbük-Mihályháza (római katolikus templom). In: Valter I.: Árpádkori téglatemplomok Nyugat-dunántúlon. (Budapest, 2005)
- Velasová (1999) L. Velasová: Karnerové kaplnky v románskej architektúre Slovenska. Vlastivedný časopis 2. (1999) 46-48.
- Vidos (1966) Vidos Zoltán: A Rökus-kápolna kérdése. Magyar Építőművészet (1966) 62-63.
- Vizdal (1962) J. Vizdal: Michalovce. Vlastivedný časopis 11. (1962) 124-126.
- Vladár (1983) H. Vladár Agnes: Boldva, református templom helyreállítása. Magyar Építőipar (1983) 60-62.
- Voit (1961) Voit Pál: Műhely a Via dei Servin. Művészettörténeti Értesítő (1961) 97-130.
- Wertner (1894) Wertner Mór: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I-II. (Temesvár, 1894)
- Zadnikar (1980) Marijan Zadnikar: Die romanische rundkirche zu Selo (Tótlak) und ihre Restaurierung. Építés-Építészettudomány 12. (1980) 61-68.
- Zágorbidi Czigány (1994) Zágorbidi Czigány Balázs: A vasvári Nagyboldogasszony templom építéstörténetéhez. Vasi Honismereti Szemle (1994).

- A magyar régészet és műemlékvédelem csaknem teljes publikációs jegyzéke található:
 1949-1958 Magyar Műemlékvédelem 1. (1960) 257-269.
 1945-1965 Magyar Műemlékvédelem 5. (1970) 399-438.
 1966-1969 Magyar Műemlékvédelem 6. (1972) 451-469.
 1970-1973 Magyar Műemlékvédelem 8. (1977) 427-433.
 1974-1975 Magyar Műemlékvédelem 9. (1984) 561-593.
 1976-1990 Magyar Műemlékvédelem 10. (1996) 407-608.
 1991-2000 Magyar Műemlékvédelem 12. (2005) 1-536.

- Szlovákia–Felvidék rotundáira vonatkozó részletes irodalomjegyzék található:
 Vanco (2000)-ben.